

**INISTIITIYUUTII LEENJII OGESSOTA QAAMOLEE
HAQAA FI QORANNOO SEERAAD OROMIYAA**

Qorannoo

**Dhugummaa Ragaa Kenniinsa Tajaajila Haqaa
Mirkaneeessuu: Seeraa fi Qabatama**

Qorattootni:

Abdusalaam Abbee
Daagim Oljirraa
Geetaachoo Fayyisaa
Habtaamuu Bultii

Gulaaltota:

Obbo Tasfaayee Boressaa
Obbo Sulxaan Abdoo
Obbo Aangessaa Itichaa

Waxabajji 2011, ILQSO

Baafata

Cuunfaa Qorannichaa.....	i
Qorannoo	1
BOQONNAA TOKKO.....	1
Gumee Qorannoo	1
1.1 Seensa Waliigalaa	1
1.2 Hima Rakkoo	3
1.3 Gaaffilee Qorannoo.....	4
1.4 Daangaa Qorannoo.....	4
1.5 Kaayyoo Qorannoo	5
1.6 Faayidaa fi Fayyadamtoota Qorannichaa.....	5
1.7 Mala Qorannoo	6
BOQONNAA LAMA.....	10
Sakatta'a Hog-Barruu	10
2.1. Maalummaa fi Barbaachisummaa Ragaa.....	10
2.2. Amaloota Bu'uuraa Ragaa (Features of Good Evidence).....	10
a. Roogummaa	11
b. Fudhatamummaa.....	11
C. Amanamummaa	11
2.3. Gosoota Ragaa	12
a. Ragaa namaa	12
b. Ragaa Ogummaa	12
c. Ragaa sanadaa.....	20
d. Ragaa Ibsituu /Qabatamaa (Real Evidence).....	21
2.4. Seera Ragaa Biyya Keenya	21
2.5. Ragaa dhugummaa hin qabnee fi Sababoota ragaa dhugummaa hin qabne Babal'isan	25
2.5.1 Adeemsa Waa Yaadachuu fi Hanqinaalee Achi Keessatti Mul'atan	26
2.5.2 Ragaa dhugummaa hin qabne kenuu.....	28
2.6. Miidhaa Ragaan Dhugummaa Hin Qabne Geessisu	30
2.7. Ragaa Dhugummaa hin qabne To'achuu Ilaalchisee Itti gaafatamummaa Qaamoleen Garagaraa Qaban.....	31
2.8. Ragaa dhugummaa hin qabne irratti Tumaalee Seera Keenya	33
2.9. Madaallii Ragaa fi dhugummaa ragaa mirkaneessuu.....	34
2.9.1 Ragaa Sanadaa	34
a. Dhugummaa Sanada Mirkanan' ee Galmaan' ee Mirkaneessuu.....	34
□ Kaksiisuu.....	36
□ Mallattoo sanada irra jiru qorachiisuu.....	37

2.9.2	Dhugummaa Ragaa namaa mirkaneessu.....	38
2.9.3	Dhugummaa Ragaa ogeessaa mirkaneessuu	50
BOQONNAA SADII		60
Xiinxala Daataa.....		60
6.1	Dhugummaa ragaa mirkaneessuu keessatti duudhaa ummata Oromoo	60
6.2	Rakkoo Dhugummaa dhabuu ragaa	61
6.3	Miidhaa Ragaan Dhugummaa Hin Qabne Dhaqqabsiisu.....	64
6.4	Sababoota Ka'umsa Ragaa Dhugummaa Hin Qabnee.....	66
□	Kenniinsaa fi Qabiinsa ragaa	72
6.5	Ga'umsaa fi Hanqina Seeraa fi Hojimaataa.....	78
6.5.1	Qorannoo Yakkaa	78
6.5.2	Himanna.....	85
6.5.3	Falmii	89
6.6	Madaallii Ragaa	95
A.	Jecha Ragummaa Ragaa Namaa	96
B.	Ragaa Ogummaa.....	104
C.	Ragaa Sanadaa	114
6.7	Itti-gaafatamummaa qaamolee ragaa sobaa kennanii mirkaneessuu.....	118
BOQONNAA AFUR		123
Gudunfaa fi Yaadota Furmaataa		123
4.1.	Yaada Gudunfaa.....	123
4.2.	Yaada Furmaataa	127
Miiltoo		130
Tarsiimoo Ittisaa fi To'anno Ragaa Sobaa.....		142
Kutaa Tokko.....		142
Seensa		142
1.1.	Yaada Waliigalaa	142
1.3.	Galma Tarsiimoo	143
1.4.	Kaayyoowwan Tarsiimowaa.....	143
Kutaa Lama		143
Xiinxala Haalawwanii		143
2.1.	Dhugummaa Ragaa Mirkaneessuu Irratti Itti Gaafatamummaa Qaamoleen Garagaraa Qaban	144
2.1.1.	Komishinii Poolisii	144
2.1.1.	Mana Hojii Abbaa Alangaa Waliigalaa	144
2.1.2.	Mana Murtii Waliigalaa	145
2.1.3.	Abukaattoo	145
2.1.4.	Qaamolee Ragaa Qopheessan, Mirkaneessanii fi Kennan	146

2.1.5.	Hawaasa	146
2.1.6.	Miidiyaalee	146
2.2.	Xiinxala Haalawwan Keessaa.....	146
2.2.1.	Ciminaalee	146
2.2.2.	Hanqinaalee.....	147
Kutaa Sadii.....		147
Tooftaawwan Tarsiimichaa.....		147
3.1.	Ragaa Dhugummaa Hin Qabne Ittisu (prevention).....	147
3.1.1.	Hubannoo Gabbisuu.....	149
3.1.2.	Sirni Haqa Aadaa Sirna Seera Akka Deeggaru Taasisuu.....	152
3.1.3.	Qabiinsaa fi Kenniinsa Ragaalee Fooyyessuu	152
3.2.	Ragaa Dhugummaa Hin Qabne To'achuu	153
3.2.1.	Qorannoo Yakcaa	153
3.2.2.	Himanna	154
3.2.3.	Dhagaha dhimmaa fi madaallii ragaa.....	154
3.3.	Dandeettii raawwachisummaa fi Itti-gaafatamummaa qaamolee ragaa kennanii fi madaalanii cimsuu	156
3.4.	Qaamolee Garagaraa Waliin Hojjechuu	158
3.4.1.	ILHQSO	158
3.4.2.	Komishinii Farra malaammaltummaa Oromiyaa.....	159
3.4.3.	Biiroo Eegumsa Fayyaa Oromiyaa	159
3.4.4.	Biiroo Lafaa Oromiyaa	159
3.4.5.	Bulchiinsa Magaalotaa fi Aanaalee.....	160
3.4.6.	Biiroo Aadaa fi Tuurizimii Oromiyaa.....	160
3.4.7.	Miidiyaalee mootummaa fi dhuunfaa	160
3.4.8.	Qaamolee Biroo	160
3.5.	Hordoffii fi Gamagama Tarsimichaa	161

Cuunfaa Qorannichaa

Murtiin ragaa dhugummaa hin qabne bu'uura godhatee kennamu namni qulqulluun yakka hin dalagne akka adabamu, namni gocha yakkaa raawwate bilisaan akka gaggeeffamu, namni mirga hin qabne mirga akka argatu, haala hin malleen dirqama akka fudhatuu fi ittigaafatamummaa seeraa jalaa akka miliqiuu taasisa. Kun immoo mirga namoomaa fi dimokraasii lammilee akka sarbamu gochuun haqni harka namoota dhuunfaa akka galu taasisuun nageenyaa fi tasgabbiin biyyaa rakkoo keessa akka seenu godha. Qorannoон kun gaaffilee qorannoo sadan armaan gadii qabatee gaggeefamee jira.

1. Kenninsa murtii keessatti dhugummaa dhabuun ragaalee miidhaa akkamii geessisaa?
2. Sababooni dhugummaa ragaalee miidhan maal fa'ii? Sababoota kanniin haala kamiin to'achuun danda'ama?
3. Dhugummaa ragaa mirkaneessuu keessatti gahumsi seeroota keenyaa fi hojmaatni qaamolee haqaa maal fakkaata?

Qorannoон gaggeefamee kun argannoowwan armaan gadii irra gahee jira. Tajaajila Sirna haqaa biyya tokkoo keessatti dhimmi ragaa dhimma ijoo fi murteessaa ta'e dha. Ragaan tajaajila sirna haqaa keessatti dhiyaatu dhugummaa kan hin qabne yoo ta'e badii guddaa qaqqabiisa. Naannoo Oromiyaa keessatti rakkoon dhugummaa dhabuu ragaa ni callaqqisa. Rakkoon kun gosoota ragaa sadanuu jechuunis ragaa afaanii, ragaa ogummaa fi sanadaa irratti mul'ata. Dhugummaa dhabuun ragaalee mirga namoota dhuunfaa fi dantaa hawaasa naannichaa irratti miidhaa qaqqabiisaa jira. Bilisummaa fi dantaan qabeenyaa namoota dhuunfaa sarbamaa jira. Darbees namoonni yakka raawwatan ragaa dhugaa hin taane bu'uura godhateen itti gaafatamummaa jalaa ba'aa, namoonni abbaa mirgaa hin taanes ragaa dhugaa hin taane bu'uura godhatani mirga argachaa jiru.

Kanaaf immoo sababoota garagaraatu jira. Ragooliin namaa ykn ogeessaa akkasumas gareen falmitootaa faayidaa hin malle ofiif argachuuf ykn nama biroof argamsiisuuf jecha, jibba wal irraa qabaniif haaloo walitti ba'uun, nama biroo miidhuuf ragaa dhugummaa hin qabne qindeessuu dha. Aadaa fi duudhaan uummaticha sharafamaa dhufuun rakkoo kanaaf ka'umsa ta'eera. Sababni biroon sodaachuu raga-baatotaati. Kanaan wal-qabatee sirni eegumsaa eeruu kennitootaa fi raga- baatoottaa akka naannoo keenyatti diriirfame jiraachuu dhabuurraan kan ka'e rakkoo kana salphisuun hin danda'amne.

Gama biraatiin walsimuun dhabuun aadaa hawaasaa fi sirna seeraa yakkaa akka ragaan sobaa dhiyaatuuf dhimmoota sababa ta'an keessaa isa tokko dha. Hawaasni Oromoo dhimma yakkaa ciccimoos ta'e sasalphoo araaraan xumura. Sirni seera yakkaa keenya garuu yakkoota

himanna dhuunfaan dhiyaatan qofa araaraan akka xumuraman hayyama. Namni yakka ciccimoo irratti erga araaramee booda himatamaa itti-gaafatamummaa seeraa jalaa baasuuf ragaa dhugummaa hin qabne kenna. Inni bira hanqinoota qabiinsaa fi keniinsa ragaa irratti jirudha. Qabiinsi ragaa qabiyyee lafaa jiru hammayyaa'uu dhabuu irraan kan ka'e qabiyyee lafaa tokko irratti namoota garagaraaf ragaa abbaa qabiyyummaa kennuun ni mul'ata. Qaamoleen kun yammuu ragaa gaafatamanis yaada ogummaan deggarame kennurra yaada dhuunfaa kennuutu jira. Bakka tokko tokkotti immoo ogeeyyiin ykn hojjettooni qaamolee ragaa kennanii faayidaaf jecha ragaa dhugummaa hin qabne kenu.

Kenniinsa ragaa ogummaa ilaachisee hanqinootni mul'atan hedduu dha. Dhimmoota akka yakka balaa tiraafikaa fi tilmaama qabeenyaa irratti namoonni ragaa ogummaa akka kennan taasifaman gita hojji irratti qacaramanii waan jiranif malee dandeetii fi beekumsi isaan dhimmicha irratti qaban adda baafamu dhabuu, dhimmoota qorannoo umurii fi wixinee pilaanii yakkoota balaa tiraafikaa irratti sababa saayinsawaa caqasun yaada ogummaa dhiyeessuu irra yaada tilmaama dhuunfaa irratti hundaa'e kennu fi murtii dhumaaf kennuutu mul'ata. Qorannoo reefaa irratti ogeeyyiin fayyaa si'a tokko tokko miidhaawan qama du'aa irratti qaqqabee ture guutummaatti dagachuun ykn dhiisuun dhukkuboota uumamaa du'an dura qabu irratti xiyyeffachuun ragaa kenu. Rakkoon biraan dhimma hiikkoo afaniiti. Ragaan mana yaalaa hospitaalota hedduu irraa kennaman afaan Ingiliziin kan kennaman yeroo ta'u wayita hiikamutti qabiyyee ragaa sanaa haala jijiiruun afaan hiikuun dhiyeessuun ni mul'ata. Rakkoowwan kanaaf maddi seerri biyya keenyaa haala kenniinsa ragaa ogummaan wal qabatee jiru haguuggii kan hin kenninee fi qajeelfamni (guideline) ogeeyyiin ragaa ogummaa yeroo kennan istaadaardiiwan hordofuu qaban qajeelchu dhabamuu dha.

Qorannoon yakkaa hojji ijoo murtiin haqa-qabeessi akka kennamu taasisuuf gargaaruu dha. Haa ta'u malee, qorannoon yakkaa naannoo keenyatti gaggeeffamu bal'inaan qorannooyakkaa taaktikaa yoo ta'u odeeoffanoo miidhamaa, shakkamaa fi raga-baatota irraa walitti qabuu fi isuma xiinxalanii murtii kennu irratti kan xiyyeffatu dha. Tooftaan kun ragaalee akaakuu biroo walitti qabuu fi xiinxalee dhugaa baasuu kan danda'u waan hin taaneef adeemsi hojji qorannooyakkaa hanqina kan qabudha. Tooftaa qorannooyakkaa taaktikaa gahumsa qabu gaggeessufillee kutaa tasgabbii qabuu fi mijataa ta'e dhabamuun, baay'inaa fi gahumsa ogeessotaa hojichi barbaadu muraasa ta'uun hojiin qorannooyakkaa gaggeeffamaajiru hanqina yerootti gaggeeffamuu dhabuu fi odeeoffanoo bal'aa irratti hundaa'uu dhabuu

waan hordofsiisuuf ragaalee amanamummaa hin qabne to'achuu irratti qaawwa hojii kan qaqqabiisaa jiru dha.

Himanna yakkaatiin wal-qabatee gama A/Alangaatiin dhugummaa ragaa dhiyaatee osoo hin qulqulleesin akkasumas ragaan gahaan osoo hin jiraatin himata dhiyeessuu, ijoo ragaa sirnaan osoo hin qabsiisin falmii gaggeessuu, ragaa A/Alangaas ta'e ragaa ittisaa gaaffilee barbaachisoo ta'an gaafachuun dhugaa baasuu irratti hanqinaaleen ni mul'atu. Abbootiin Alangaa keessattuu ragaalee ittisaa dhagahuu irratti qophii barbaachisaa ta'e godhanii waan hin dhiyaanneef gaaffilee sirnaan duguuganii gaafachuun dhabuun ni jira.

Manneen murtii keessatti ragaalee dhiyaatan akkaataa qajeelfama dhaddachaatiin akkasumas haala qabatamaa aadaa fi amantii naannichaa bu'uura godhatanii kaksiisuu dhabuu,akkataa seera deemsa falmii yakkaa irra taa'een ijoo ragaa ifatti akka qabsiifamu gochuu dhabuu, yeroo tokko tokko immoo ijoon osoo hin qabamin falmii gaggeessuu, ijoo hin barbaachifne qabachuu, ijoo qabame dhiisuun ijoor biraa xiinxaluu fi dhimmoota yeroo gahaa fudhatanii dhugaa baasuuf yaaluu irratti rakkoleen ni jiru. Dhagaha ragaa keessatti Abbootiin Seeraa gaaffilee akka qulqulleessatti gaafatan akkaataa seera deemsa falmii yakkaa irra taa'etti kan dhugaa baasuuf gargaaru osoo hin taane haala gartummaa qabuun akka dhiyatuu fi akkasumas bitaaf mirgi gaaffilee barbaachisaa ta'e akka hin gaafanne daangeessuun ni jira.

Murtii haqa qabeessa ta'ee fi dhugaa bu'uura godhate kennuu keessatti madaallin ragaa hojii xiyyeffannoo barbaaduu fi bu'uura ta'e dha. Madaallin ragaa qulqullina hin qabne ykn dadhabaa ta'e murtiin kennamu ragaa dhugummaa hin qabne bu'uura kan godhate akka ta'u taasisa. Sakatta'a taasifameen, hanqinoonti adda addaa mul'ataniiru. Hanqinoonni kunniinis madaallin ragaa bifaa wal fakkaataa ta'een taasifamu dhabuu, loogii irraa bilisa ta'u dhabuu, tooftaawan beekamoo amanamummaa ragaa adda baasuuf gargaaran sirnaan hojiirra oolchuu dhabuu dha.

Akka biyya keenyatti ragaa ogummaa irratti seerri qinda'aa ta'ee fi ogeeyyi qaamolee haqaa qajeelchuu danda'u jiraachuu dhabuun madaallii ragaa ogummaa taasifamu irratti hanqinoonni gargaraa akka uumaman taasisaa jira. Manneen murtii keenya maloota dhugummaa fi sirrummaa (credibility and validity) ragaa ogummaa mirkanoeffachuuf murtii mana murtii waliigala federaalaa dhaddacha ijibbaataan kenname fi muuxannoob biyyoota biroo keessatti barataman sirnaan hojiirra oolchuun dhugummaa ragaa ogummaa mirkanoeffachuun ragaa dhiyaate madaaluu irratti hanqina bal'aatu jira.

Itti gaafatamummaa mirkaneessuu irratti qaamoleen haqaa gahee isaan irraa eegamu bahuu irratti hanqina bal'aa qabu. Waajjirri poolisii fi waajjirri abbaa alangaa namoota eeruu sobaa yookaan odeeefannoo sobaa akka raga-baatutti dhiyaatanii kennan akkasumas mana murtiitti dhiyaatanii jecha ragummaa isaanii jijiiranii kennan, ragaalee sobaa qindeessan seeratti dhiyeessuu dhabuu, manni murtii namootni ragaa sobaa kennan jiraachuu isaanii yeroo hubates akeekkachiisaan biraa darbu, yakkichi akka qoratamuuf eeruu kennuu dhabuun ni jira. Walumaagala, rakkoon dhugummaa dhabuu bifaa garagaraatiin mul'ataa kan jiru yoo ta'u babal'achuu rakkoo kanaaf sababoonti hawaasummaa, dinagdee fi siyaasaan wal qabatan kan jiran yeroo ta'u rakkoo kana ittisuu dhabuu keessatti hanqinoonti hojimaata hojii qorannaayakkaa hanga murtiitti jiranii fi seera keessatti mul'atan gahee olaanaa qabu.

Yaada Furmaataa

Qoranno kana keessatti argannoowwan armaan olitti adda ba'aniif akka furmaataatti yaadonni armaan gadii eeramanii jiru.

a. Hubannoo uumuu

- Ragaa dhugaa hin taane kennuu, kennisiisuu, qopheessuu fi itti gargaaramuun yakka, cubbuu ta'uu fi safuu, duudhaa fi aadaa hawaasaa keessatti kan balaaleffatamu ta'uu isaa fi nagaa fi tasgabbii hawaasaa kan miidhu ta'uu karaa sab-quunnamtii garagaraatiin, dhaabbilee amantaa fi jaarsoota biyyaatti gargaaramuun bakkeewwan garagaraatti hawaasaaf hubannoo walirraa hin cinne uumuu.

b. Leenjii ogummaa cimsu kennuu

- Dhimmoota qorannaayakka, falmii fi madaallii ragaa irratti leenjii ogummaa, dandeettii fi naamusa cimsuu abbootii seeraa, abbootii alangaa fi qorattoota poolisiif kennuu.

c. Labsii, qajeelfama fi maanuwaalii rogummaa qaban baasuu

- Raga-baatotni miidhaa isaan irra gahuu danda'uuf jecha qaamolee haqaatti ragaa dhugaa ta'e kennuu irraa akka of hin qusanneef sirna eegumsa raga-baatotaa hojiirra oolchuu
- Gocha raga-baatuu diinomee (hostile witness) tumaa ifa ta'een yakka taasisuun itti gaafatamummaan akka jiraatu gochuu.
- Madaallii ragaa nama irratti qabxiwwan dhugummaa ragaa nama adda baasuuf gargaaranii fi qajeelchuu danda'an adda baasuun maanuwaalii qopheessuu hojicha deggaruu.
- Ulaagaalee fudhatamummaa ragaa ogummaa murteessuuf hojiirra oolfamuu qabanii fi, tooftaawwan ykn maloota (tests) dhugummaa fi sirrummaa ragaa ogummaa ittiin

mirkaneeffachuun danda'amu adda baasuun maanuwaalii ogeessota qajeelchu qopheessuun hojiirra akka oolfamu taasisuu.

d. Kenniinsaa fi qabiinsa ragaa hammayyeessuu

- Qabiinsaa fi kenniinsa ragaalee tekinoolojii hammayyaatti fayyadamuun hammayyeessuu
- Istaandardiiwwanii fi qabiyee ragaalee ogummaa guutuu qaban ilaachisee sirna diriisuu
- Dhaabbileen fayyaa Oromiyaa keessatti argaman ragaa ogummaa garagaraa kennan afaan hojii naannichaan akka kennan taasisuu

e. Hojii qorannoo yakkaa hammayyeessuu

- Gaggeessa hojii qorannoo yakkaa hammayyeessuun barbaachisaa dha. Tooftaa qorannoo yakkaa tekniikaa akka gabbatu taasisuuf humna namaa leenji'ee fi meeshaalee hammayyaa'oo ta'an dhiyeessuu,
- Qorattoota poolisii gahumsa qaban horachuuf adeemsa fo'annoo fi ramaddii kaadhimamtootaa qorattoota yakkaa fooyyessuu, dhimmoota leenjiin irratti kennamanii fi yeroo leenjiin keessatti kennaman fooyyessuu, leenjifamtootni shaakala barbaachisaa akka argatan taasisuu
- Gahumsa qorattoota poolisii dabalaan deemuuf leenjii hojiirraa kennuu
- Gita hojii qorannoo yakkaa gama faayidaa adda addaatiin hawwataa akka ta'u taasisuu
- Bakka hojii mijataa uumuu jechuunis qulqullinaa fi bal'ina kutaa qorannoo fooyyessuu Yakkoota mana murtii olaanaatti ilaalamani fi seerri qorannoo duraa (preliminary inquiry) irratti gaggeeffamuu qaba jedhee ajaju ilaachisee qorannoo duraa bal'inaan gaggeessuu
- Yakkoota ciccimoo fi walxaxoo ta'an maqaan adda baasanii akkasumas yakkoota raawwatamuun isaanii shakkii qorattootatti uuman ilaachisee bakka yakki itti raawwate deemanii odeeffannoo walitti qabuu.

f. Bilisummaa hojii abbaa alangaa mirkaneessuu

- Bilisummaa hojii A/Alangaa dhugoomsuu akkasumas sirna ittigaafatamummaa cimsuun hojiin A/Alangummaa haqaa mirkaneesuuf qofa akka tajaajilu taasisuu.

g. Tarree ragaa ittisaa himatamaa dursanii abbaa alangaa dhaqqabsiisuu

- Dhagaha dhimmaa dursee Abaan Alangaa qophii dhaddachaaf akka tolutti tarree ragaa ittisaa himatamaa dursee beekuu haala isa dandeessisu irratti hojimaata diriirsuu.

h. Qajeelfama dhaaddachaa fi sirna kakuu sirnaan hojiirra oolchuu

- Dhagaha dhimmaa keessatti adeemsoota seeroota deemsa falmii fi qajeelfama dhaddachaa mana murtii waliigala Oromiyaa keessatti teechifamanii jiran sirnaan hojirra oolchuu.
 - Sirna kakuu qabatama naannoo tilmaama keessa galchuu, gareewwan falmii ijoo ragaa sirnaan qabsiisuu fi manni murtii gaaffilee rogummaa qabu bakkaa fi sadarkaa isaa eeguun mirga gareen falmii biraa ragaa sana falmii irratti kaasuu (*challenge*) bifa hin daangessineen gaafachuu. Hojii kana dhugoomsuuf hojii ooditii galmee sirnaan gaggeessuu fi ittigaafatamummaa mirkaneessuu.
 - Ragaaleen dhiyaatan qofaatti yammuu jecha ragummaa kennuuf dhiyaatan akka kakatan taasisuu
- i. **Itti-gaafatamummaa mirkaneessuu**
- Abbootii dhimmaa ragaan sobaa akka dhiyaatu taasisan, raga-baatota jecha ragummaa sobaa kennan, ragaa ogeeyyi yaada ogummaa dhugaa fi sirrii hin taane kennan, ragaa sanadaa dhugaa hin taane qopheessan, kennanii fi itti gargaaraman seeratti dhiyaatanii yakkaan akka itti gaafataman taasisuun adabbii barsiisaa ta'e akka kennamu gochuu fi adabbii kennamu karaa sab-quunnamtii garagaraa beeksisuun hawaasni irraa akka baratu taasisuu.

Qorannoo

BOQONNAA TOKKO

Gumee Qorannoo

1.1 Seensa Waliigalaa

Ragaan hundee haqaati.¹ Ragaa malee haqa mirkaneessuun rakkisaa dha. Ragaan dhugummaa dhimma falmisiisaa ta'e tokko adda baasee agarsiisuu fi haqa mirkaneessuuf, dursa ofii isaatii dhugummaa qabaachuu qaba. Hata'u malee, ragaa dhugummaa hin qabne irratti hundaa'uun murtiileen kennaman baay'ee akka ta'an qorannoowwan garagaraa ni agarsiisu. Fakkeenyaaaf, USAtti bara 1989 (ALA) booda qofa namoonni yakka osoon hin raawwatin adabaman 1,600 ta'an qoarannoo DNA gaggeefameen yakkarraa bilisa ta'uun adabbiin isaanii ka'eefii jira.² Dabalataanis, *Amnesty International* murtii du'aa fi raawwii isaa irratti daataa biyyoota sagal irraa argate bu'uureffatee gabaasa bara 2016 baase keessatti namootni 60 ta'an ragaa sobaa irratti hundaa'e murtiin du'aa irratti kennname jechuun murtichi akka irraa ka'u taasifamuu ibseera.³ Haa ta'u malee, lakkofsi kun bay'ina namoota balleessaa isaanii malee murtii du'aa dabalatee adabbii hidhaa adda addaatiin mana sirreessaa keessatti dabarsaa jiran hedduu kan ibsu miti.⁴ Adabbii dogoggoraan kanaf ka'uumsa kan ta'e ragaa dhugummaa hin qabnee fi himata sobaa akka ta'e ragaan ni agarsiisa.⁵

Adabbiin ragaa dhugummaa hin qabne bu'uureeffachuun namoota irratti darbu kun miidha hedduu geessisa. Murtiin ragaa dhugummaa hin qabne bu'uura godhatee kennamu bilisummaa, lubbuu fi qabeenya namootaa miidhurra darbee nageenya fi tasgabbi hawaasaa miidha. Ragaaleen dhugummaa hin qabne bifaa garagaraatiin biyya keenya keessatti mul'achaa akka jiran ni hubatama. Isaanis, jecha ragumma sobaa, ragaalee sanadaa kan akka ragaa barnootaa, ragaa abbaa qabiyyummaa fi qabeenya, ragaa teekniikaa fi pilaanii balaa tiraafiikaa, ragaa mana yaalaa, ragaa kaffaltii taaksii fi gibiraa, fi kkf eeruun ni danda'ama. Ragaan sababa adda addaaf dhugummaa dhabuu danda'a. Ragaa dhugaa dhoksuu ykn ragaa dhugaa hin taane qopheessuu, hanqina raawwii tokko adda baasanii hubachuu, yaadachuu fi ibsuu dhabuu, akkasumas sanada dogongorsiisaa ta'e walfalmitootni ykn ogeessonni

¹ Tersence Anderson, David Schum, and William Twining, Analysis of Evidence, 2nd ed., Cambridge, (2005), fuula1

² Medill Justice project, Wrongful Convictions, www.medilljusticeproject.org/wrongful-convictions/ accessed on 28/10/2018

³ Bangladesh (4), China (5), Ghana (1), Kuwait (5), Mauritania (1), Nigeria (32), Sudan (9), Taiwan (1), and Vietnam (2), Amnesty International, Death Sentences and Executions in 2016, fuula 6

⁴ Justice Denied: Global Study of Wrongful Death Row Convictions, The Cornell Center on The Death Penalty Worldwide, January 2018, fuula 6

⁵ Emily Barone, The Wrongly Convicted, Time.com/wrongly-convicted/ accessed on 28/10/2018

maddisiisuu danda'u. Ragaan dhugummaa hin qabne murtii bu'ura akka hin taane to'achuuf maloota dandeessisan qabaachuun baay'ee barbaachisaadha. Seera ragaa, seera hariiroo hawaasaa, seera eegumsa raga-baatotaa, seera yakkaa, seera adeemsa falmii, fi dambii naamusa ogummaa dhugummaa ragaa mirkaneessuu keessatti gahee guddaa qabaatu. Seeronni kunneen qaamoleen ragaa kennan (nama dhuunfaas ta'ee dhaabbatni) dhugummaa ragaa eegsisuuf ittigaafatamummaa akkaamii akka qabanii fi adeemsa hordofuu qaban kan teechisaniidha.

Ragaalee dhugummaa hin qabne, keessattuu ragaan sobaa, bu'uura murtii qaamolee haqaa ta'aa kan jiruu fi miidhaa bilisummaa fi qabeenya lammilee irratti geessisaa kan jiru ta'uu qorannoowwan lama kanaan dura gaggeeffamanii jiraniin adda baheera⁶. Qorannoon jalqabaa ILQSOOn kan gaggeeffame yoo ta'u mata-dureen isaas dhiibbaa jechi ragummaa sobaa kenniinsa tajaajila haqaa irratti geessisaa jiru jedhu ragaan namaa sobaan kennamu naannoo Oromiyaatti bu'uura murtii ta'aa akka jiru adda baasee agarsiisuun hojii qorannooyakkaa, himannaayakkaa, falmii fi murtii kennuu keessatti bifa waliigalaatiin akkamitti ragaa sobaa raga-baatuun dhiyaatu to'achuun akka danda'amu yaadota gargaaran akeekjee jira. Qoranno lammataa kan gaggesse Biirroo Haqaa Oromiyaa yoo ta'u qorannoon sun ragaa namaa fi ragaa sanada sobaa bal'inaan hojii kenniinsa tajaajila murtii haqaa naannoo keenyaaf galtee ta'aa akka jiran agarsiisuun hojii gaggeessa qorannooyakkaa, himannaayakkaa, falmii fi murtii ciminaan gaggeessuun barbaachisaa akka ta'e eerutti dabalee gahee hawaasa bal'aa fi qaamolee haqaa gama kanaan maal ta'uu akka qabu ibsee jira. Haata'u malee, qorannoowwan kanneen lamaan ragaa sobaa qofa irratti kan xiyyeffatan ta'uutti dabalee dhugummaa ragaa mirkaneessuu sirna fi hojmaata dandeessisu kan akeekanii fi akka diriru kan taasisan miti. Hima biraan, yeroo jecha ragaa namaa fi sanadaa fuudhanii fi xiinxalan ogeessotni qaamolee haqaa tooftaalee/maloota akkamii hordofuu akka qaban kan ibsan waan hin taaneef qabatamaan qaamolee haqaa keessatti jijiirama dandeettii fiduun dhugummaa ragaalee haala barbaadamuun kan mirkaneessan miti jechuun ni danda'ama. Dhugummaa ragaa sababootni miidhan ragaa sobaa qofa waan hin taaneef, sababoota dhugummaa ragaa miidhan hunda daguuganii agarsiisuu fi fala dhawuun barbaachisaadha. Haaluma kanaan, tooftaalee amanamummaa dandeettii dhugaa baasuu ogeessota qaamolee haqaa dabalanii fi salphaatti hojiirra ooluu danda'an akeekuun haqummaa fi dhugummaa kenniinsa tajaajila haqaa

⁶ Habtamu Bulti, The Impact of false testimony on rendering justice in Oromiyaa, 2000, ILQSO; Murtii Haqaa kennuu Wal-qabatee Haala Ragaan Sobaa Naannoo Oromiyaa Keessatti argamu, 2005, Biirroo Haqaa Oromiyaa

naannoo Keenya mirkanaa'aa akka deemu gochuun qorannoowwan darbanirraa qorannoo kana adda kan baasuu dha.

1.2 Hima Rakkoo

Ragaan amanamaa akka hin taane sababootni taasisan hedduu dha. Kunis, ta'e jedhanii ragaa dhugummaa hin qabne kennuu fi ta'e jedhanii raawwii dhimma tokkoo irratti hubannoo qaban dhoksuu; akkasumas haala namni raawwii gochaa tokko itti hubatu, dandeettii qalbeeffanna fi yaadatanii ibsuu nama, sodaachifamuun ragaa baatuu dhugummaa sababoota dhugummaa ragaa afaanii miidhan keessaa isaan ijoo dha.⁷ Itti dabalees, ogeessi ta'e jedhee, dagannoon yookaan hanqina dandeettii irraa ka'uun ogummaan ragaa inni kennu dhugummaa qabaachuu dhabuu mala. Qaama aangoo qabuun mirkanoeffamuun dhabuun akkasumas shakkisiisaa ta'uun qabiyyee sanadaa fi mallattoo waliigalootaa, dhugummaa guutuun ragaa sanadaa irra akka hin kaa'amne taasisu.⁸ Bifuma walfakkaatuun, ragaaleen qabatamaa/naannoo yeroo walitti qabaman, hiikamanii fi hojiirra oolan gochaa dhugummaa isaanii miidhuu danda'uun carraa faalamuu guddaa qabu.⁹ Dhugummaa ragaa sadarkaa qaamolee ragaa maddisiisanitti faalamuu waan danda'uuf qaamoleen kunneen sirna dhugummaa ragaa itti eegsisan qabaachuu; qaamoleen ragaalee kanneen galtee murtii godhatanis dhugummaa ragaa mirkaneessuutu irraa eegama.

Murtiin ragaa dhugummaa hin qabne bu'uura godhatee kennamu namni qulqulluun yakka hin dalagne akka adabamu, namni gocha yakkaa raawwate bilisaan akka gaggeeffamu, namni mirga hin qabne mirga akka argatu, haala hin malleen dirqama akka fudhatuu fi ittigaafatamummaa seeraa jalaa miliqaa taasisa. Kun immoo mirga namoomaa fi dimokraasiilammilee akka sarbamuu gochuun haqni harka namoota dhuunfaa akka galu taasisuun nageenyaa fi tasgabbiin biyyaa rakkoo keessa akka seenu godha. Rakoon kun Naannoo Oromiyaa keessattis bal'inaan kan calaqqisu ta'uu qorannoowwan garagaraa ni akeeku.¹⁰

Sababa ragaa dhugummaa hin qabne bu'uura murtii gochuutiin miidhaa namoota dhuunfaa fi biyya irra gahaa jiruuf hanqinni gama seeraa fi hojimaataan jiru gahee guddaa taphata. Imaammatni sirna haqaa yakkaa biyya keenya rakkoo ragaan dhugummaa hin qabneef

⁷ Wise, Richard A. and Safer, Martin A., "A Method for Analyzing the Accuracy of Eyewitness Testimony in Criminal Cases" (2012). *Court Review: The Journal of the American Judges Association*. 387, fuula 22

⁸ Tom Singer, To tell the truth, memory isn't that good, *Montana Law Review*, vol. 63, issue 2, (2002), fuula 5

⁹ Miiljalee olii

¹⁰ Biiroo Haqaa Oromiyaa, Murtii Haqaa Kennuu Walqabatee Haala Ragaa Sobaa Naannoo Oromiyaa keessatti Argamu, 2005, Boqonnaa 2ffaa; Habtamuu Bulti, The impact of false testimony on rendering justice, ILQSO, (2001)

sodaan nageenyaa ykn doorsifamuun ragootaa tokko akka ta'e ni akeeka.¹¹ Sababa kanaafis ragaan dhugummaa qabu akka jiraatuuf eegumsi raga baatotaa jiraachuu akka qabu ni agarsiisa. Haata'umalee akka naannoo keenyaatti seerri kun hin bane; qaamni dhimma kana hordofus adda ba'ee hojiitti hin seenne. Gama biraan imaammatni sirna haqaa yakkaa Itiyoophiyaa qabiinsi ragaa amansiisaan akka jiraatuuf sirni qorannoo duraa (preliminary inquiry) diriiruu akka qabu kan akeeku yeroo ta'u¹², sirni kun seera deemsa falmii yakkaa keessatti kan tumamee jiru ta'ullee raawwiinsaa hanga barbaadamutti hojiirra hin oolle.

Ragaan ogummaa gosa ragaa biroo irraa amala adda isa godhu qaba. Ragaan kun dhimma ogummaa waliin kan wal qabatu fi beekumsa ogeessota qaamolee haqaa ol waan ta'eef raawwiidhaaf akka tolutti seerri ifaa ta'e jiraachuun barbaachisaadha. Itiyoophiyaatti dhimmi ragaa ogummaa seera deemsa falmii hariiroo hawaasaa keessatti hanga tokko uwvisa kan qabu yeroo ta'u seera deemsa falmii yakkaa keessatti garuu callifamee bira darbameera. Dhimmi kun seerota biroodhaanis kan ilaalam miti. Ragaa ogummaa ilaachisee seerri qinda'aa ta'e jiraachuun dhabuun hojimaata irratti rakkoo qaqqabsiisuu danda'a.

1.3 Gaaffilee Qorannoo

Miidhaa dhugummaa dhabuun ragaalee dhaqqabsiisaa jiranii fi maloota rakkoo kana furuu danda'an maali akka ta'an agarsiisuun fulleffanna hojii qorannoo kanaa yoo ta'u, hojiin kun akka waliigalaatti gaaffilee qorannoo armaan gadiitiin kallattii qabateera.

4. Kenniinsa murtii keessatti dhugummaa dhabuun ragaalee miidhaa akkamii geessisaa?
5. Sababoonnii dhugummaa ragaalee miidhan maal fa'ii? Sababoota kanniin akkamitti too'achuun danda'ama?
6. Dhugummaa ragaa mirkaneessuu keessatti gahumsi seeroota keenyaa fi hojmaatni qaamolee haqaa maal fakkaata?

1.4 Daangaa Qorannoo

Qorannoon kun dhugummaa ragaa afaanii/namaa, ragaa sanadaa fi ragaa qabatamaa qaama kaminuu maddisiifamuun hojii qorannoo yakkaa, himannaa, fi murtii qaamolee haqaa keessatti galtee ta'an sakatta'uun, tamsa'ina ragaa dhugummaa hin qabnee fi miidhaa gama kanaan dhaqqabaa jiru agarsiisuu irratti xiyyeffata. Hima biraan, qorannoon kun tamsa'inaa fi miidhaa ragaan dhugummaa hin qabne tajaajila/hojii qaamolee haqaa jechuunis Mana

¹¹ Imaammata sirna haqaa yakkaa RDFI, Ministeera Haqaa, gurraandhala 25/2003, kutaa 3.19

¹² Miiljalee Olii, kutaa 3.18

murtii, Abbaa Alangaa, komishinii naamusaa fi farra malaammaltummaa fi poolisii ala jiran irratti dhaqqabsiisaa jiru kan qoratu miti jechuu dha.

1.5 Kaayyoo Qorannoo

Miidhaa ragaan dhugummaa hin qabne geessisaajiruu fi madda rakkoo kanaaa agarsiisuun, tooftaalee dhugummaa ragaa mirkaneessuu dandeessisan akeekuu fi sirna miidhaa hanqina dhugummaa dhabuu ragaatiin lammilee irra gahu dandamachiisuu dandeessisu akka diriiru yaada dhiyeessuun, haqni akka hin jallane gumaacha isarraa eegamu gumaata. Bu'uruma kanaan, qabxiileen armaan gaditti tarreeffaman kaayyoo gooree qorannoonaun kun galmaan gahuuf fuuleffate kan agarsiisan ta'u:

1. Ragaaleen dhugummaa hin qabne bu'uura murtii ta'aa akka jiranii fi miidhaa isaan geessisaajiran agarsiisuun
2. Maddoota ragaalee dhugummaa hin qabnee fi wantoota dhugummaa ragaalee miidhan adda baasuu
3. Tooftaalee dhugummaa ragaa mirkaneessuu dandeessisan akeekuun dhugummaan ragaa akka mirkanaa'u taasisuu

1.6 Faayidaa fi Fayyadamtoota Qorannichaa

Kaayyoo qorannoonaun armaan olitti ibsaman galmaan gahuu cinatti qorannoonaun kun faayidaa baay'ee qaamolee garagaraatiif kennuu danda'a. Haaluma kanaan, faayidaa qorannoonaun kun argamsiisuun fi qaamolee fayyadamtoota ta'an akka armaan gadiitti gabaabsinee ilaaluu yaalla.

- Ragaan dhugummaa hin qabne bu'uura murtii qaamolee haqaa ta'uun mirgi lammilee akka sarbam gochuu keessatti qooda olaanaa kan qabu ta'uu qaamolee haqaa fi hawaasni bal'aaf hubannoo waliigalaa uuma.
- Wantoota madda ragaa amanummaa hin qabnee ta'an adda baasee agarsiisuun qaamoleen haqaa fi hawaasni bal'aan madda ragaa dhugummaa hin qabnee ittisuun irratti akka xiyyeffatan taasisa.
- Qaamoleen haqaa tooftaalee dhugummaa ragaa ittiin mirkaneessan bu'uura godhachuu hojiin kenniinsa tajaajila haqaa ragaa dhugummaa qaburratti akka hundaa'u gargaara.
- Murtiin qaamolee haqaa ragaa dhugummaa qabu irratti hundaa'ee akka kennamu deeggaruun hojiin kenniinsa tajaajila haqaa amanataa uummataa akka horatu taasisa

- Qorannoonaan kun haqni akka mirkanaa'u gochuu keessatti gahee guddaa kan bahu waan ta'eef, wal-amantaa namootnii fi uumantni wal irratti qaban cimsa; bu'uruma kanaanis hojii hawaas-dinagdee fi misoomaa gabbisuu keessatti shoora olaanaa kan taphatu ta'a.
- Ogeessoota fi dhaabbilee dhimma kana irratti qorannoogaggeessuu barbaadaniif akka galteetti kan tajaajilu ta'a.

1.7 Mala Qoranno

A. Toofataalee daataa ittiin guuran

Qorannoonaan kun gaaffilee qabatee ka'e deebisuuf mala qorannoogakamtaa hojiirra oolchee jira. Mala qorannoogakamtaa daataa bifa af-gaaffiin fi galmee mana murtii xiinxaluu keessatti kan tajaajileera. Dabalataanis daatan bar-gaafiin banaa ta'een sassaabame mala qorannoogakamtaa kanaan xiinxaalamee jira.

Daataan mala afgaaffiitiin hooggantootaa fi ogeeyyi mana murtii, abbaa alangaa, poolisii, komishinii naamusaa fi farra malaammaltummaa, mana sirreessaa, waajjira lafaa, hospitaalotaa fi buufataalee fayyaa, Ejensii galmeessa taateewwan bu'uraa, tajaajilamtoota fi abukaattoo seera irraa walitti qabameera. Daataan mala kanaan walitti qabame sababoota dhugummaa ragaa miidhan, ragaaleen dhugummaa hin qabne bu'uura murtii ta'aa akka jiran, miidhaa sababa ragaa dhugummaa hin qabneetiin dhaqqabaa jiruu fi toofataalee dhugummaa ragaalee mirkaneessuuf hojiirra ooluu qaban adda baafachuuf hojiirra oolee jira. Gama biraatiin, daataan bar-gaaffii ogeessota qaamolee haqaa: abbootii seeraa, abbootii alangaa fi qorattoota poolisiitiin guutamee jira. Kunis daataa afgaaffii fi galmeen argame deeggaruuf kan oolee dha. Daataan galmee murtii argatan sakatta'uun argame miidhaa akkamii geessisaakka jiru, qaamoleen haqaa maloota akkamii fayyadamuun dhugummaa ragaa mirkaneessaa akka jiranii fi hanqinaalee gama kanaan jiran agarsiisuuf hojiirra oolan. Hogbarruulee fi muuxannoowwan sakatta'amanis toofataalee dhugummaa ragaalee mirkaneessuuf hojiirra ooluu qaban akeekuuuf ilaalamaniiru.

B. Qaamolee Daataan irraa walitti qabamu

Qaamoleen daataan irraa funaanamu, sadarkaa naannootti, Mana Murtii Waliigala Oromiyaa, Abbaa Alangaa waliigalaa, Komishinii Poolisii Oromiyaa, Komishinii Bulchiinsa Manneen Sirreessaa, komishinii naamusaa fi farra malaammaltummaa, Biiroo Eegumsa Fayyaa fi Biiroo Lafaa, Abbaa Alangaa muummicha federaalaa, A/T/Bulchiinsaa fi to'annoo nyaataa, qorichaa fi kunuunsa fayyaa Magaalaa Finfinnee, kan dabalatu dha. Itti dabalees, tajaajilamtoota qaamolee haqaa kan ta'an abukaattotaa fi abbootii dhimmaa, Abbootii gadaa

ykn jaarsolii biyyaa ykn abbootii amantaa, irraa daataan walitti kan qabamee jira. Caasaalee qaamolee kanneenii sadarkaa godinaalee fi aanaatti jiran irraas daataan funaanamee jira. Daataan waajjiraalee fi qaamolee armaan olitti eeraman kan godinaalee 8 jechuunis Godina Shawaa Bahaa, Godina Adda Naannawaa Finfinnee, Godina Shawaa Lixaa, Godina Jimmaa, Godina Harargee Lixaa, Godina Arsii Lixaa fi Godina Baalee keessatti argaman sadarkaa godinaa fi aanolee isaan jala jiran lama lama irraa walitti qabameera.

i. Hanga Daataa Walitti Qabamu

Gabatee 1: Gabatee baay'ina daataa funaanamee fi hirmaattota qorannichaa agarsiisu

Gosa daataa	Qaama daataan irraa funaaname	
Af-gaaffii	Aanaa	<ol style="list-style-type: none"> 1. Mana Murtii (Pirezdaantii/A/Adeemsaa, A/se 2. Waajjira Abbaa Alangaa Waliigalaa (Hogganaa/A/Adeemsaa, A/A 3. Waajjira Poolisii(Hogganaa/A/Adeemsaa, Qorataa 4. Buufata Fayyaa ykn Hospitaala(Ogeessa) 5. Waajjira Bulchiinsaa fi Itti fayyadama Lafaa(Ogeessa) 6. Jaarsolii biyyaa 7. Abbootii Dhimmaa
	Godina	<ol style="list-style-type: none"> 1. Mana murtii (Pirezdaantii/A/Adeemsaa, A/se 2. Waajjira Abbaa Alangaa (Hogganaa/A/Adeemsaa, A/A 3. Waajjira poolisii (Hogganaa/A/Adeemsaa, Qorataa 4. W/ra fayyaa ykn hospitaalota: ogeessa 5. W/ra Bulchiinsaa fi Itti fayyadama Lafaa(ogeessa 6. Hoggantoota Mana Sirreessaa 7. Sirreeffamtoota 8. Komishinii Naamusaa fi Farra Malaammaltummaa (A/ademsaa, A/A 9. Abukaattoo dhuunfaa 10. Abbootii dhimmaa

	Naannoo	<ol style="list-style-type: none"> 1. Mana murtii Waliigala Oromiyaa (A/Adeemsaa, A/se) 2. Biiroo Abbaa Alangaa Walliigalaa (Hogganaa, A/Ademsaa, A/A 3. Komishinii Poolisii Oromiyaa (A/Adeemsaa, Qorataa poolisii 4. Biiroo Eegumsa Fayyaa Oromiyaa (ogeessa) 11. Biiroo Bulchiinsaa fi Itti fayyadama Lafaa Oromiyaa (Ogeessa) 5. Ejensii Galmeessa taatewwan Bu'uuraa Oromiyaa (ogeessa
	Federaala	<ul style="list-style-type: none"> • Abbaa Alangaa Muummicha Federaalaa (a/deemsaa, A/A • A/T/Bulchiinsaa fi to'anno nyaataa, qorichaa fi kunuunsa fayyaa Itiyoophiyaa (hogganaa)
Ida'ama Afgaaffii		251
Bar-gaaffii	Aanaa	Abbootii seeraa Abbootii alangaa Qorattoota poolisii
	Godina	Abbootii seeraa Abbootii alangaa Qorattoota poolisii
	Naannoo	Abbootii seeraa Abbootii alangaa Qorattoota poolisii
Id'ama bargaaffii		149
Galmee	Aanaa	<ul style="list-style-type: none"> • Galmeewan mana murtii tokkoon tokkoo godinaa fi aanaa irraa ni funaanamu /galmee poolisii, abbaa alangaa fi mana murtii dabalata/
	Godina	
	Naannoo	
Ida'ama galmeewwanii		203

c. Sirna Iddatoo

Hirmaattotni afgaaffii armaan olitti gabatee keessatti akka agarsiifame ogeeyyi adeemsaa kanneen ta'ani dha. Kunis mala eddattoo kaayyeeffataan (purposive sampling) kan fudhatame dha. Sababni hirmaattotni afgaaffii kunneen filamaniifis sababa muuxannoo fi ogummaa

ragaa fuudhuu fi xiinxaluu qabaniitiin odeeffannoo afgaaffiin walitti qabamuuf yaadamee fi gahaa ta'e ni qabu amantaa jedhuuni dha. Hirmaattotni bargaaffii guutanis ogeessota qaamolee haqaa ta'uun isaa sababa gita irra hojjetaniitiin odeeffannoo ulfaatina rakkoo jiruu agarsiisuuf qaama kamiyyuu caala filatamaa kan isaan taasisu waan ta'eef sirna eddatoo kaayyeeffataan kan fudhatamani dha.

Galmeewan sakatta'aman rakkoo dhugummaa ragaa fi miidhaa inni keniinsa tajaajila haqaa irratti hordofsiisu akkasumas ciminaalee ogeessota qaamolee haqaa bira jiru agarsiisuu ni danda'u kanneen jedhamanii amanaman sirna iddatoo kaayyeeffataan filatamanii jiru. Galeewan mala iddatoo akka feeteen(random sampling) funanamanis jiru. Godinaalee fi aanaaleen daataan qorannoo kun irraa funaaname kallattiwwan mara (giddu-galeessa, baha, lixa, kaabaa fi kibba) Oromiyaa irraa haala qabatama naannicha agarsiisuu danda'aniin godinaleen Saddeet kan filatamani dha. Godinaalee tokkoon tokko keessaa Aanaalee lama lama filatamaniiru. Ta'us, akkaataan godinaaleenfi Aanaalee kunneen itti filataman ulfaatina yookin xiqqeena rakkoo jiruu giddu-galeessa kan godhate miti. Godinaaleen kunniinis GAONF, Shawaa Lixaa, Jimmaa, Arsii Lixaa, Harargee Bahaa, Baalee, Shawaa Bahaa fi Shawaa Kaabaati.

BOQONNAA LAMA

Sakatta'a Hog-Barruu

2.1. Maalummaa fi Barbaachisummaa Ragaa

Hayyuun *Jeremy Bentham* jedhamu barreeffama isaa dhimma ragaa qaamolee haqaaf dhiyaatu irratti barreesseen ‘ragaan hundee haqaati’ jechuun ibse.¹³ Jechamni kun barbaachisummaa ragaan haqa mirkaneessuu keessatti qabu kan agarsiisudha. Uummatni Oromoo dhugaan ykn haqni kan Waaqaa akka ta’etti amana. Namni dhugaa ykn haqa kana arge ykn hubate waan arge ykn hubate kana hubachiisuuf dirqama qaba. Mammaaksi ‘Dhugaa waaqa hin dhoksan, qullaa lafa hin dhoksan’ jedhus kanuma hubachiisuuf mammaakama.¹⁴ Kanarraa kan hubatamu bulchiinsa haqaa keessatti ragaan iddo olaanaa akka qabuudha. Itti aansuun ragaan maal akka ta’e gabaabinaan haa ilaallu.

Barreessaan *Alan Taylor* jedhamu ragaan ‘odeeffannoo ijoo falmii hubachiisuuf dhiyaatu’ jechuun ibse.¹⁵ Falmii keessatti dhimmi abbootiin dhimmaa irratti walfalman ijoo dubbii (facts in issue or ultimate probandum) dha. Maddi ijoo dubbii immoo seerota haadhoo ta’u. Abbootiin dhimmaa qabxii ijoo isaanii hubachiisuuf falmii mo’achuuf odeeffannoona gahaan dhiyeessan ragaa jedhama.¹⁶ Ragaan ijoo falmii (fact at issue) qofa osoo hin taanee ijoo, ijoo falmii waliin walitti dhufeenya qaban (collateral facts, facts related to fact at issue) illee mirkaneessuu ni dhiyaata. Ijoon akkanaa yeroo baay’ee dhimmoota gahumsa, fudhatamummaa fi amanamuummaa ragaa namaa, ykn waan ragaa ta’ee dhiyaate tokko walqabatee ka’uudha. Falmii mana murtii keessatti dhimmoonni hundi ragaan akka mirkanaa’an hin eegamu. Mirkaneessuu dhimmoonni ragaa hin barbaachisne kunneen Amanuu abbaa dhimmaa (admission), tilmaama manni murtii fudhatu (presumption) fi hubannaana mana murtii (judicial notice) isaan ijoodha.

2.2. Amaloota Bu’uuraa Ragaa (Features of Good Evidence)

Ragaan dhimma ykn qabxii falmii mirkaneessuuuf barbaadame sirnaan hubachiisuuf gahumsaa fi qulqullina qabaachuutu irraa eegama. Gahumsii fi qulqullinni kunis qabiyyee,

¹³ Jeremy Bentham, *The Works of Jeremy Bentham, vol. 7 (Rationale of Judicial Evidence Part 2)*[1843], Online Library of Liberty, (<http://oll.libertyfund.org>), accessed on 11/7/2018

¹⁴ Aberra Degefa, Justice that Heals and Restores: The Potential Of Embracing Borana Oromo Indigenous Justice System Alongside The Ethiopian Formal Criminal Justice System, PhD thesis submitted to Addis Ababa University, 2015.

¹⁵ Alan Taylor, Principles of Evidence, 2nd edition, Cavendish publishing, 2000, fuula 43

¹⁶ Raymond Emson, Evidence, Palgrave Macmillan, 4th Edition, 2008, fuula 6

roogummaa fi barbaachisummaa ragaa dhiyaatuun madaalama. Akka waliigalaatti, ragaa gaariin amaloota gurguddoo lama qabu. Kunis roogummaa fi fudhatamummaa qabaachudha.¹⁷

a. Roogummaa

Roogummaan dandeettii ragaan dhiyaate qabxii falmii hubachiisuuf qabudha. Kunis ragaan tokko fudhatamummaa qaba jechuuf gatii ragummaa isaa fi qabxii falmii mirkaneessu gidduu walitti dhufeenyi lojikaawaa ta'e jiraachuu qaba jechuudha. Ragaan fudhatamummaa qabaachuuf gatiin mirkaneessa (probative value) isaa sadarkaa ijoo falmii hubachiisuuf isa dandeessisu qabaachuu qaba. Kana jechuun ragaan dhugummaa jiraachuu ykn jiraachuu dhabuu dhimma mirkaneessuuf dhiyaatee dabaluu qaba.¹⁸

b. Fudhatamummaa

Fudhatamummaa fi roogummaan dhimmoota walitti hidhata qabaniidha. Fudhatamummaan irra caalmaan dhimma seerati. Fudhatamummaan ragaawan qaama murtii kenu biratti dhiyaatan murtii haqa qabeessa kennuuf gufuu akka hin taane mala ittin to'atamuudha. Kunis ragaan dhiyaatu garmalee akka hin baay'anne, dadhabpii fi turtii akka hin heddummeessine taasisuudhani. Dabalataan odeeffannoon ykn ragaan dhiyaatu kabaja namootaa, keessumattuu, kanneen falmiin ala jiran akka hin tuqneef ofeeggannoo godhamuudha.¹⁹ Dabalataanis dhimmi fudhatamummaa ragaa kallattiin dhugummaa ragaa mirkaneessu waliin hidhatiinsa olaanaa qaba. Gama biraatiin fudhatamummaan ragaa yaad-rimee roogummaa ragaa of-keessatti qabatee fi safartuulee biro dhimma imammataa fi seeraa kan dabalatee jechuun ni danda'ama. Kanaaf ragaan tokko fudhatamummaa qabaachuuf roogummaa qabaachuu qaba.²⁰

C. Amanamummaa

Ragaan roogummaa fi seeraan immoo fudhatamummaa qabu qaama seeraa biratti fudhatamee bu'uura murtii ta'uuf amanamaa ta'uutu irraa eegama. Ragaan tokko hangam yoo roogummaa fi fudhatamummaa qabaate illee amanamummaa kan hin qabne yoo ta'e faayidaa hin qabaatu. Kanaaf amanamummaan ragaa amaloota gurguddoo ragaa keessaa isa tokkoo fi ijoo dha. Amanamummaan ragaa kan mirkanaa'u sakattaa'a fi madaallii ragaa qaama haqaa sakatta'a firii dubbbii of harkaa qabuun yeroo ta'u haaluma amala dhimmichaatti sadarkaa mirkaneeessa ragaa giddu galeessa taasisuudhaani.

¹⁷ Overview of Evidence, text book, Jones and Bartlett publishers, p.8

¹⁸ Miiljalee olii lak 15, fuula 3

¹⁹ Miiljalee olii, lak 16, fuula 28

²⁰ የጠዋቅ ትደሰ, የሚሳይቷል አገልግሎት ሁኔታ እና አገልግሎት ማረከት ትደሰ: fuula 100

2.3. Gosoota Ragaa

Ijoo dubbii tokko hubachiisuf ragaan dhiyaatu mala ittiin ragaa hubachiisan, walitti dhufeenya qabxii falmii fi ragaa dhiyaatuu irratti hundaa'uun gosa adda addaatti quoduun ni danda'ama. Ijoo dubbii hubachiisuudhaaf maloota fayyadamnu irratti hundaa'ee ragaan, ragaa namaa (testimonial evidence), ragaa ogummaa (expert evidence) ragaa sanadaa (document evidence) fi ragaa ibsituu (real or demonstrative evidence) jennee quoduun dandeenya.²¹

a. Ragaa namaa

Ragaan namaa ykn ragaan afaanii (witness testimony or oral evidence) mala namoonni qaamaan mana murtiitti dhiyaatanii ijoo falmii irratti odeeffannoo kennanidha. Qajeeltoon ragaan namaa afaaniin ykn dubbiin kennama. Ragaan nama, ragaa nama kamiinuu (layman) kennamuu ykn ragaa ogeessaa ta'uu danda'a.²² Ragaan nama diyaatu firii dubbii falmiif ka'umsa ta'e irratti kallattiin ykn karaa al-kallattiin beekumsa kan qabu ta'uutu irraa eegama.

b. Ragaa Ogummaa

i. Hiikkoo Ragaa ogeessaa

Dhimmootni falmii ragaa ogeessaa barbaadan bal'achuu irraa kan ka'e seera ragaa (evidence statutes) biyyoota hedduu keessatti ogeessi maal jechuu akka ta'e ifaan taa'ee hin mul'atu.²³ Manneen murtii Biyyoota garagaraas hiikkoo kennanii yoo jiraatanis hiikkoon jiru garaagarummaa kan qabudha. Haata'u malee hiikkoon biyyootni garagaraa kennan kun garaagara ta'us dhimmoota ijoo waliin quoddatan sadii qabu. Isaanis ogummaa leenjii ga'aa qabu qabaachuu (field of expertise), beekumsa ga'aa qabaachuu fi muuxannoo hojii qabaachuu dha. Akka fakkeenyatti biyya *Ireland* keessatti jechi ogeessa jedhu seera ragaa biyyattiihiin hiikkoon hin kennamneefi. Manneen murtii biyyattii garuu jecha ogeessa jedhu kanaaf hiikkoo baldhaa fi jijiiramu (flexible) yeroo garagaraatti kennaniiru. Manni murtii biyyattii tokko dhimma falmii yakkaa *The People (DPP) v Fox*²⁴ jedhamu keessatti ogeessa haala kanaan hooke:

...a person who is well qualified to express a credible opinion or belief on the subject so much so that the Court is entitled to regard such opinion and belief as admissible

²¹ የጊዜ ይሰሳች የሚከራፍ የሚናገድ በፍትህ አካላት ባለሙያዎች የስልጣን ማዕከል እስልጣን

²² Ratanlal and Dhirajlal, The law of evidence, 21st edition, fuula 387

²³ Miiljalee olii

²⁴ Unreported, Special Criminal Court, January 23, 2002

evidence for the purpose of supplying the Court with information which is outside of the range and knowledge of the Court²⁵

Kunis ogeessa jechuun nama ga'aa yaada ykn amantaa amanamaa beekumsa mana murtii ala ta'ee fi murtii kennuuf odeeffannoo gargaaruu danda'u tokko kennu jechuudha. Gama biraatiin manni murtii biyyattii kan biraan tokko dhimma falmii yakkaa *Galvin v Murray*²⁶ jedhamu keessatti hiikkoo kanaa gadii itti kenneera:

*"An expert may be defined as a person whose qualifications or expertise give an added authority to opinions or statements given or made by him within his area of expertise."*²⁷

Gabaabumatti akka hiikkoo kanaatti Ogeessi nama ga'umsi ogummaa inni qabu yaadota ykn jechoota ogummaa ofii isaa irratti akka kennuuf isa dandeessisu qabu jechuu akka ta'etti hiikama.

Biyya Ingilaand keessattis ogeessi maal akka ta'e seeraan barreeffamee jiraachuu baatus manneen murtii isaanii yeroo gara garaa ragaan ogeessaa maal akka ta'e hiikkoo itti kennanii jiru. Fakkeenyaaaf dhimma falmii yakkaa *R Vs Silverlock* jedhamu keessatti manni murtii biyyattii ragaa ogeessaa maal akka ta'e beekuuf beekumsa namni sun ogummaa sana irratti qabuuf dandeettii beekumsa sanatti fayyadamuu, leenjii fi barnootaan guddisuuf qabu ilaalcha keessa galfamuu akka qabu ibseera.²⁸

Awustraaliyaatti immoo ragaan ogeessaa maal akka ta'e qaamota biyyattii keessatti seera baasuu danda'an garagaraan hiikkoon itti kennameera. Manni murtii federaalaa biyyattii seera ofii baase irratti hiikkoo kenneen ragaan ogeessaa nama beekumsa addaa barnoota, leenjii ykn muuxannoo irraa argate mana murtiitti dhiyaatee ragaa yaadaa (opinion evidence) akka kennuuf wal-falmitootaan waamame ykn waamamuuf jiru dha jechuun hiikee jira.²⁹ Gama biraatiin manni murtii maatii (family court) biyyattii seera maatii (family law rule) baase irratti ragaa ogeessaa fi ogeessi maal akka ta'e hiikkoo itti kennee jira. Haaluma kanaan seerichi "ogeessa" jechuun "nama of danda'e ykn bilisummaa qabuu (independent person) fi beekumsa addaa leenjii, barnoota ykn muuxanoo irraa argate qabu" jechuu akka ta'etti hiika.³⁰ Hiikkoo kana kanneen armaan olitti ilaalle irraa kan adda godhu ulaagaa of danda'uu ykn bilisummaa qabaachuu (independence) itti dabaluu isaati. Seerichi itt dabaluun 'ragaa

²⁵ Miiljalee olii

²⁶ Galvin vs. Murray [2001] 2 ILRM 234, 239 (per Murray J)

²⁷ Miiljalee olii

²⁸ Consultation paper: Expert evidence, Ireland Law Reform commission, December 2008, fuula 138

²⁹ Federal Court Rules - Statutory Rules 1979 No. 140 as amended made under the Federal Court of Australia Act 1976, Order 34, kwt 2

³⁰ Australian Family Law Rules 2004 (Cth), kwt 15.43

ogeessaa' jechuun "ogeessa ragaa bilisa ta'e akka kenuuf ykn qopheessuuf waamame ykn ajajamedha"³¹ jechuun hiika.

Walumaagalatti, hiikkoowwan manneen murtii biyyoota gara garaatiin kennamanii jiran hiikkoo bal'aa yeroo ta'u namni tokko ogeessa jedhamuuf barnoota idilee qabaachuun dirqama akka hin taaneef beekumsi ogummaa muuxannoodhaan, barnoota dhuunfaa ykn muuxannoo hojii yeroo boqonnaa (hobby) irraa argamu qabaachuun ga'aa akka ta'e irraa hubanna. Haata'u malee, beekumsa ogummaa muuxannoo ykn carraaqqii dhuunfaa qofaan argamu mana murtiitti dhiyaatanii hubachiisuun ulfaachuu danda'a.

ii. Barbaachisummaa Ragaa Ogeessaa

Ragaan ogeessaa tajaajila sirna haqaa keessatti gahee olaanaa qaba. Bara ammaa kana keessa ragaan ogeessaa biyyoota hedduu keessatti ragaan falmiwwan hariroo hawaasaa fi yakkaa keessatti baratamaa (common) ta'aa dhufeera.³² Ragaan ogeessaa sirna seeraa common law hordofan biratti akka ragaa yaadaatti (opinion evidence) fudhatama. Ragooliin namaa ragaa ofiif dhimma firii dubbii (factual issue) irratti kennan ilaachisee yaada (opinion) isaanii kenuu hin danda'an. Kunis ragooliin namaa yaada kan kennan yoo ta'e akkasumaan yaada dhuunfaa isaanii malee yaada beekumsaa fi ogummaa irratti hundaa'e kenuu waan hin dandeenyef fudhatatummaa hin qabaatu.³³ Akkasumas yeroo hedduu firii dubbii ragaan ogeessaa irratti yaada kenu kallattidhaan ijoon dubbii (ultimate issue) manni murtii murtii irratti kenuuf deemu waliin wal qabatu yeroo ta'u dhimma ijoon dubbii irratti murtii dhumaan kan kenu mana murtii waan ta'eef jechi ragummaa ragoolii namaa barbaachisaa miti.³⁴ Haata'u malee manni murtii murtii dhumaan irra ga'uuf yeroo tokko yaada ogummaa (expertise opinion) dhaan deggaramuu waan isa barbaachisuuf ragaa ogeessaa dhaga'uun isa barbaachisa.

Sirna seera ragaa keessatti haalli addaa (exception) manneen murtii yaada ogeessaa (opinion evidence) akka dhaga'aniif isaan dandeessisu yoo dhimmi yaadni irratti kennamu beekumsa isaaniin ala ta'ee fi yaada qaama dhimmicha irratti ogummaa qabuu kan barbaadu ta'edha.³⁵ Fakkeenyaaaf dhimma falmii yakkaa keessatti dhimmi ragaa ogummaa barbaadu ragaa sakatta'iinsa DNA, hordoffii bilbila harkaa (mobile phone tracing), hiikkaa ragaa mana yaalaa (interpretation of medical evidence), pilaanii bakka balaa tiraafikaa fi k.kf ta'u

³¹ Miiljalee olii

³² Report: Consolidation And Reform of Aspects of The Law of Evidence, Australian Law Reform commission, 216, fuula 219

³³ Miiljalee olii, lak 29, fuula 1

³⁴ Miiljalee olii

³⁵ Miiljalee olii

danda'a. Dhimmoota falmii hariiroo hawaasaa keessattis dhimmootni meeshaaleen bakka hojii nageenya isaanii kan eeggatan ta'uu fi dhabuu (safety standards), qabiyyeen keemikala bakka hojii kan seerri heyyamu ta'uu fi ta'uu dhabuu fi k.k.f ragaa yaada ogummaa barbaadinidha. Ragaan ogeessaa irra caalaa sababaa fi bu'aa (cause and effect) gochaa tokkoo xiinxaluuf bakki itti barbaachisu hedduudha. Kana irraa kan hubatamu ragaan ogummaa (expert evidence) fi ragaan ogeessaa (expert witness) falmiiwan hariiroo hawaasaa fi yakkaa keessatti ga'ee isaan taphatan olaanaa ta'uu akka danda'anidha.

Ragaan ogeessatiin wal-qabatee seeraa yakkaa keenya keessatti waa'ee fayyaa sammuu nama himatamee irratti yammuu shakkiin jiraate ykn falmiin ka'ee manni murtii ogeessi dhiyaatee ragaan ogummaa akka kenu taasisuun akka qabu ni teechisa.³⁶ Haaluma wal-fakkaattuun manni murtii waa'ee balleesitoota daa'imanni ilaachisee ragaan ogeessaa gaafachuu akka danda'u ni teechisa³⁷. Dhimmoota lamaan kana irratti manni murtii yaada ogeessi gama seeriatiin kenneef osoo hin taane yaada ogummaa ogeessi dhimmicha wal-qabatee kenu qofa fudhachuu akka qabu dha.³⁸

iii. Dirqama Naamusaa Ragaa Ogeessaa (Ethical Obligations of Experts)

Ragaan ogeessaa hojii haqaa mirkaneessuu keessatti gahee olaanaa kan qabu akkuma ta'e ogeessi ragaan kenu naamusaaan yoo dirqamaa fi itti gaafatmummaa isaa hin ba'u ta'e qaamolee haqaa dogoggorsiisuun galtee murtii dogogoggoraa fi haqa dabsu ta'uu mala. Dhimmi naamusaa ragaan ogeessaa mata duree bakka hedduutti fudhatama argatee fi beekamtii qabu ta'ee jira.³⁹ Gatiin alnaamusummaan ragaan ogeessaa sirna haqaa kaffalchiisu daran olaanaa dha.⁴⁰ Kanaafuu ragaan ogeessaa sadarkaa naamusaa (ethical standard) ittiin gaggeeffamuu qabu hordofuu barbaachisaadha. Naamusni ragaan ogeessaa maal akka ta'e armaan gaditti kan ilaalamu ta'a.

❖ Sababaan Deggaruu (Justification)

Kaayyoon falmii dhaddachaa (trial) bu'aa sirrii barbaadamu (correct outcome) ykn dhugaa tokko barbaadanii bira ga'uu akka ta'e wal nama hin falmisiisu. Wanti xiqqoo rakkisaa ta'uu danda'u akkamiin kaayyoo kana hojii irratti gara naamusaa ragaan ogeessaatti hiikuu dandeenya kan jedhudha.⁴¹ Gaaffii kana deebisuuf namni tokko beekumsa qaba ykn dhimma

³⁶ Seera yakkaa DRFI kwt 51

³⁷ Miiljalee olii, kwt 54(1)(2)

³⁸ Miiljalee olii, kwt 51(3) fi kwt 54(3)

³⁹ Joseph Sanders, *Expert Witness Ethics*, 76 Fordham L. Rev 1539 (2007) Available at: <http://ir.lawnet.fordham.edu/flr/vol76/iss3/10>, fuula 1539

⁴⁰ Miiljalee olii

⁴¹ Miiljalee olii, fuula 1540

ta'e tokko irratti waa beeka jechuuf mala saayinsii qorannoo beekumsaatiin “Epitomological” ilaaluutu danda’ama. Malli qo’annoo beekumsaa (epitomoligal approach) gaaffii namni tokko dhimma tokko ilaachisee beekumsa qaba moo hin qabu jedhu deebisuuf wantoota ijoo sadii jechuunis amantaa (belief), Dhugaa (truth) fi sababaan deggaruu (justification) wal faana ilaalamuu akka qabu akeeka.⁴² Amantaan ejjennoo dhuunfaa namni tokko dhugummaa dhimma tokkoo irratti qabu⁴³ yeroo ta’u dhugaan (truth) immoo haala qabatamaa (reality) dhimma ilaalamaa jiruuti.⁴⁴ Sababaan deggaruun (justification) immoo qulqullinaa fi ga’umsa sababa amantaa (belief) biraan nama ga’uuti.⁴⁵ Dhimmi tokko akka beekumsaatti ilaalamuu dhugaadha jedhamee kan amaname ta’uu qaba; akkasumas amantaan sun sababa ga’aa ta’een deggaramee ibsamuu (justify) ta’uu danda’uu qaba. Yoo dhimma harkaa qaban sana irratti amantaan hin jirre akkafeetummaa; yoo dhimmichi dhugaa miti ta’e dogongoraa fi yoo amantaan dhimmicha irraa qabnu sababa ga’aadhaan hin deggaramne yaaduma dhuunfaa (a mere opinion) ta’a.

Haaluma kanaan ragaan ogeessaa dhimma ogummaa isaa irratti yeroo ragaa ba’u beekumsa ga’aa kan qabu jechuunis dhimma irratti yaada kennu ilaachisee yaadichi dhugaa ta’uu, yaadicha irraa amantaa guutuu akka qabuu fi amantaa isaa sana immoo sababa ga’adhaan deggaree ta’uu qaba. Sababni ragaan ogeessaa dhiyeessu sababa akkasumaan dhuunfaa isaan itti amanu utuu hin ta’in sababoota saayinsawaa ogummichaan deggaramee fi qo’annoo ga’aa irratti kan godhame ta’utu irra jiraata. Haata’u malee, mala sababa ogeessi tokko dhiyeessu ga’aa fi ga’aa ta’uu dhabuu ittiin madaalamuu irratti hayyoota garagaraa gidduutti garaagarummaan yaadaa ni jira.⁴⁶ Hayyooni tokko tokko akka jedhanitti ragaan ogeessaa yaada ogummaa mana murtiitti kennu ka’umsaa fi sababni inni lafa kaa’uu qabu kan waliigalaa ogummaa sana keessatti beekamuu fi baratame ta’uu akka qabu kan eeran yeroo ta’u kanas “*A Same Intellectual Rigor Test*” jechuun waamu.⁴⁷ Malli kun biyyoota hedduu keessatti kan hojjirra oolfamu yoo ta’u malicha dhugummaa ragaa ogummaa fi ittigaafatatummaa ragaa ogeessaa mirkaneessuuf itti gargaaramu.⁴⁸ Barreessitoonni biroon

⁴² Kent Lofgren, What is epistemology? A general Introduction to the Word and the Concept, Sweden Available at: <https://www.youtube.com/watch?v=II9-YgSzEQ> Accessed on 12/12/2008

⁴³ D. Michael Risinger & Michael J. Saks, *Rationality, Research and Leviathan: Law Enforcement-Sponsored Research and the Criminal Process*, 2003 Mich. St. L. Rev. 1023-1024, as cited by Joseph Sanders, Expert witness Ethics.

⁴⁴ Miiljalee olii

⁴⁵ Miiljalee olii

⁴⁶ Joseph Sanders, *Expert Witness Ethics*, 76 Fordham L. Rev. 1539 (2007) Available at: <http://ir.lawnet.fordham.edu/flr/vol76/iss3/10>, fuula 1542

⁴⁷ Miiljalee olii, fuula 1543

⁴⁸ Samuel R. Gross & Jennifer L. Mnookin, *Expert Information and Expert Evidence: A Preliminary Taxonomy*, 34 Seton Hall L. Rev. 141, 148 (2003)

immoo gama isaaniitiin malli kun yeroo hunda dhugaa ta'uu dhiisuu mala; inumaayyuu al tokko tokko sababoonni gosa ogummaa sana keessatti hunda biratti beekame dhimma qaamoleen haqaa barbaadan sirnaan ibsuu dhiisuu mala waan ta'eef ogeeyyii sababoota ogeeyyii waliigalaa ogummaa sana biratti beekamu qofatti daangessuun sirrii miti jedhu.⁴⁹ Kanas “*Objections to the Same Intellectual Rigor Standard*” jechuun waamu.

❖ Gahee ofii Bahuu

Armaan olitti ragaan ogeessaa dhimma irratti ragaa ba'u irratti amantaa isaa naamusaa akkamiin ibsuu akka danda'u ilaalleerra. Naamusni kan biraan ragaa ogeessaa irraa eegamu gahee ragaa ogeessaa faana kan wal qabatudha. Dirqamni naamusaa ragaa ogeessaa naamusaa ogummaa qofa irratti murtaa'ee kan hafu utuu hin ta'in naamusaa gahee ragaa ogeessaas kan hammatu ta'uu qaba.⁵⁰ Ragaan ogeessaa akka ragoolii namaa biroo beekumsa dhuunfaa isaatii qofa mana murtiif kan dhiyeessu utuu hin ta'in beekumsa ogummaa dhimma tokko ilaachisee jiru kan ibsu ta'a. Gaheen ragaa ogeessaa beekumsa adda ta'e (specialized knowledge) qaamni firii dubbii tokko gargar baasu ragaa of harkaa qabu akka sirnaan hubatuuf kennuudha.⁵¹ Gama kanaan hayyuun seeraa “Steven Lubet” jedhamu gaheen ragaa ogeessaa tokkichii fi hedduu barbaachisaa ta'e gaaffii isaa dhiyaatu ija bilisaa (independent) fi haala wal fakkaataa ogummichaatiin (objectively) ilaaluudhaan deebii kennuu akka ta'e lafa kaa'a.⁵² Hayyuun kun dhimma kana akkas jechuun ibsa itti kenna:

*An objective expert views the facts and data dispassionately, without regard to the consequences for the client. An independent expert is not affected by the goals of the party for which she was retained, and is not reticent to arrive at an opinion that fails to support the client's legal position.*⁵³

Kunis ragaan ogeessaa haala wal fakkaataa ogummaa isatiin hogganamu (objective expert) haala loogii fi miira irraa bilisa ta'een dhiibbaa inni maamila isaa irratti fiduu maluun utuu hin daangeffamin daatawwanii fi firii (facts) kan ilaalu dha. Ragaan ogeessaa bilisa ta'e galma garee falmii isa waammateen kan daangeffamnee fi yaada falmii seeraa garee falmii inni bakka buufatu hin deggarre ykn miidhuu danda'u irratti kan hin callisne dha. Manni

⁴⁹David L. Faigman, The Law's Scientific Revolution: Reflections and Ruminations on the Law's Use of Experts in Year Seven of the Revolution, 57 Wash. & Lee L. Rev. 661, 667 (2000) (as cited by Joseph Sanders, Expert Witness Ethics)

⁵⁰Joseph Sanders, Expert Witness Ethics, 76 Fordham L. Rev. 1539 (2007) Available at: <http://ir.lawnet.fordham.edu/flr/vol76/iss3/10>, fuula1558

⁵¹ USA Federal rule of evidence Act, Art 702

⁵²Steven Lubet, Expert Witnesses: Ethics and Professionalism, 12 Geo. J. Legal Ethics 465, 467 (1999), referenced by Joseph Sanders, Expert Witness Ethics

⁵³ Miiljalee olii, fuula 467-468

murtii olaanaa Ingiliziis dhimma falmii *Payne v. Shovlin* fi *Weavering Macro Fund v. PNC Global Investment Servicing* irratti ragaan ogeessaa bilisaa fi loogii irraa walaba ta'uu akka qabuuf ofiisaa daangaa falmii falmitoota isa dhiyeeffataniin of daangessuu akka hin qabne ifatti ibsee jira.⁵⁴

Haata'u malee dhimma bilisummaa ragaa ogeessaa kanaan wal qabatee haalli yaaddessaan jiru yeroo hedduu ragaan ogeessaa yaada/amantaa dhimmi tokko irratti qabu sababa ga'aa ta'een deggaree (justify) kan dhiyeessuu irraa of quatuuf sababoota ga'aa yaada sana deggaran dhabuu irraa utuu hin ta'in sababoota garagaraatiin dhiibbaa keessa galuun guutummaa dhugaa jiruu dhiyeessudhaan ciminaa fi dadhabina bu'uura falmii falmitootaa agarsiisuu dhabuu irraa madda.⁵⁵ Ragooliin ogeessaa wal falmitootni maallaqaan qacaranii dhiyeeffatan wal falmii yaadaa (moral dilemma) keessa seenuun 'akkamittan dhimma nama maallaqa naaf kaffalee na qacaratee irratti yaada miidhaa qabu dubbadha' jechuun yaada ogummaa dhiyaachuu qabu dhiyeessuu irraa mudachuu mala. Dhimmootaakkanaa ittisuuf biyyoonni kun qajeelfama ogeessotaa (expert guideline) qopheessuun ogeeyyiin dhimma ogummaa isaanii irratti bilisummaan loogii kamuu malee yaada ogummaa (expert opinion) mana murtiitti dhiyeessuu akka qaban dirqamsiisu.⁵⁶

Ogeessota dirqama kana darbanii argaman irrattis sirna itti gaafatamummaa diriirsuun hojiirra oolchu.⁵⁷ Walumaagala muuxannoo biyyoota biroo irraa kan hubanne ragaan ogeessaa qaama bilisaa hojii qaamoleen haqaa dhugummaa firii dubbiif adda baafachuu (fact finding) hojjetan keessatti gahee deggarsaa bahuu kan qaban akka ta'etti hubatama. Gaheen ragaa ogeessaa maal akka ta'es ifatti seeraan tumamee argama. Ragooleen ogeessaas dirqama kana beekanii hojiirra oolchuuf dirqama kan qabanii fi dirqama kana cabsanii kan argaman yoo ta'e seeraan kan itti gaafataman ta'uun ni hubatama.

❖ Walitti bu'iinsa Dantaa irraa of quachuu

Biyyootni hedduun ragaan ogeessaa dhimma ofii dantaa irraa qabu irratti ragaa ogummaa kennuu hin ittisan.⁵⁸ Haata'umalee biyyoonni kun ragaan ogeessaa dhimmicha irraa dantaa kan qabu yoo ta'e dantaa qabaachuu isaa mana murtii sanaaf ifa gochuuf dirqama akka qabu

⁵⁴Brian Murray SC, Expert Evidence Lessons from recent case law, (<http://www.cba-ireland.com/wp-content/uploads/2016/02/Murray>) accessed on 12/13/2018.

⁵⁵Joseph Sanders, *Expert Witness Ethics*, 76 Fordham L. Rev. 1539 (2007) Available at: <http://ir.lawnet.fordham.edu/flr/vol76/iss3/10>, fuula 1558

⁵⁶Fakkeenyaaaf: USA Ethical Guidelines for the Practice of Forensic Psychiatry (Am. Acad. of Psychiatry & the Law 1995), <http://www.aapl.org/ethics.htm>.

⁵⁷Akkuma miil-jalee olii

⁵⁸Brian Murray SC, Expert Evidence Lessons from recent case law, (<http://www.cba-ireland.com/wp-content/uploads/2016/02/Murray>) accessed on 12/13/2018.

kaa'u. Akka fakkeenyaaatti manni murtii waliigalaa Ingiliz ragaan ogeessaa dhimma ofii dantaa irraa qabu ilaachisee ragaa ogummaa kennuuf akka dhorkamuu hin qabne ibsuun dirqamni ogeessichi qabu dirqama walitti bu'iinsi dantaa jiraachuu mana murtii ibsuuf akka ta'e akeekee jira.⁵⁹ Kunis manneen murtii ulfaatina jecha ragummaa ogeessichaa ittiin madaaluuf akka gargaaruuf dha.⁶⁰

iv. Fudhatamummaa ragaa ogummaa (Admissibility of expert evidence)

Haala waliigalaatiin yoo ilaalamu, Ragaan ogummaa fudhatamummaa kan qabaatu yaadni ogeessaa sun beekumsaa fi ogummaa (expertise) qaama hojii sakatta'iinsa firii dubbii raawwataa jiruutiin ala yoo ta'e dha. Ragaan ogummaa wayita beekumsaa fi dandeettiin addaa dhimma tokko ilaachisee bu'aa fi ka'umsa ykn sababa isaa adda baasuuf barbaachisaa ta'etti fudhatamuu danda'a.⁶¹ Ragaan ogummaa mana murtii duratti fudhatamummaa qabaachuuf rogummaa kan qabu, sakatta'iinsa firii dubbii irratti barbaachisummaa inni qabu, seeraan kan hin dhorkame (exclusionary rule) fi ogeessa dhimma sana irratti beekumsaa fi ga'umsa ga'aa ta'e qabuun kan kennamee ta'uu qaba.⁶²

Ragaan ogummaa dhimmoota garagaraa irratti kennamuu danda'a. Hima biroon ragaan ogummaa gosa garagaraa qabaachuu danda'a. Hayyooni seeraa "Hodgkinson" fi "James" jedhaman gosoota raga ogummaa bakka shanitti quoduun ibsaniiru. Isaanis:-

- ✓ Ragaa ogummaa yaadaa (opinion) firii dubbii (facts) manni murtii kenu irratti hunda'ame kennamu
- ✓ Ragaa ogummaa dhimma wal xaxaa ta'e ykn ibsa ogummaa barbaadu (complex and technical) ykn hiikkoo jechoota ibsa ogummaa (technical terminology) irratti kennamu
- ✓ Ragaa ogummaa firii dubbii (expert evidence of fact) dhimma tokko hubachuuf, xiinxaluu fi ibsuuf ogummaa barbaadu irratti kennamu
- ✓ Raga ogummaa firii dubbii dhimma tokko hubachuuf, xiinxaluu fi ibsuuf ogummaa addaa hin barbaadne garuu gosoota ragaa ogummaa biroo kennuuf haal duree (preliminary) ta'ee kan gargaaru.
- ✓ Ragaa jette jettee (hearsay) amala addaa fudhatamummaa qabu dha.

⁵⁹*Galvin v. Murray* [2001] 2 ILRM 234:the view of the English High Court that an interest debarred an expert has been discredited—*Liverpool Roman Catholic Archdeacon Trustees v. Goldberg* [2002] 1 WLR 237 as explained in *Toth v. Jarman* [2006 EWCA Civ. 1028

⁶⁰ Miiljalee oolii

⁶¹ Miiljalee oolii, lak 32, fuula 220

⁶² Abreha Mesele Zinabu, The Standards in Admitting Expert Evidence in Ethiopia: Some Practical Discrepancies, Mizan Law Review, September 2017, fuula 242 (<http://dx.doi.org/10.4314/mlr.v11i1.9>)

Yaadni ragaa ogeessaa fudhatamummaa kan qabaatu yaadichi odeefannoo saayinsawaa beekumsaa fi muuxannoo Abbaa seeraa ykn Juurii (jury) tiin ol ta'e kennuu kan danda'u yoo ta'edha. Abbaan seeraa firii dubbii mirkana'anii isaaf dhiyaatan qofa irratti hundaa'ee deggersa ogummaa biroo malee murtii xumuraa irra gahuu kan danda'u yoo ta'e ragaan ogummaa barbaachisummaa hin qabaatu.⁶³ Qajeeltoon kun kan hubachiisu Abbootiin seeraa firii dubbii falmiif sababa ta'e irratti beekumsa waliigalaa (common knowledge) qaban gargaaramuun furmaata kennuu kan danda'an yoo ta'e ragaa ogummaa dhaga'uun isaan akka hin barbaachisnedha.⁶⁴ Haata'umalee dhimma kamtu beekumsa waliigalaati kamtu miti kan jedhu adda baafachuun ulfaachuu mala. Keessattuu bara guddina saayinsii fi teknolojii kana keessa wanti haaraan dhalachaa deemu waan jiruuf dhimmi Abbootiin seeraa dura beekan sun jijjiramaan kan deemu ta'uu danda'a.⁶⁵

Gama biraan ragaan ogeessaa ijoo dubbii bu'uuraa ykn xumuraa (ultimate issue) dhimmichaa irratti yaada ogummaa kennuu hin danda'u.⁶⁶ Qajeeltoon kun "the ultimate issue" rule jedhamuun beekama. Fakkeenyaaf, dhimma falmii hariiroo hawaasaa hojjetaa fi hojjechiisa irratti ijoo dubbii 'miidhaa hojjetaa irra ga'eef hojjechiisaan dagannoo ittigaafatatumummaa hordofsiisu qabamoo hin qabu' gaaffii jedhu irratti ragaan ogeessaa yaada kennuu hin danda'u. Gaaffii kana kan deebisu qabu qaama dhimma falmii sana ilaala jirudha. Qaamni dhimma falmicha keessumeessaa jiru gaaffii kana wayita deebisu garuu yaada ogummaa ragaan ogeessaa kenneen deggaramee ta'uu danda'a. Qajeeltoon kun biyya tokko tokko keessatti falmii hariiroo hawaasaa keessatti hojii irra oolmaan isaa hafaa dhufee jira. Fakkeenyaaf seerri ragaan hariiroo hawaasaa biyyi Ingiliz bara 1972 ba'e falmii hariiroo hawaasaa keessatti ragaan ogeessaa ijoo dubbii dhimmaa ilaachisee yaada ogummaa isaa kennuu danda'a jechuun seera tumeera.⁶⁷ Dhimmoota yakkaa irratti garuu qajeeltoon kun guutummaatti hojiirra oolaa jira.⁶⁸

c. Ragaa sanadaa

Ragaan sanadaa wanta ergaan barreefamaa, fakkii ykn mallattoon gosa kamiiyuu kan irraa teechifame ykn sagaleen kan irratti waraabame ykn sagalee fi suuraan kan irratti waraabame

⁶³ Miiljalee olii, fuula 243

⁶⁴ Miiljalee olii

⁶⁵ Miiljalee olii, lak 32, fuula 231

⁶⁶ Miiljalee olii, fuula 238

⁶⁷ UK Civil Evidence Act of 1972, Chapter 30, section 3

⁶⁸ Report: Consolidation and reform of aspects of the law of Evidence, Ireland Law Reform commission, pp. 239

fi qabiyyeen isaa ijoo falmii hubachiisuuf kan dhiyaatu jechuudha.⁶⁹ Fakkeenyaaaf, Ragaa Abbaa qabiyee ykn Abbaa qabeenyummaa adda addaa, sanadoota maallaqaa, jecha ragaa poolisiitti kennname, ragaa suuraa fi viidiyoo fudhachuun ni danda'ama. Ijoo falmii/dubbii tokko hubachiisuuf ragaan sanadaa kan dhiyaatu yoo ta'e, qabiyyeen sanadichaa haadhoo (original) dhiyaatee ijoo dubbichaa hubachiisuuf qaba. Seerri kunis '*best evidence rule*' jedhamuun beekama⁷⁰

d. Ragaa Ibsituu /Qabatamaa (Real Evidence)

Ragaan akkanaa kanneen mana murtiitti kallattiin dhiyaatanii manni murtii ilaalee hubbannoo irraa fudhatuudha. Fakkenyaaf meeshaalee raawwii yakkaatiif hojiirra oolan, ykn bu'aa yakkaa ta'an fudhachuun ni danda'ama. Manni murtii ragaawan qabatamaa dhiyaatan irraa akkataa raawwii fi hammeenyummaanama yakka raawwate ni hubata.⁷¹

Gara biraan immoo ragaa dhimma ykn ijoo dubbii hubachiisuuf ykn mirkaneessuuf dhiyaate faana qunnamtii qabu irratti hundaa'uun ragaa kallattii fi ragaa al-kallattii jennee qooduu dandeenya.⁷² Ragaan ijoo dubbii hubachiisuuf yaadame waliin qunnamtii qabu irratti hundaa'uudhaanis qoodamuu danda'a.

2.4. Seera Ragaa Biyya Keenya

Sirni seera ragaa Itoophiyaa haga sirna seerota biroo hin guddanne. Guddina seera ragaa Itoophiyaatiif seerotni amantaa fi aadaa akkasumas seerota biyyoota biroo gahee qabu. Fakkenyaaf seeronni Roomaa durattii '*Justinian laws*' jedhaman seerota ragaa Itoophiyaatiif madda ta'uu barreessitootni ibsan jiru.⁷³ Seerota Gadaa dabalatee seeronni aadaa seera ragaa keessatti gahee qabu. Fakkenyaaf, seerota maatii keessatti gaa'ela bu'ura aadaatiin raawwataman ilaachisee dhimmootni manni murtii hubannoo akka (judicial notice) fudhatu godhaman kanneen aadaa ka'uumsa godhataniidha. Itoophiyaan seera ragaa qindaa'aa fi hidhaa seera (code) tokkoon barreefame hin qabdu. Seeronni ragaa seerota haadhoo fi adeemsaa keessa faffaca'anii argamu.

Seera hariiroo hawaasaa ALA bara 1960 tumame keessatti tumaaleen ragaan wal qabatan hedduun ni argamu. Fakkenyaaf, SHH kwt.5 jalatti namni tokko lubbuun jiraachuu isaa

⁶⁹ Rishee Rhudra and Shubham Aparajita, Evidence:Its Role And Kinds, International Journal of Law and Legal Jurisprudence Studies :ISSN:2348-8212:Volume 2 Issue 7, pp. 329

⁷⁰ Raymond Emson, Evidence, Palgrave Macmillan, 4th Edition, 2008, pp18

⁷¹ Real and demonstrative evidences, <https://criminal.findlaw.com/criminal-procedure/real-and-demonstrative-evidence.html> accessed on 21/12/2018

⁷² Direct and circumstantial evidence, <https://law.wustl.edu/SBA/upperlevel/Evidence/Aiken/Evidence-Aiken8-F04.pdf> accessed on 21/12/2018

⁷³ Miiljalee olii, lak 20, fuula 22

mirkaneessuuf nama jira jedhame san qaamaan dhiyeessuun ykn ragaa namaa ykn ragaa biraagahaa dhiyeessuun hubachiisuun akka danda'amu agarsiisa.⁷⁴ Dhimma dhalachuu, du'uu fi gaa'elaa irratti falmiin yoo ka'e, dhimmoota kana mirkaneessuun kan danda'amu ragaa mana gal mee taateen bu'uraa itti galmaa'e irraa kennamu dhiyeessuudhaan ta'a.⁷⁵

Dhimma waliigaltee keessattis namni waliigalteen akka raawwatamu barbaadu waliigaltichi jiraachuu mirkaneessuuf ragaa dhiyeeffachuu qaba tumaan jedhu⁷⁶ dirqama ragaa dhiyeessuu kan agarsiisuudha. Tumaan itti aanu kwt.2002 immoo gosoota ragaa dhimmicha mirkaneessuuf dhiyaachuu danda'anii tarreessa. Gosootni ragaa kunis, ragaa barreeffamaa, ragaa namaa, tilmaama sammuu (presumption) jecha amantaa falmitootaa ta'uu akka danda'an ibsa. Tumaan seerichaa kwt. 2003 immoo qajeeltoo '*best evidence rule*' jedhamuun beekamu kan agarsiisudha. Kunis waliigalteen barreeffamaan akka godhamu seeraan ajajame sanadni waliigalticha qabate manca'uu, hatamuu ykn baduu isaa yoo mirkanaa'een alatti ragaa biraatiin hubachiisuun akka hin danda'amne teechisa. Waliigalteen barreeffamaa qabiye fi guyyaa waliigalticha ilaachisee namoota waliigalan gidduutti ragaa dhugummaa guutuu qabu.⁷⁷ Namni waliigaltee barreeffamaa irratti mallatteesse waliigalticha mormuu yoo barbaade qaama ykn nama waliigalticha irraa fayyadamu kakachiisuu qofaadhani. Ragaa biraadhiyeessuun waliigalticha mormuu hin danda'amu. Kanarraa kan hubatamu seerri hariroo hawaasa gosoota ragaa falmii keessatti dhiyaatanii fi sadarkaa mirkaneessa isaanii kan hammate ta'uu isaati.

Seerri deemsa falmii hariroo hawaasaa tumaalee ragaa hedduu of keessaa qaba. Keeyyatni 136 waa'ee ragaa ogeessaa ibsa. Kunis adeemsa falmii keessatti dhimmaa tokko irratti ibsa gahaa argachuuf ykn murtii sirii kenuuf barbaachisaa ta'ee yoo itti mul'ate manni murtii kaka'uumsa mataa isaatiin ykn gaaffii abbootii dhimmaatiin oggeessii qorannoo barbaachisu godhee akka dhiyeessu ajajuu danda'a. Keeyyanni 138 immoo manni murtii ragaa fudhatamummaa hin qabne akka hin dhiyaanne dhorkuu akka danda'u aangessa. Gama biraan immoo kwt. 261 akkaataa dhiyeessa ragaa ibsa. Akka qajeeltotti ragaan namaa kallattii fi qaamaan dhaddachatti dhiyaatanii jecha ragummaa isaanii afaanin kenuu qabu. Gareen falmitootaa dhimmaa isaanii irratti ragaa ofii ta'uu akka danda'anis ni kaasa. Manni murtii

⁷⁴Civil Code of Ethiopia, Proclamation No. 165 /1960, kwt 5

⁷⁵Miiljalee olii, kwt 47

⁷⁶ Miiljalee olii, kwt 2001

⁷⁷ Miiljalee olii, kwt 2005

dhimma falmii hubachuu fi murtii kennuuf barbaachisaadha jedhee yoo amane ragaa namaa yeroo barbaadetti waamee gaafachuu danda'a.⁷⁸

Dhimma ragaa ilaachisee Seera yakkaa yoo ilaalle immoo tumaa seera yakkaa kwt.51/1 jalatti namni yakka raawwate jedhamuun shakkame dhukkubsataa sammuu, ykn dhibee gaggabdoon kan qabu, ykn hir'ina sammuu kan qabu, ykn dhugaatii baay'isuu irraa kan dhibame yoo ta'e balleessummaa isaa murteessuun dura manni murtii ogeessa dhimma kana irratti beekumsa qabu irraa ragaa fudhachuu akka qabu ni ajaja.⁷⁹

Seerri deemsa falmii yakkaa gama biraatiin gosoota ragaa yakkaa fi akkaataa ragaan yakkaa itti dhiyaatu irratti tumaalee hedduu hammatee jira. Tumaan seerichaa kwt.27 namni yakkaan shakkame jecha heyyama isaatiin kenne ragaa ta'ee akka dhiyaatu teechisa. Jechi shakkamaan adeemsa qorannoo keessatti kenes ragaa ta'ee dhaddachatti hojiirra oola. Ragaan namaa mana murtiitti dhiyaatee jecha ragummaa isaa kennuun dura kakachuu akka qabus seerichi ni teesisa.⁸⁰ Tumaan kwt.137 immoo ragaan jette jettees fudhatama qabaachuu akka danda'u agarsiisa. Namni himatame adeemsa falmii keessaatti yommuu ragaan ittisaa dhiyaatu dubbachuu yoo fedhe jecha isaa kennuun danda'a. Garuu gaaffii qaxxaamuraa hin gaafatamu. Ta'us manni murtii ibsa argachuuf gaaffachuu danda'a.⁸¹ Akkuma falmii hariiroo hawaasaa manni murtii murtii sirrii kennuuf barbaachisaa yoo ta'e murtii kennuun dura yeroo kamittuu ragaa namaa barbaade waamee jecha irraa fuudhoo danda'a. Namni sababa dhibee, ykn daangaa mana murtiin ala bahuutiin ykn du'aan ragaa afaanii kennuun akka hin dandeenye yoo hubatame dursee jechi ragummaa isaa fuudhamee mana murtii olaanatti galmaa'uun booda akka jecha ragaatti hojiirra ooluu danda'a.⁸²

Hayyootni qophii seerotaa haadhoo bara 1960 tumaman (seera yakkaa fi seera hariiroo hawaasaa) keessatti qooda fudhatan irra caalmaan hayyoota muuxannoo sirna seeraa '*civil law*' jedhamuun beekumsa qabanidha. Kanaaf tumaaleen ragaa seerota kanneen keessa jiran yaadama sirna seeraa *civil law* akka qabaatanitti hayyoota kanneeniin bocaman. Faallaa kanaa immoo seeronni deemsa falmii kan qophaa'an ogeessota biyyota seeraa '*common law*' hordofaniin yoo ta'u, kanumaafis tumaaleen ragaa seerota kanneen keessatti argaman qajeeltoo seerota biyyoota kanneenii akka qabaatan godhameera. Kanarraa kan ka'e seeronni ragaa biyya keenyaa makaa seerota sirnoota lamaan kanaa ta'aniiru.

⁷⁸Civil Procedure Code of Ethiopia decree 52/1965, kwt 161

⁷⁹Miiljalee olii, lak 36

⁸⁰Proclamation No.185/1961 Criminal Procedure Code of Ethiopia, kwt 136

⁸¹Miiljalee olii, kwt 142

⁸²Miiljalee olii, kwt 144

Sirni ragaa biyya keenyaa makaa ta'uun isaa qajeeltoowwan sirnoota lameen kanneen keessatti beekaman akka barbaachisummaa isaatti fayyadamuuf haala mijeessa. Sirna ‘common law’ keessatti adeemsa falmii keessatti ragaa dhiyeessuu fi hubachiisuun gahee olaanaa kan taphatu falmitootadha. Ragaa namaatti fudhatamummaa fi amanamummaa guddaatu kennama. Ragaan abbaa seeraa bira otoo hin ga'in juuronni (juries) hojii qulqulleessuu ni hojjetu. Sirna kana keessatti seerri ragaa gurmaa'e bifaa hidhaa seeraa (code) tiin barraa'ee argama. Murtiin mana murtii olaanaa fi isaa ol jiraniin kennamus manneen murtii gulantaa gadiitiif qajeelfama ta'ee tajaajila.

Gama biraan sirna civil law keessatti immoo ragaa qulqulleessuu keessatti gaheen abbaa seeraa baay'ee olaanaadha. Abbootiin seeraa ragaa fudhatama qabuu fi hin qabne adda baasuuf aangoo guutuu (discretion) qabu. Ragaan barreffamaa ragaa namaa caalaa fudhatamummaa qabaata. Sirni ragaa biyya keenyaa sirnoota lameen kan hammate ta'uun hanqinoota sirna tokko keessatti mul'atu, carraa sirna biraa keessa jiruun guutanii fayyadamuuf kan dandeessisu waan ta'eef akka ciminaatti fudhachuun ni danda'ama.

Haa ta'u malee, seeronni ragaa keenya qajeeltoowwan sirnoota lamaan kana irraa fudhataman waliin haala wal simatuun kan hin qindoofne ta'uun isaa qaawwa uumeera. Qaawwa kana duuchuuf Abbootiin Seeraa qajeeltoowwan seera ragaa akka addunyaatti beekaman aangoo isaanitiin (discretion) ilaalanii hojiirra oolchuu akka danda'an murtiin dhaddachi ijibaataa kenne ni agarsiisa.⁸³

Hanqinoota seera ragaa biyya keenyaa keessatti mul'atan keessaa tokko dhimmaa yakkaa keessatti sadarkaa mirkaneessa ragaa ifaan ta'uu dhabuudha. Seerri deemsaa falmii yakkaa kwt.142 ragaan abbaa alangaa sadarkaa kamitti yoo mirkaneesse himatamaan akka ofirraa ittisu ajaja kan jedhu ifaan hin teechisifne. Wixineen labsii seera deemsaa falmii yakkaa sadarkaan mirkaneesssa ragaa abbaa alangaa ifaa fi amansiisaa (clear and convincing) ta'uu akka qabu kaa'a.⁸⁴

Gara biraan falmii yakkaa keessatti ragaan fudhatama qabu ykn hin qabne maal ykn kanneen kam akka ta'an ifatti hin murtoofne. Tumaan seera deemsaa falmii yakkaa kwt.146 duuchumatti mormii fudhatamummaa ragaa irratti ka'u manni murtii dhaga'ee murtii ni laata haala jedhuun kaa'e.

⁸³ Miiljalee olii, fuula 20

⁸⁴ Draft criminal procedure code, kwt 317

2.5. Ragaa dhugummaa hin qabnee fi Sababoota ragaa dhugummaa hin qabne Babal’isan

Ragaan tokko ijoo dubbii falmiif ka’umsa ta’e hubachiisuuf ykn mirkaneessuuf dhugaa ta’uu qaba. Haata’umalee yeroo tokko tokko ragaan sobaa qaamolee haqaa biratti dhiyaachuun karaa hin malleen bu’uura murtii yeroo itti ta’u uumamuu danda’a. Ragaan sobaa jecha ragummaa dhugummaa hin qabne itti yaadamee ykn dogoggoraan/dagannoodhaan kennamu, ragaa ogummaa dhugummaa hin qabne ykn xiinxala sababa saayinsawaa ta’een hin deggaramne, ragaa sanadaa sobaan qophaa’e (forgery), ragaa sanadaa qabiyyeen isaa jijiirame (falsification) ykn ragaa sanadaa qaama hin malleef kennname (misrepresentation) ta’uu danda’a.

Haqni sababa ragaa dhugummaa hin qabneen akka jallatu sababootni taasisan hedduu dha. Sababootni kunneen hanqina qaamolee haqaa yookin ogeessota isaanii, raga-baatota yookin namoota ragaa of harkaa qaban yookin ogeessota ragaa kennan irraa kan maddani dha. Isaan keessaa gurguddoon: jecha amantaa sobaan kennamu, rakkoo ragaa sobaa adda baasuu danda’uu, ragaa dhoksuu, gochaa seeraan alaa poolisiin raawwatamu, ragaa ogeessaa yookin saayinsii dogongorsiisaa ta’e, ogeessa seeraan bakka bu’amuu dhabuu fa’a dha.⁸⁵

Sababoota hanqina ogeessota qaamolee haqaa irraa maddan keessaa inni tokko gaaffii qajeelchituu (leading questions) ragaaleef dhiyaatuun kan walqabatu dha. Gaaffiin bifa kanaan dhiyaatu sammuu raga-baatotaa keessatti yaadannoo dogongoraa (false memory) uuma.⁸⁶ Qorannoona waldaa ogeessota seeraa ‘Newyork State’n bara 2009 gaggeeffame akka agarsiisutti lammileen ragaa sobaatiin akka adabaman rakkoleen abbaa alangaa fi poolisii bira jiran %50 ol gumaacha taasisuu agarsiisa. Hanqinaaleen ogeessota kanneen biratti mul’atan kunneenis irra caalaan ta’e jedhamanii kan hin raawwatamnee fi hanqina leenjii fi xiyyeffannoo irraa kan maddani dha.⁸⁷

Sababootni ragaan sobaa akka uumamu taasisan kunneen yeroo qoranna yakkaa yookin yeroo falmii dhaddachaa keessatti uumamuu danda’u. Kana malees hanqinaaleen ragaa dhugummaa hin qabneen walqabatanii sirna haqaa keessatti uumaman kunneen guddina hawaasummaa, aadaa fi siyaasaa waliin walqabatu. Sirni seeraa biyyi tokko hordoftus namootni ragaa sobaatiin akka adabaman gumaachuu danda’a. Hayyootni tokko tokko akka

⁸⁵ Dennis Eady, MISCARRIAGES OF JUSTICE: The Uncertainty Principle, Thesis submitted in candidature for the degree of Doctor of Philosophy School of Social Sciences, Cardiff University, 2009:19

⁸⁶ Why eyewitnesses give false evidence – and how we can stop them? <https://theconversation.com/why-eyewitnesses-give-false-evidence-and-how-we-can-stop-them-67254>

⁸⁷ Richard Aborn, A New Strategy For Preventing Wrongful Convictions, fuula 2

falmanitti sirni seeraa adeversariyaalii (adversarial system) namootni ragaa sobaatiin akka adabaman haala mijataa kan uumu akka ta'e kaasu.⁸⁸ Sirni seeraa *Adversarial* yeroo hedduu biyyoota sirna seeraa *Common Law* hordofan keessatti kan hordofamu yoo ta'u, gaheen dhugaa baasuu garee falmitootaa irratti akka gatamu kan taasisu dha. Sirna kana keessatti abbaan seeraa gahee dhugaa qorachuun adda baasuu osoo hin taane bilisa ta'ee murtii kennuu irratti qofa kan daanga'e dha.⁸⁹

Rakkoon gama raga-baatotaan jiruu fi lammileen sobaan yakkamaa akka taasifaman gumaachaa jiru yakka raawwataa dogongoraa eeruu (witness misidentification) dha. Biyya Ameerikaatti namoota dogongoraan yakkamaa taasifaman 4 keessaa sadii rakkoo dogongoraa eeruu raga-baatotni yakka raawwataa irraatti kennan irraa kan maddu dha.⁹⁰ Rakkoon inni biraan ogessotni qaamolee haqaa ragaalee sirrii walitti qabuu fi mala sirriidhaan akka qoratamu taasisuu irratti hanqina qabani dha. Keessattuu bu'aalee teeknolojii kan ta'an kanneen akka ragaa foorensikiitiin deeggaramuu dhabuu fi hiikoo sirrii hin taane kennuu fi qaamoleen ragaa kennan sirna kaataloogiitiin ragaalee qabachuu dhabuu irraa kan ka'e ragaan gahee murteessaa ta'e qabu baduu yookin manca'uu fa'a akka rakkotti kaasuun ni danda'ama.

2.5.1 Adeemsa Waa Yaadachuu fi Hanqinaalee Achi Keessatti Mul'atan

Sababoota dhugummaa ragaa namaa miidhan keessaa tokko hanqina dandeetti hubachuu fi waa yaadachuu namni qabu irraa kan madduu dha. Dandeetti hubachuu fi yaadachuu namaa adeemsa keessa kan raawwatu waanta'eef gulantaa afuritti qoodamuu kan danda'uu dha. Isaanis, qalbeeffachuu (perception), sammuutti qabachuu (encoding), kuusuu (storage) fi yaadachuu (retrieve) jedhamanii beekamu. Sadarkaalee yaadannoo fi qabiyyee isaanii akka armaan gadiitti gabaabsinee ilaalla:

❖ Qalbeeffachuu (perception)

Qalbeeffachuu adeemsa taatee, raawwii yookaan gocha tokkoo xiyyeffannoo itti kennanii hubachuu dha. Namni taatee/gocha/raawwii tokko erga miirratee (ilaalee, dhagahe, dhaqqabe, fuunfatee fi dhandhamee) booda qalbeeffata. Dandeetti dhimma tokko qalbeeffachuu namaa sababoota garagaraatiin wal-caaluu danda'a. Kunis ilaalcha, fedha, jibba, muuxannoo yookaan beekumsa dhimma sana irratti namni sun qabu irratti hundaa'ee siritti yookaan al-sirriin ta'uu mala. Umurii fi koorniyaa/saallis of-danda'ee gama kanaan gahee mataa isaa

⁸⁸ Robert J. Norris *et al*, Preventing Wrongful Convictions: An Analysis Of State Investigation Reforms, 3-4.Kan argamu toora weesayitii <http://libres.uncg.edu/ir/asu/> dha.

⁸⁹<http://www.businessdictionary.com/definition/adversary-system.html>

⁹⁰Richard Aborn, A New Strategy For Preventing Wrongful Convictions:pp.3

qabaata. Fakkeenyaaaf, namni rifeensa sirreessu kafana namni tokko uffatu caalaa haala rifeensi nama sanaa itti sirreeffamee jiru, nama biraa caalaa carraa hubachuu fi qalbeeffachuu qaba. Ijoollee fi namni guddaan akkasumas dhiiraa fi dhalaan taatee tokko wal-qixa qalbeeffachuu dhabuu danda'u. Hubannoo, shaakallii fi miirri isaan dhimma sana ilaachisee qaban wal-qixa waan hin taaneef raawwii raawwatame ilaachisee qalbeeffanna garagaraa qabaachuu malu.

Seerri deemsa falmii hariiroo hawaasaa kwt 269(1) adeemsi ragaa fuudhuu/dhagahuu maqaa, umurii, hojii/ogummaa, bakka jirenyaa, fi kakuu raawwachuu fi raawwachuu dhabuu raga-baatuu galmeessuun akka eegaluu tuma. Raga-baatuun dhimma irratti ragaa bahu hangam qalbeeffachuu akka danda'u kallattii kan agarsiisan keessaa tokko umurii fi hojii/muuxannoo namni sun qabu ta'uu seerri kun beekamtii kennee jira. Hima biraan, abbootiin seeraa dhugummaa ragaa xinxaluu keessatti sadarkaa qalbeeffanna nama tokkoo yaada keessa galchuun barbaachisaa akka ta'ee fi sadarkaa qalbeeffanna nama wantoota agarsiisanif xiyyeffannoo kennuun barbaachisaa akka ta'e seerri kun kallattii agarsiisa jechuu dha.

❖ Sammuutti Qabachuu (Encoding)

Adeemsa raaawwii tokko hubachuu fi yaadachuu keessatti sadarkaa lamaaffaa irratti taateen raawwatu waan qalbeeffatan sammuutti qabachuu/sammuutti galmeessuu dha. Galmeessuun waan qalbeeffatanitti hiika kennuun sammuun tokkoon tokkoo raawwii dhimma sana keessatti raawwate akka qabatu gochuu dha. Dhimma qalbeeffatanitti sirriitti hiika kenuun sammuun akka qabatu gochuun, hubannoo, fedha, ilaalcha yookaan jibba dhimma sana irratti duraan qabnu bu'uureffatee namaa gara namaatti garaagarummaa qabaachuu danda'a. Itti dabalees, haalli dhimmi ijoo falmii ta'e tokko itti raawwate miira namaa kan miidhuu fi sodaa kan uumu yoo ta'e, haala raga-baatuun sun raawwii sana itti hiikuu fi sammuutti qabatu of-danda'ee kan miidhuu dha. Bu'uura S/D/F/H/H kwt 269(1) ogeessi ragaa fuudhu hojii ragaa fuudhuu eegaluu dura maqaa, umurii fi gahee hojii raga-baatuu akka galmeessu tumee jira; umurii fi gaheen hojii raga-baatuu taatee qalbeeffate tokkotti hiikkaa kennuun sammuutti qalbeeffachuu irratti raga-baatuu tokko irraa gara raga-baatuu biraatti garagarummaa jijjiirama uumuu danda'u qabaachuu mala. Kanaafuu, adeemsa xiinxala ragaa keessatti dhimmootni kanneen guddu-gala xiyyeffannoo qaama ragaa sana madaaluu ta'uu akka qabu ijoo akeekuu dha.

❖ Sammuutti qabatanii turuu

Taatee tokko qalbeeffachuun erga sammuutti qabatanii booda yeroo turmaata isaa keessa sababootni dhiibbaa irratti geessisuun qabiyyee wanta qalbeeffatamee jijjiiran hedduu dha.

Fakkeenyaaf, odeeffannoo raga-baatuun tokko qabu odeeffannoo boodarra namni kun raga-batuu, poolisii, abbaa alangaa ykn qaama biraan irraa dhaga'uun jijiiramu/fooyya'uu danda'a. Odeeffannoonaan boodarra namni sun dhagahe yaadannoo inni qalbeeffate irratti qabu kan miidhu waan ta'eef gochoota raawwatamanii fi nama raawwate sirriitti qulqulleessanii ragaa bahuu irratti dhiibbaa mataa isaatii geessisuun kan danda'u dha.

❖ Yaadachuu (retrieve)

Namni taatee tokko sammuutti qabate, odeeffannoo qaama garagaraa irraa argate ka'umsa godhachuun raawwii dhimmichaa fi qaama raawwate yaadata (adda baasaa). Adeemsa gocha raawwate yaadatanii ibsuu keessatti maddi odeeffannoo guddaan yaadannoo sammuutti qabatan keessaa maddisiisuun yoo ta'u, qaawa yaadannoo kuufatan keessatti mudatu duuchuuf ammoo namni hawwa, ilaalcha, jibba, amantaa, beekumsaa fi hubannoo dhimma walfakkaataa irratti dura qabu bu'uura godhachuun itti guutuu yaala. Kanaafuu ragaa namni kenuu raawwii sammuutti kuufatee qabuu fi yaadota ofii uumee itti dabalu walitti makuun akka ta'e qorannoowwan garagaraa ni ibsu.

Yaadannoo namni gocha/taatee/raawwii tokko irratti qabu sababoota garagaraatiif jecha hanqina qabaachuu mala. Odeeffannoo boodarra raga-batuun waa'ee dhimma ragaan irratti bahamu irratti argatu, naasuu/sodaa yookaan haala badaa raawwii gochichaa keessatti mudatee fi turmaatni yeroo yaadannoo namni taatee/raawwii/gocha ragaa irratti bahu irratti qabu kan miidhu dha. Haalotni kanneen yaadannoo qofa osoo hin taane ofitti dhugummaa raga-batuun qabaatu kan miidhu dha. Ofitti dhugummaa dhabuun raga-batuu, jecha ragaa dhengala'iinsa yaadaa fi wal-simuun yaadaa kan hin qabne akka kennamu akkasumas jechi ragaa bal'inaan akka hin dhiyaanne kan godhudha. Sababootni kanneenii fi kan biroo yaadannoo fi ofitti dhugummaa raga-batuu miidhuun hanga jecha ragaa dhiyatuu fi dhugummaa ragaa galmaa'u irratti miidhaa guddaa kan geessisu waanta'eef, qaamoleen ragaa fuudhuu keessatti hirmaatan ofitti dhugummaa raga-batuu jajjabeessuu fi waan qalbeeffate akka yaadatuu fi dubbatu jajjabeessuuun barbaachisaa dha.

2.5.2 Ragaa dhugummaa hin qabne kenuu

Ragaan dhugummaa hin qabne haala gosa ragaa irratti hundaa'uun bifaa garagaraa qabaachuu kan danda'u ta'uun ni hubatama. Haaluma gosa ragichaa irratti hundaa'uun ragaan dhugummaa hin qabne ragaaa namsaa, ragaa ogummaa akkasumas ragaa sannadaa irratti uumamuu ykn raawwatamuu danda'a. jecha ragaa dogoggoraan itti yaadame kennamee dha.

Gama ragaa namaatiin taatee hubatan tokko ta'e jedhanii dhoksuun jecha ragaa kennuu yookaan taatee haaraa uumuun jecha ragaati jedhanii jecha ragaa kennuu ragaa sobaa jedhamee beekama.⁹¹ Namni sababoota garagaraatiif jecha ragaa sobaa kennuu danda'a: adabbii irraa baraaramuuf, bu'aa hin malle argachuuf, michuu isaaf eegumsa taasisuuf, yeelloo/qaanii itti dhufuu malu jalaa bahuuf jecha soba raguu danda'a.⁹² Jechi ragaa sobaa kennamu gama tokkoon dandeettii raga-baatuun jecha ragaa sobaa kennuu irratti qabuu fi shaakala/qophii inni taasisuun, gama biraatiin, hanqina dandeettii fi ogummaa ogeessi ragaa fuudhu dhugummaa ragaa qulqulleessuu irratti qabu akka qaawwaatti fayyadamee murtii kennamuuf galtee ta'a. Sababni guddaan ragaan sobaa murtii kennamuuf galtee akka ta'u kan taasisu hanqina dandeettii dhugaa calaluu irratti ogeessi ragaa fuudhu qabu dha: ogeessi ragaa fuudhu yeroo baay'ee duuchaatti raga-baatuu amana, amala dhuunfaa raga-baatuu irratti odeeffannoo hin sassaabatu akkasumas jecha ragaa kenne name ragaalee biroo wajjiin wal-bira qabee sirriitti madaalu dhabuutu irraa mul'ata.⁹³ Ragaa sobaa to'achuuf, kanaafuu, dandeettii fi gahumsa shaakallii raga-baatuu adda ittiin baafatan akkasumas dandeettii fi gahumsa jecha ragaa sobaa ittiin xiinxalan gonfachiisuun barbaachisaa dha.

Akka qorannoowwan xiinsammuu agarsiisanitti namni tokko itti yaadee jecha ragaa sobaa yeroo kenu qaamaa fi dhangala'iinsa dubbii isaa irratti jijiirama garagaraatu mul'ata. Jecha ragaa sobaa kennuu jecha ragaa dhugaa kennuu caalaa kan nama dhiphisu fi naasisu waanta'eef yeroo jecha ragaa kennuf qopha'anii fi yeroo jecha ragaa kenna jiran keessatti jijiirama adda addaatu sirna hargansuu, sirna dhangala'iinsa dhiigaa fi kkf irratti mul'ata. Fakkeenyaaf, dha'iinsi onnee ni dabala, rukuttaan dhangala'iinsa dhiigaa ni dabala, hafuurri ni ciccita, akkasumas ni dafqisiisa. Bifuma walfakkaatuun, nama jecha ragaa sobaa kenu irratti jijiiramni miiraa akka raawwatu qorannoowwan garagaraa ni agarsiisu. Fakkeenyaaf, asii fi achi mimicciiramuu, sagalee olkaasuu fi gadi buusuu, gaaffii osoo hin deebisin dura gorora irra deddeebiin liqimsuu, sagalee cirachuu (qarachuu), rom'uu, fuula gurraachessuu, harka walitti riguu/sukkuumuu, dalga nama ilaalu, ija guutanii ilaalu dhabuu fi kkf nama jecha ragaa sobaa kenu irratti mul'achuu danda'a.⁹⁴

⁹¹ Seera yakkaa 453; Hand book of psychology of investigative Interviewing: current developments and Future Directions, Ed. Ray Bull, Tim Valentine and Tom Williamson, John Wiley and Sons, Ltd, (2009), fuula 301

⁹² Handbook of psychology of investigative Interviewing: current developments and Future Directions, Ed. Ray Bull, Tim Valentine and Tom Williamson, John Wiley and Sons, Ltd, (2009), fuula 313

⁹³ Barry S. Cooper, Hugues Herve' and John C. Yuilliee, Evaluating Truthfulness: Detecting Truth and Lies in Forensic Contexts, John Wiley and Sons, Ltd, (2009), fuula 312

⁹⁴ Akkuma Miil-jalee olii

Haata'u malee, jijiiramni qaama miiraa raga-baatuu irratti yeroo jecha ragaa kenu sababa mul'ate qofaaf namni sun jecha ragaa sobaa kennaa jira jechuun rakkisaa dha. Jijiirama miira irratti calaqqisan kanneen qabiyyee jecha kennamee, jijiirama sirna hargansuu fi dhengala'iinsa dhiigaa irratti mul'ate akkasumas jecha ragaa raga-baatuu biroo wajjin wal-bira qabuun madaaluun barbaachisaa dha. Kanaafuu, jijiiramni qaama irratti mul'atan kanneen madaallii ragaa irratti xiyyeffannoo guddaan akka taasifamu sababoota akka ka'umsaatti gargaaranidha. Madaallii ragaaakkanaa haala gaariitiin gaggeessuuf abbaan seeraa ragaa sana fuudhuu keessatti hirmaate caalaatti madaallii bu'a qabeessa gaggeessa jedhamee abdatama. Murtiileen baay'een biyyoota birootti kallattii kanaan yeroo kennaman ni mul'ata.

2.6. Miidhaa Ragaan Dhugummaa Hin Qabne Geessisu

Ragaan sobaa sirna haqaa irratti dhiibbaa hamaa fi hangana hin jedhamne hordofsiisa.⁹⁵ Adda duraan bulchiinsi sirna haqaa haqa-qabeessaa fi bu'a-qabeessa akka hin taane taasisuudhaan dhugummaa manneen murtii gaaffii keessa galcha. Hojiin haqa barbaaduu manneen murtii dhugummaa ragaa gareewwanii irratti kan hundaa'u dha. Kana jechuun ragaan sobaa rogummaa qabu murtiin dhugaa irraa dabe akka kennamu waan taasisuuf kenniinsa haqaa irratti dhiibbaa olaanaa qaba. Kunis kaayyoo barbaachisummaa mana murtii waliin kan walitti bu'uu fi namootni qulqulluun yakkaan akka adabaman yookin qabeenya, lubuu fi bilisummaa isaanii akka dhaban kan taasisu; akkasumas namootni yakka raawwatan akka bilisa bahan godhu dha. Kunis hawaasni sirna haqaas ta'e manneen murtii irraa amantaa akka dhaban akkasumas sirna jiruufi olaantummaa seeraatiif bitamuudhaaf fedhii akka dhaban,⁹⁶ hawaasaaf jibbiinsa akka horatan taasisa. Ulfaatinni ragaa sobaa hangamillee yoo ta'e, dhiibbaan inni mirga namaa irratti dhaqqabsiisu hammaataa ta'uu danda'a. Keessattuu dhimma yakkaa keessatti jechi sobaa ragaadhaan dhiyaatu jiruufi jirenya gara fula duraa himatamaa daran kan murteessu dha.⁹⁷

Rakkoon ragaan sobaa hordofsiisu nama qulqulluu sobaan adabsiisuu yookin bilisummaa isaa daangessuu irratti qofa kan dhaabatu miti. Erga mana sirreessaatii bahanii boodas maatii isaanii dhabsiisuun, amalli dhuunfaa isaanii aarii, lolloluu fi obsa dhabuu akka qabaatu taasisuu fi gatii haqaaf kennan irratti dhiibbaa kan uumuu fi jirenya isaanii hafe keessattis

⁹⁵Anne Bowen Poulin, Convictions Based on Lies: Defining Due Process Protection: Penn State Law Review, vol 116:2, fuula 311

⁹⁶Perjury Prosecutions After Acquittals, Marquette Law Review, vol 71, fuula 704

⁹⁷Tim Bower Rodriguez, the Impact of False Testimony, 2013 (<http://www.timbowerrodriguez.com/impact-false-testimony/>)

bilisummaan osoo itti hin dhagahamne akka jiraatan kan taasisu dha.⁹⁸ Gama biraatiin maatiin nama ragaa sobaatiin mana sirreessaa galuu rakkoo xiinsammuu, dinagdee fi hawaasummaatiif saaxilamuu bira darbee maatii bittinuu hawaasaafis ba'aa ta'uu danda'a.⁹⁹

2.7. Ragaa Dhugummaa hin qabne To'achuu Ilaalchisee Itti gaafatamummaa Qaamoleen Garagaraa Qaban

Ragaan sobaa mirgootni bu'uuraa dhala namaa akka sarbaman kan taasisu waan ta'eef seerri yakkaa biyya keenyaa gochaa kutaalee garagaraa keessatti gochi kun yakka ta'uu tumee jira. Ragaan sobaa mirgoota bilisummaa qaamaa fi qabeenyaa boqonnaa 3^{ffaa} heera RFDI keessatti ibsamaniif jiran kan sarbu dha. Heerichi qaamoleen mootummaa hundi mirgoota bu'uuraa kanneen kabajuu fi kabachiisuu dhaaf dirqama heera mootummaa keewwata 13(1) jalatti isaaniif kennname qabu.

Balaan ragaan dhugummaa hin qabne dhaqabsiisu hir'isuuf abbootiin hirtaa qaaamoleen ragaa kennanis ta'ee kanneen ragaa kana fayyadaman gahee qabu. Keessumattuu, qaamoleen haqaa kan ta'an: poolisiin, abbootiin alangaa, qaamni abbaa seerummaa fi abukaatoo qindoominaan hojjechuu qabu.¹⁰⁰ Rakkoo ragaa sobaa xiqqeessuu keessatti qaamolee adda duraan gahee taphachuu qaban keessaa tokko poolisii dha. Shakkamtootni yakkaa, namootni eeruu fi himannaa yakkaa dhiyeessan yookin miidhamtootni, ragaaleeni fi kkf gara sirna haqaa yeroo dhufan jalqaba irratti qaamni quunnaman poolisii dha. Kanarraa ka'uudhaan hayyootni tokko tokko '*gatekeepers to the criminal justice system*' jechuun qaama kana ibsu. Kunis poolisiin duula rakkoo ragaa dhugummaa hin qabne irratti taasifamu keessatti qaama bakka murteessaa qabatee jiru dha. Kana jechuun ciminni yookin hanqinni poolisiin dhugummaa ragaa madaaluu irratti qabu qaamolee haqaa mara irratti dhiibbaa kan hordofsiisu dha. Itti gaafatamummaa olaanaa kana bahachuudhaaf hojimata qoranna eeruu dhiyaatuu fi ragaa dhiyaatu mara simatu osoo hin taane, muuxanno gaggaarii fudhachuudhaan of-gahoomsaa qaama adeemu ta'uu qaba.

Eegumsa mirgoota bu'uuraa dhala namaaf manneen murtii walabaa ogeessota naamusaa fi dandeettii qabaniin hogganamu qabaachuun barbaachisaa dha. Wal dhibdee uumamu furuu keessatti manneen murtii ragaa isaaniif dhiyaatu dhugaa fi amanamaa ta'uu mirkaneeffachuu qabu. Ragaan sobaa murtii isaan kennaniif bu'uura kan ta'u yoo ta'e mirgootni bu'uuraa

⁹⁸ Dr. Kathryn Campbell and Dr. Myriam Denov, University of Ottawa, Miscarriages of Justice: The Impact of wrongful Imprisonment, (<https://www.justice.gc.ca/eng/rp-pr/jr/jr13/p5a.html>)

⁹⁹ Miiljalee olii

¹⁰⁰ Stephen Bindman *et al*, The Path to Justice: Preventing Wrongful Convictions; Federal/Provincial/Territorial Heads of Prosecutions Subcommittee on the Prevention of Wrongful Convictions Co-chairs, 2011:ix (<https://www.ppsc-sppc.gc.ca/eng/pub/ptj-spj/ptj-spj-eng.pdf>)

kanneen akka bilisummaa qaamaa fi mirga qabeenyaa dhala namaa ni sharafamu. Kanaafuu, manneen murtii ragaa yammuu dhaga'anis ta'e madaalan loogii irraa bilisa ta'uun tooftaalee garagaraatti gargaaramuun ragaan isaaniif dhiyaate dhugaa ta'uu isaa mirkaneeffachuuf dirqama qabu.

Uummatni tajaajilaaf gara manneen murtii dhufu falmii isaa dhugaa qofa irratti kan hundaa'e akka ta'u ragoonni manneen murtiitti dhiyaatanii ragaa ba'an jecha ragummaa dhugaa akka kennan akkasumas qaamni ragaa sanadaatti gargaaramus ragaa sanadaa dhugaa ta'e qofatti akka gargaaramu hubachiisuuf barsiisuu keessatti gahee guddaa qabaatu. Dabalataanis qaamoota yakkoota ragaa sobaan wal qabatan irratti murtii fi adabbii barsiisaa kenuun hawaasnus ta'e namni badii dalage gochicha irraa akka baratu taasisuuf dirqama seeraan kennameef qabu.

Qaamni inni biraa rakkoo ragaa sobaa hir'isuu keessatti gahee olaanaa taphachuun irraa eeggamu abbaa alangaati. Abbaan alangaa ragaan himanna kiyya naaf mirkaneessu jedhee qabatee mana murtiitti dhiyaatu ragaa sobaa akka hin taane mirkaneeffachuuf dirqama qaba. Sirna haqa yakkaa keessatti ogeessaa kamiyyuu caala haqni akka buhu dhama'uun kan irraa eeggamu abbaan alangaati. Sababni isaa abbaan alangaa bakka bu'aa nama dhuunfaa tokkoo osoo hin taane bakka bu'aa birmadummaa waan ta'eefi dha. Kunis hojimaataa loogii hin qabne akka raawwatuu fi aantummaan isaas haqaaf malee namoota yookin gareef akka hin taane kan kan isa dirqisiisuu dha. Hojii isaas yeroo hojjetu yakkamaan akka haqa jalaa hin miliqnee fi namni qulqulluun akka hin adabamne kaayyoo jedhuun ta'uun qaba. Kunis dirqama hojii isaa yeroo bahatu mala hin malle gargaaramuun namootni qulqulluun badii akka taasifaman gochuu yookin ragaa sobaa gargaaramuu irraa of quachuu qofa osoo hin taane ragaan sobaa yeroo kennamuu isaa baru sirreeffamnii fi tarkaanfiin seeraa akka fudhatamu taasisuu dabalata. Abbaan alangaa ragaan sobaa miidhamtootni yakkaa dhiyeessan akka iccitii maamilaa eeguutti fudhachuun iccitiin qabachuuf dirqama hin qabu.¹⁰¹

Abukaatoon himatamaa bakka buufamus abbaa alangaa waliin gahee walfakkaataa qaba. Ragaan tokko soba ta'uun osoo beekuu yookin amanuu olkaa'uun, oomishuun, mana murtiif dhiyeessuun abukaatoodhaaf al-naamusaawummaa dha.¹⁰² Dirqamni kun maamila isaa ragaan soba ta'e mana murtiif dhiyeeffachuu barbaadu yaada isaa akka jijjiirratu gorsuu, amansiisuu, fi dhorkuu kan dabalatu dha. Kana malees, maamilli isaa ragaan sobaa dhaddachaaf

¹⁰¹Christopher M. Casa, Obligations of Prosecutors and Defense Attorneys to Prevent False Testimony, Nassau Lawyer, November 2017, fuula 9

¹⁰² New York Rules Of Professional Conduct, Effective April 1, 2009, As amended through January 1, 2017, fuula 9

dhiyeessuuuf yaada isaatiin kan itti fufe yoo ta'e abukaatoon dhimma maamila sanaa dhiisuu qaba. Ragaan maamila isaatiif mana murtiitti dhiyaate soba ta'uu turee yoo hubates yaada cufiinsaa keessatti caqasuu dhiisuu yookin mana murtiif ifatti beeksisuu qaba. Akkasumas ogeessotni isa waliin yookiin isa jalatti hojjetan ragaa sobaa akka hin gargaaramne taasisuuf dirqama ni qabaataa.¹⁰³

Dhaabbileen ragaa kennan kenninsa ragaa keessatti of eeggannoo gochuu qaban hanqisuun, ykn beekaa ragaa dhugummaa hin qabne yoo kennan itti gaafatamummaa hariiroo hawasaan ni qabaatu. Dhaabbilee nam-tolchee yoo ta'e immoo gaafatamummaa hariiroo hawaasaatiin dabalata seerri ifatti yoo kaa'e itti gaafatamummaa yakkaas qabaachuu malu. Dhaabbileen mootummaa akka dhaabbataatti itti gaafatamummaa yakkaa hin qabaatan.¹⁰⁴ Itti gaafatamummaan yakkaa kan hojjetoota ykn hoggantoota dhaabbatichaa ta'a. Haaluma kanaan namni sanada sobaa qopheessee/hojjete ykn fooyesse bu'ura seera yakkaa kwt. 375 fi kanneen itti aananiin kan adabamu ta'a.¹⁰⁵

2.8. Ragaa dhugummaa hin qabne irratti Tumaalee Seera Keenyaa

Seerrii yakkaa ragaa mirga nama biraa miidhuuf jecha wantoota ragaa sobaa kennan qopheessuun yakka akka ta'e ni tuma.¹⁰⁶ Ragaaleen sobaa kunneenis barreeffamoota, sanadoota abbaa mirgummaa ibsanii fi falmii mana murtiitiif dhiyaachuu danda'an, mallattoo fi chaappaa nama biraa ibsan, mallattoowaan dogoggorsuuf tolfaman, gocha qabiyyee sanadaa haquun itti dabaluun dogoggorsuuf raawwatamu akka ta'an seerichi tarreessee jira. Tumaan kun ragaa sanadaa adeemsa falmii keessatti dhiyaatan qulqullina fi fudhatamummaa akka qabaatan gochuu keessatti qooda olaanaa taphata.

Gama biraatiin walfamitootni qaama murtii laatu ykn mana murtii fuuldura dhiyaatanii beekaa ragaa sobaa kennan kan adabaman ta'uu serrii yakkaa ni kaa'a.¹⁰⁷ Haaluma walfakkaatuun raga baatotni ykn ogeessonni akkasumas kanneen ragaa mana murtii dhiyaatu hiikan beekaa ragaa sobaa kennan akka adabaman tumameera.¹⁰⁸ Tumaan kunis ragaa namaan walqabatee rakkoo qulqullinaa ragooleen itti yaaduun uuman hambisuu ykn xiqqeessuuf kan gargaarudha.

¹⁰³ Miiljalee olii, lak 101, fuula 9

¹⁰⁴ Miiljalee olii, lak 36 kwt 34(1)

¹⁰⁵ Miiljalee olii, kwt 375 fi kanneen itti aanan

¹⁰⁶ Miiljalee olii

¹⁰⁷ Miiljalee olii kwt 452

¹⁰⁸ Miiljalee olii kwt 453

2.9. Madaallii Ragaa fi dhugummaa ragaa mirkaneessuu

2.9.1 Ragaa Sanadaa

Madaalliin ragaa sanadaa sirnoota bekamoo lama jalatti kufu. Isaanis: Sirna madaallii ragaa daanga'aa (regulated evidence) fi ragaa gadhiisii (free assessment of evidence) dha. Seerri keenyas sirnoota lameen kana walcina hojiirra oolcha. Sirnawwan ragaa lamaan kanneenii fi dandeettii dhugaa mirkaneessuu isaan qaban akka armaan gadiitti gabaabsinee ilaalla.

a. Dhugummaa Sanada Mirkanaa'ee Galmaa'ee Mirkaneessuu

Sanadni mirkanaa'ee galmaa'e tokko ragaa amanamummaa guutuun irratti gatamuu fi qaama kamiinuu murtiin irratti hundaa'ee kennamu akka ta'e Labsiin Mirkaneessaa fi Galmeessa Sanadootaa ni tuma;¹⁰⁹ Dabalataanis, S/H/H kwt 2010 fi 2011 jalatti waliigalteen barreffamaa qaama aangoo qabuun mirkanaa'ee galmaa'e sanada qaama kamiyyuu duratti fudhatama qabuu fi irratti hundaa'uun murtii kennuun danda'amu akka ta'e ifatti tumee jira. Hima biraatiin, madaallii ragaa keessatti maloota dhugummaa ragaa barreffamaa ittiin mirkaneessan keessaa tokko ragaa barreffamaa mirkaneessanii galmeessuudha. Sanadni mirkanaa'ee galmaa'e jedhamu sanada qaama aangoo sanada mirkaneessuun galmeessu biratti mirkanaa'e qofa osoo hin taane, sanadni qaama mootummaa rogummaa qabuun kennamee fi pirotokoolii barbaachisu hunda hammatee jiru akka sanada mirkanaa'eetti fudhatamuun sanada amanamummaan guddaa irra ka'amu ta'ee fudhatama.¹¹⁰ Ragoontni qaamolee mootummaatiin kennaman fi qaama mootummaan mirkanaa'anii galma'an, hanga qaama rogummaa qabuun hin haqamnetti ragaa of-danda'ee dhaabatuu fi amanamummaa olaanaa qabaatu waanta'eef, qabiyyee isaa sanadni mirkanaa'ee qabu tokko qulqulleessuuf ragaa namaa dhagahuun barbaachisaa miti jechuu dha.

Amanamummaa sanada mirkanaa'ee galmaa'e irratti gaaffiin kan uumamu yoo ta'e garuu gaaffi dhiyaatu simatee manni murtii sanadichi akka mirkanaa'eetti akka turu yookaan akka haqamu murtii kennuu danda'a. Gaaffiin kun haala lamaan mana murtiitti dhiyaachuu danda'a:

- Sanadni mirkanaa'ee tokko seeraa ala mirkanaa'ee jechuu akka haqamuutti, qaamni dantaa irraa qabu, kallattiin himanna hundeessuu danda'a. Himanna akkasii kanaaf

¹⁰⁹ Seera hariroo hawaas 2010(2); Labsii Mirkaneessaa fi Galmeessa Sanadootaa Federaalaa, lak 922/2008, kwt 23; hata'u malee, sanadni mirkanaa'ee galmaa'e tokko seeraa ala mirkanaa'ee jedhamee qaama sanadicha mirkaneesseen dorkamee jiru hanga dhorkichi hin kaanetti akka sanadichi hin mirkanoofnetti fudhatamuun fudhatamummaan sanadichaa amantaan guutuun kan irratti hin gatamne ta'a jechuu dha

¹¹⁰ Fakkeenyaaaf, s/h/h kwt 2010 fi 2015; Martin Oudin (Ph.D), Evidence in Civil Law-France, Institute for Local Goverance, (2015), fuula 29;

wantootni ka'umsa ta'uu danda'an hedduu dha. Isaanis, sanadni tokko ogeessota sanada akka hin mirkaneessine dhorkamaniin kan mirkanaa'e ta'uu, sanadichi foormaalitii fi ijoowwan ijoo adeemsa mirkaneessa sanadaa keessatti hammatamuu qaban osoo hin hammatiin kan mirkanaa'e ta'uu yookaan ragaalee seeraa-ala ta'an dhiyeessuun sanadichi kan mirkanaa'e yoo ta'e namni qabiyyee sanada mirkanaa'ee yookaan abbaan qabeenyaa sanadni sun ilaallatuu fi qaamni sanada sana mirkaneesse himata mana murtiitti dhiyeessuun sanadni jedhame seera ala kan mirkanaa'e waan ta'eef akka haqamu gaafachuu danda'u.¹¹¹

- Adeemsa falmii keessatti sanadni mirkanaa'ee akka ragaatti dhiyaate tokko amanamummaa hin qabu jechuun sanadichi akka ragaatti akka hin dhiyaane jedhe murtii akka irratti kennutti gareen ragichi irratti dhiyaate mana murtii hayyama gaafachuu danda'a. Amanamummaa sanada gaaffii keessa jiruu akka fashaleessuuf qaamni hayyama argate, bu'uura ajaja manni murtii kennuun, raga sanadaa birootiin, raga namaatiin, yookaan raga biroo dhiyeessuun sanadicha raga amanamaa akka hin taanetti madaaluu danda'a.¹¹² Hima biraan, amanamummaan raga sanadaa mirkanaa'ee galmaa'e tokko akka sanada hin mirkanoofneetti raga wal-falmitootni filatan kamiinuu fashalaa'u akka hin qabne ogeessotni seeraa ni ibsu.¹¹³

Gaaffilee armaan olitti dhiyaatanitti murtii kennuuf, manni murtii, tarkaanfilee garagaraa fudhachuun ragaan barreffamaa dhiyaate dhuguma raga mirkanaa'e ta'uu isaa, bu'uura seeraatiin kan mirkanaa'e ta'uu yookaan bu'uura seeraatiin ragummaan isaa hafaa kan ta'e ta'usaa qulqulleessuu qaba. Ijoowwan kanneen gabaabinaan akka armaan gadiitti ilaaluu yaalla.

- Sanadni akka ragaatti dhiyaate tokkoo sanadichi akka sanada mirkanaa'ee galmaa'e miti jedhamee mormiin irratti kan ka'u yoo ta'e manni murtii chaappaa waajjirichaa fi mallattoo raawwatoota hojichaa qulqulleessuutti dabalee dhuguma sanadichi qaama jedhame biratti kan mirkanaa'ee galmaa'e ta'uu waajjira kenneera jedhamerraan qulqulleessuu danda'a. Qaama mirkaneesse irraa haftee sanadichaa gaafatee fudhachuuf, namni dhimma waliigalteen irratti raawwate irraa dantaa qabu kaffaltii barbaachisaa kaffaluun garagalcha isaa fudhachuu akka danda'u labsiin galmeessaa fi mirkaneessa sanadootaa lak 922/2008 kwt 18(2) irratti tumee jira. Hima biraatiin, sanada galmaa'e

¹¹¹Labsii Mirkaneessaa fi Galmeessa Sanadootaa Federaalaa, lak 922/2008, kwt 28

¹¹²Seera hariiroo hawaasaa kwt 2010(2)

¹¹³ የአሁን ተናወሚው , ከፋይ 392

tokko waajjiricha jiraachuu isaa mirkaneessuuf gaaffii abbootii dhimmaatiin yookaan ajaja mana murtiitiin qulqulleessuun kan danda'amu yoo ta'u, waajjirichi garagalacha sanadichaa, sandichi achitti kan mirkanaa'e ta'uu yookaan ibsa sanadichi jiraachuu isaa agarsiisu kennuu danda'a jechuu dha.

- Sanadni mirkanaa'ee galmaa'e bu'uura seeraatiin yerootti fudhatamummaa dhabu jira. Fakkeenyaaaf, waliigalteen bakka bu'iinsa, waliigaltee qaama aangoo sanada mirkaneessuu qabuun mirkanaa'e galmaa'e waan ta'eef, bu'uura s/h/h kwt 2231 fi 2232tiin du'a, bakka-jirteen dhabamuu, dandeettii dhabuu fi kasaaruu bakka bu'aa yookaan bakka buusaatiin waliigaltichi hafaa ta'uu danda'a. Haala addaatiin bitaa-mirgi kan waliigalle taanaan, haalota caqasaman keessaa tokko bakka bu'aa yookaan bakka buusaa irratti raawwannaan waliigaltichi fudhatama kan dhabu ta'a jechuu dha.

b. Dhugummaa sanadaa hin galmoofne mirkaneessuu

Ragaan barreeffamaa dhuunfaa sanada bu'uura ulaagaalee seerri teechniun barreeffamanii waliigaltootaa fi raga-baatotaan mallatteeffamanii harka waliigaltootaa qofa jiranii dha; hata'u malee, qaama aangoo sanadoota mirkaneessuu qabuutti dhiyaatanii kan hin mirkanoofnee fi hin galmoofnee dha. Ragaan barreeffamaa bu'uura qajeeltoo seeraatiin barreeffamee fi mallattaa'e ragaa seerri amanamummaa guddaa gonfachiise jedhamanii beekamu. Hata'u malee, bitaa-mirgi qabiyyee sanadichaa, mallattoo isaanii yookaan guyyaa irratti barreeffamee jiru ilaachisanii salphaatti wal-haaluu danda'u. Dhimmoota ijoo ta'an kaaneen irratti bitaa-mirgi qabiyyee sanadicha irratti kan wal-haalan taanaan yookaan mallattoo (barreeffama harka isaanii) haallaan manni murtii sanadicha akka ragaatti fudhatee irratti hundaa'ee murtii kennuuf tarkaanfilee armaan gadii fudhachuu danda'a.

❖ Kaksiisuu

Namootni barreeffamaan waliigaltee isaanii hundeessanii fi booda qabiyyee sanadichaa irratti kan waldhaban yoo ta'e waldhabdeen kun attamitti furamuu akka qabu seerri hariiroo hawaasaa kwt 2006(1) irratti tumee jira. Akka tumaa seera kanaatti, qabiyyeen sanadicha irra jiru bu'uura waliigaltee raawwataniin kan barreeffame ta'uu kan ibsu yoo ta'ee fi gareen biroon ammoo qabiyyeen sanadicha irra jiru waan irratti waliigalan kan ibsu miti kan jedhu taanaan, manni murtii waldhabdee sanatti furmaata kennuuf ragaa akaakuu tokko qofa dhagahuu akka qabu seerri ibsee jira. Innis, qabiyyeen sanadicha irra jiru sirriidha gareen jedhu sirrii ta'uusaa kakuun nan mirkaneessa jennaan yookaan qabiyyeen sanadichaa sirrii miti gareen jedhu gareen inni biraa sirrii ta'uusaa kakuun ha mirkaneessu yoo jedhan manni murtii kaksiisuun kakuu kenname akka ragaatti simachuun irratti hundaa'ee murtii kennuu

danda'a. Hima biraan, waliigalootni waliigaltee isaanii barreffamaa ulaagaa seeraa guutuun waliigaluun hundeessan, qabiyee sanadichaa irratti booda kan waldhaban taanaan qabiyee sanadichaa ragaa namaatiin yookaan tilmaama samuun mirkaneessuu hin danda'an. Garuu dhimmi irratti waliigalan, seeraan barreffamaan hundaa'uu yookaan ragaa barreffamaan mirkanaa'uu qaba kan hin jedhamne taanaan, ijoor irratti waldhaban sana ragaa nama yookaan ragaa birootiin mirkaneessuun hin danda'amu jechuu miti.

❖ **Mallattoo sanada irra jiru qorachiisuu**

Namni sanadni hin galmoofne akka ragaatti irratti dhiyaatu, mallattoo ykn barreffamni harka isaatiiti jedhame *kan isaa akka hin taane ifatti kaasuun* sanadicha haaluu akka danda'u s/h/h kwt 2007(1) ni tuma. Sanadni akkasii dhaaltota namoota mallatteessaan jedhamu irratti kan dhiyaate taanaan dhaaltotni himatni irratti dhiyaate, mallattoo ykn barreffamni sanadicha irra jiru *kan dhaalchisaa isaanii akka ta'etti kan hin fudhanne ta'uu ibsuu qofti* sanadicha haaluuf gahaa akka ta'e s/h/h kwt 2007(2) tuma. Haalota lamaan kanneeniin sanada akka ragaatti dhiyaate irra mallatoon ykn barreffamni jiru haalamnaan mallattoo ykn barreffamni sanadicha irra jiru kan eenyuu akka ta'e ogeessi qoratee akka qulqulleessu ***manni murtii ajajuu danda'a***. Akka haala dhangala'iinsa tumaalee seera kanaatti, keessumaa kwt 2007 ija tumaa kwt 2005tti yoo ilaalamu, mallatoon sanada irra jiru haalamnaan manni murtii yoo barbaade akka qoratamu ajajuu yookaan akka ragaatti fudhachuu dhabuu danda'a jechuu dha. Hima biraatiin, waliigaltee barreffamaan hundeeffamu qabuu fi ijoor irratti wal-falman mirkaneessuuf ragaan barreffamaa kan dhiyaate taanaan, mallatoon barreffamicha irra jiru kan haalame yoo ta'e ijoor falmii ragaa namaatiin mirkaneessuun hin danda'amu jechuu dha.

Hata'u malee, mata-duree kana jalatti ijoon ilaalamuu qabu tokko mallattoo sanada irra jiru eenyutu qorata yookaan qorachuu jechuu maal jechuu akka ta'e adda baasuu dha. Seerri hariiroo hawaasaa akka tumutti (kwt 2008), mata-dureen keewwatichaa akkasumas qabiyeen isaa barreffama qorachiisuu jedhu; jechi qorachiisuu jedhu hiikkoo ogeessi ija ogummaatiin barreffama yookaan mallatoon irratti walta'uun dhabame eenu akka barreesse/mallatteessu qulqulleessuu jechuu dha. Itti dabalees, tumaan seerichaa ***manni murtii mallattoo/barreffamni haalame akka qoratamu ajajuu danda'a*** jedha. Akka qoratamuuf ajaja kennuu danda'a jechuun tumaa seerichaa qorannoona qaama alaa tokkoon akka gaggeeffamu malee ragaa namaa mana murtiitti dhiyaatanii jecha ragummaa isaanii kennaniin kan adda buhu akka ta'etti hin ibsu. Hata'u malee, Manni Murtii Federaalaa Dhaddacha Ijibbaataa falmii Luba Abrihaa Barahe fi Birrinash Hiluuf gidduutti gaggeeffamaa

ture irratti, *Bu'uura s/h/h kwt 2472(1) liqiin liqeeffamuu mirkaneessuu fi sanada liqii ibsa jedhame akka ragaatti dhiyaate irra mallattoo jiru mirkaneessuun gargari waan ta'eef, liqiin qarshii 500 olii liqeeffamuu ragaa namaatiin mirkaneessuun hin danda'amu garuu mallattoo sanada liqiin ittiin liqeeffatame jedhamu irra jiru ragaa namaatiin mallatoon haalame kan eenyuu akka ta'e mirkaneessuun ni danda'ama jedhuun murteesseera.*

**❖ Ragaa akaakuu kamiinuu soba ta'uu qabiyyee sanadaa mirkaneessu
(Garee sadaffaan)**

Ragaan barreffamaa dhuunfaa (ragaa barreffamaa hin mirkanoofnee) garee sadaffaa irratti ragaa amantaan guutuu qabu ta'ee hin fudhatamu; qabiyyee isaa sirrii miti jedhanii falmuu fi soba ta'uu qabiyyee sanadichaa yookaan guyyaa sanadichi barreffame ragaa akaakuu kamiinuu mirkaneessuu akka danda'an seerri aangessee jira.¹¹⁴ Kanaaf, gareen sadaffaa ragaa barreffamaa dhiyaate sirrii miti hin haqina kan qabu ta'uusaa ragaa namaatiin, ragaa barreffamaatiin ykn kakuun ykn ragaa biraatiin mirkaneessuu danda'u jechuu dha.

❖ Ragaa Dhiyaate Duuba Seeraa Alummaan Jiraachuu Ilaaluu

Ragaan barreffamaa qabiyyee qabatee jiru fi guyyaa irratti barreffame jiru ilaachisee namoota waliigalan gidduutti ragaa fudhatumummaa guutuu qabaatu akka ta'e S/h/h kwt 2005 ni ibsa; qabiyyee sanadni sun qabatee jiru ilaachisee ragaa namaa dhiyeessuun yookaan tilmaama sammuu namaatiin faallessuun akka hin danda'amne seerichi kwt 2006 irratti tumee akka jiru olitti ilaallee jira. Haata'u malee, qabiyyeen waliigaltee sanaa seeraa wajjiin kan walfaallessu yota'u qabiyyee sanadichaa keessaa hangi seeraa ala ta'ee jiru akka ragaatti akka hin fudhatamne gochuun barbaachisaa akka ta'e tumaaleen seeraa akeekan ni jiru.

Manni murtii sun qabiyyee sanada dhiyaatee qofa bu'uura godhachuun murtii kan kenne yota'u qabiyyee sanadichaa ol kan ta'e seeraa wajjiin wal-simuu waliigaltichaa madaaluu keessa hin dhaqne. Waliigalteen barreffamaan hundeffame tokko bu'uura s/h/h kwt 1716tiin waliigaltichi seera yookaan duudhaa uummataa kan faallesu yoo ta'e fudhatumummaa hin qabaatu; akkasumas bu'ura kwt 1704tti waliigalticshi ilaalcha badaa irratti kan hundaa'e yota'e waliigalticha sanadaan kan ibsamu yota'ellee kufaa taasisuun akka danda'amu seerri kallattii kaa'a.

2.9.2 Dhugummaa Ragaa namaa mirkaneessu

Ragaan afaanii akaakuu ragaa bal'inaan qaamolee haqaatti dhiyaatuu, fi ragaa adabamuu yookaan bilisa bahuu shakkamaa ykn ittigaafatamummaa hariiroo hawaasaa murteessuuf

¹¹⁴ Seera Hariiroo Hawaasaa kwt 2009 fi 2010(2)

tajaajilu dha.¹¹⁵ Ragaan afaanii bal'inaan hojirra kan oolu yoo ta'elnee, hanqina namni gama qalbeeffachuu, yaadachuu, iftoominaan ibsuu qabu irraa ka'ee akkasumas rakkoo ta'e jedhanii ragaa sobaa kennuu jiruun ragaan afaanii rakkoo dhugummaa guddaa ragaa qabuu dha.

Ragaan afaanii kennamu guutummaatti amanamaa waan hin taaneef, murtiilee ragaa kana irratti hundaa'anii murta'an keessaa murtiileen muraasa hin jedhamne ragaa dogoggoraa irratti hundaa'uun kan kennaman ta'uu qorannoowwan garagaraa ni ibsu.¹¹⁶ Fakkeenyaaaf, Biyya Ameerikaatti namoota yakka cimaa raawwatan jedhamanii bara 1981-1989tti hidhaman irratti qorannoon DNA gaggeeffamuun namoota hidhaman keessaa 3.3% haga 5% ta'an yakka kan hin raawwanne ta'uu mirkaneesseera.¹¹⁷ Rakkooowwan gama kanaan mudatan hambisuuf, tooftaaleen garagaraa bahanii hojirra oolanii jiru. Haaluma kanaan, armaan gaditti tooftaalee hanqina yaadachuu dhabuu raga-baatuu hir'isaniif fi ragaa sobaa kennaman to'achuu keessatti gumaacha qaban gabaabinaan akka armaan gadiitti ilaaluu yaalla.

i. Ragaa Fuudhuun dura Haalota Mijeffamuu Qaban

Af-gaaffii gaggeessuuf qophii taasisuun of-kennuu raga-baatuu kan dabalu akkasumas milkaa'ina nama af-gaaffii gaafatuu kan dabaluu dha. Kanaafuu, af-gaaffii gaggeessuun dura qophii taasisuun barbaachisaa yoo ta'u bu'uura yaadota armaan gadiitiin af-gaaffii taasisuuf qophaa'uun barbaachisaa dha:

- ✓ Odeeffannoo waliigala walitti qabachuun raga-batuun ragaa bal'aa akka kenu taasisuu akkasumas af-gaaffii gaggeeffamu kallattii qabsiisuuf baay'ee barbaachisaa dha
- ✓ Hanga danda'amaa ta'etti af-gaaffiinakkuma gochi ragaan irratti kennamu raawwateen gaggeeffamu qaba. Battalatti ragaa fuudhuun raga-batuun miira raawwii gochicha hubateen ragaa akka bahu kan taasisu yoo ta'u haalli kun ammoo ragaa bal'aa fi dhugummaan irratti gatamuu danda'uu walitti qabachuun danda'a.

¹¹⁵ Jules Epstein, the great engine that couldn't: science, mistaken identifications and the limits of cross-examination, Stetson Law Review, Vol. 36, (2007), fuula 732.

¹¹⁶ Wise, Richard A. and Safer, Martin A., "A Method for Analyzing the Accuracy of Eyewitness Testimony in Criminal Cases" (2012); *Court Review: The Journal of the American Judges Association*. 387, fuula 22; Cutler BL et al "Improving the Reliability of Eyewitness Identification: Putting Context into Context" 1987 *J Appl Psychol* 629-637, fuula 630

¹¹⁷ Meintjes van der Walt L " Judicial Understanding of the Reliability of Eyewitness Evidence: A Tale of Two Cases" PER / PELJ 2016(19), fuula 1-2; Jules Epstein, the great engine that couldn't: science, mistaken identifications and the limits of cross-examination, Stetson Law Review, Vol. 36, (2007), fuula 732

- ✓ Af-gaaffiin kutaa mijawaa kan jeequmsa hin qabnee fi yaada keessatti sassaabbataniidubaachuu danda'an keessatti akka gaggeeffamu gochuuf naannoo mijawaa qopheessuun barbaachisaa dha
- ✓ Meeshaalee af-gaaffii gaggeessuu keessatti gumaacha qabaatan kan akka qalamaa, waraqaa, sagalee waraabduu fi kkf dursa qopheessanii dhiyeessuu
- ✓ Ragaan fuudhame hundi waraabamee akka turu gochuuf haal-duree barbaachisan mijessuu
- ✓ Raga-baatota qofa qofatti adda baasanii qabuun odeeffannoo walirraa argataniin jechi ragaa isaanii miira isaanii irraa kan maddu akka hin taane taasisa.

ii. Hojiwwan yeroo af-gaaffii gaggeessan hojjetaman

Haalli ogeessi raga-baatuu wajjiin af-gaaffii gaggeessu ragaa bal'aa fi dhugummaa qabu fudhuu wajjiin hidhata kan qabu waan ta'eef haalli ragaan keessatti fuudhamu dhimma xiyyeffannoo argachuun qabuu dha. Tooftaaleen armaan gadii ragaa bal'aa fi dhugummaa qabu walitti qabuu keessatti gahee guddaa qabaatu. Kanaaf, ogeessa af-gaaffii raga-baatuu irraa fuudhu:

- ✓ Raga-baatuu wajjiin hariiroo uumuu qaba. Ogeessi raga-baatuu wajjiin af-gaaffii gaggeessu jalqaba raga-baatuu wajjiin wal-baruu fi hariiroo uumuun barbaachisaa dha.¹¹⁸ Wal-ta'umsi akka uumamu gochuun raga-baatuun of-gadhiisee sodaa malee yaada isaa akka kenu gargaarutti dabalee miira isaa adda baasuu keessattis gahee qabaata. Akkaataa waa'ee mataa isaa itti dubbatuu (cimina sagalee fi iftoomina fuulaa) fi akkaataa haala raawwii dhimma ragaa irratti kennuu yeroo dubbatu garagarummaa kan qabu ta'uu adda baasuu fi garagarummaan kan jiraatu yota'e ammoo maddi garagarummaa isaa maal akka ta'e qorachuuf kan gargaaru ta'a. Walitti dhufeenyaa gaarii kana hundeessuuf gaaffilee akka Nagaa jirtaa? Jiruu fi jirenyi kee gaariidhaa? Fayyummaan kee attami? fi kkf gaafachuun barbaachisaa dha. Dhimma kana irratti gaaffii deebii gaggeessuu keessatti jiruu fi jirenya raga-baatuun ifa godhu irratti yaada kennuu irraa of-qu sachuu gaarii ta'a. Adeemsa gaaffii fi deebii adeemsisuu sana ofitti fudhatanii (personalize godhanii) gaggeessuun waan qalbeeffate raga-baatuun jecha ofii isaatiin akka dubbatu taasisuu akkasumas yaada raga-baatuu faana dhawuun, ibsa raga-baatuun kenu tokko yeroo

¹¹⁸ John Ashcroft, Deborah J. Daniels and Sarah V. Hart, Eyewitness evidence: A trainer's Manual for Law Enforcement, U.S, Department of Justice Office of Justice Programs, fuula 19

barbaachisaa ta'ee argametti ofii irra deebi'uun, ija raga-baatuu keessa ilaalaan xiyyeffannoon jecha ragaa fudhuun barbaachisaa dha.¹¹⁹

- ✓ Raga-baatuu si'oomsuun barbaachisaa dha. Raga-baatuun si'oomee bal'inaan jecha ragaa isaa akka kennutti gaaffii deebii daanga'aa barbaadu gaafachuun irratti hin xiyyeffachuu gaarii miti; gaaffilee banaa kan akka 'Waa'ee nama yakkicha raawwatee maal beekta? Maala akka raawwate jecha afaan keetiin atumti natti himtaa? gaafachuun odeeffannoo bal'aa argachuuf nama gargaaraa. Itti dabalees, adeemsa gaaffii fi deebii keessatti yeroo hafuura raga-baatuun itti fudhatu kennuufiin yaada isaa sassaabbatee deebii gahaa fi bal'aa akka kenu gochuun filatamaa dha. Raga-baatuun jecha ragaa isaa osoo kennaa jiru adda kutuu dhabuun raga-batuun yaada isaa walitti fufee fi dhangalaasee akka dubbatu waan deeggaruuf yaada gidduutti kutuu dhabuu mirkanoeffachuu feesisa.
- ✓ Yaadannoo isaa dammaqsuu (waan raawwate akka yaadatu taasisuu): Raga-batuun waan raawwate sammuutti kan walitti qabatee jiru keessa baasuun kan ibsu yoo ta'u namni waan sammuutti qabate baasee akka dubbatu taasisuuf yaadannoo (memory) isaanii dammaqsuu/kakaasuun barbaachisaa dha. Waan raawwate akka yaadatu gochuuf naannoo yookaan kutaa waca hin qabne keessatti jecha ragaa isaa akka kenu taasisuu, raawwii gochichaa irra deebi'ee akka yaadatu gochuuf fi gaaffii banaa dhiyeessuun waan raawwate sirriitti yaadatee akka dubbatu gochuun barbaachisaa dha.
- ✓ Haala raga-batuun keessa jiru adda baasuu: Haala kana qulqulleeffachuu gaaffii salphaa kan akka 'Attam jirta? Jiruu fi jirenyi kee attami? fi kan biraa gaafachuun namni sun yaada guutuu kan qabu, araara keessa kan jiru, dhiphuu yookaan sodaa cimaa keessa kan jiru ta'uu qulqulleessuu keessatti bu'aa qabaata.
- ✓ Yoo barbaade mallattoo fi fakkiin yaada isaa akka ibsu haala mijeessuu: Daa'imnii fi namni haqina sirriitti dubachuu qabu akkasumas wanti raawwate safuu wanta uummatni ifatti dubbachuu hin filanne taanaan barreeffamaan akka ibsu yookaan fakkiin akka agarsiisu haala mijeessuun jecha ragaa bal'aa walitti qabuuf gumaacha mataa isaa qabaata.
- ✓ Osoo hin xumuriin, dabalataan jecha ragaa dabaluu barbaadu qabaachuu gaafachuu: Af-gaaffii gaggeessuu keessatti namni gaaffii dhiyeessu gaaffii qabu hunda gaafatee erga xumuree booda raga-batuun yaada gaafatamee ala yaada rogummaa qabu akka dhiyeessu carraa kenuun barbaachiisaa dha.

¹¹⁹John Ashcroft, Deborah J. Daniels and Sarah V. Hart, Eyewitness evidence: A trainer's Manual for Law Enforcement, U.S, Department of Justice Office of Justice Programs, fuula 16

- ✓ Jecha ragaa fuudhame haala raga-baatuun ibseen galmeessuu: Jechi ragaa kenname barreffamaan, vidiyoon ykn mala biraatiin kan fuudhame yoo ta'ellee jechi ragaa fuudhamee yeroo gabaabaa keessatti gara barreffamaatti jijiiramuu qaba. Yeroo barreessan ammoo hanga danda'amaa ta'etti jecha raga-baatuun fayyadame fayyadamuu gaarii ta'a.
- ✓ Raga-baatuu wajjiin daandii walquunnamtii mijeessuu: Hariiroo hundaa'e akka adda hin cinne gochuun gaaridha. Af-gaaffii gaggeeffamee erga xumuramee booda raga-baatuun dhimma ragaan irratti kennamu ilaachisee jecha ragaa kennamuu qabu kan yaadate yoo ta'e bilbilaan ykn barreffamaan akka ibsu haala mijeessuun barbaachisaa dha.
- ✓ Dogoggora raga-baatuun raawwattu keessaa tokko shakkamaa adda baasanii agarsiisuu/ibsuu dhabuu yota'u sababa shakkamaa sirriitti adda baasanii hubachuu dhabuu fi adda baasanii agarsiisuu dhabuutiin namootni yakka hin raawwanne baay'een yakkamaa jedhamanii akka adabaman taasiseera. Raga-baatuun nama yakka raawwate tokko duraan hin beeku yoo ta'ee nama sana sirriitti qalbeeffachuu dhabuu fi yaadatee adda baasuu dhabuu danda'a. Hanqina gama kanaan mudachuu danda'u hambisuuf biyyootni baay'een adeemsa raga-baatuun shakkamaa adda baasee agarsiisu hundeessanii jiru. Bu'uuruma kanaan, namni shakkamaa adda baasuuf jecha af-gaaffii gaggeessu keessumaa poolisiin namoota shakkamaa wajjiin walfakkaatan yoo xiqlaate Shan hiriirsisuun yookaan footoo isaanii tarreessuun isaan keessaa shakkamaan adda akka baasu taasifama. Namni suurota namoota sanaa yookaan namoota sana tartiibessuun raga-baatuun isaan keessaa adda akka baasu taasisu ogeessa seeraa shakkamaa hin beekne ta'uu qaba.

iii. Malootaa Jecha Ragummaa Sobaa Kennaman Ittiin Adda Baasan hojniirra oolchuu

Raga-baatuun tokko jecha ragaa sobaa kan kenne ta'uu malootnii fi haalota akeekanitti xiyyeffannoo kennuun barbaachisaa ta'uun ibsaman hedduun beekamtii argataniiru

1. Maloota Waliigalaa

Qabxiileen armaan gadii dhugummaa ragaa namaa qulqulleessuu keessatti kan gargaaranii dha

- ✓ Jijiirama qaama irraa fi keessaa nama sanaa irratti mul'atu
- ✓ Wal-simuu danda'uu jecha ragaa namni sun kenne
- ✓ Gama qabachu raga-baatuu (himataa ykn himatamaa jallachuu ykn jibbuu)

- ✓ Murtii kennamu irraa dantaa qabaachuu ykn sababoota ragaa sobaa akka kenu taasisan kan biroo kan jiran ta'uu
- ✓ Dhugaa dubbachuu, amanamaa ta'uu, fi madaalawaa ta'uu raga-baatuu sanaa
- ✓ Dandeettii dhimma ragaa irratti bahu hubachuu, carraa dhimma sana hubachuu qabaachuu, fi dandeettii dhimma ragaa irratti bahu ibsuu qabaachuu raga-baatuu
- ✓ Waldhawuu yookaan wal-simuu dhabuu jecha ragaa dhiyaatee
- ✓ Ragaa qaama biraatiin kennamee wajjiin wal-simuu dhabuu ragaa dhiyaate kanaa

Armaan olitti kanneen tarreffaman agarsiistota kennamuu ragaa sobaa agarsiisan yota'an ragaan kenname tokko ragaa sobaa ta'uu maloota gurguddaa lamaan adda baasuun akka danda'amu qorattootni ibsu.¹²⁰ Isaanis,

- Ogummaa fi beekumsa uumamaa irratti hundaa'uun (theory based)
- Meeshaa ammayyaatti fayyadamuun (technology based)

Ogeessi ragaa madaalu tokko ogummaa uumamaan argatetti fayyadamee dhugummaa jecha ragaa madaaluu danda'a. Tooftaalee garagaraa hojiirra oolchuun jechi ragaa kenname tokko dhugaa ta'uu yookaan dhugaa ta'uu dhabuu isaa mirkaneessuu danda'a. Qabiyyee jecha ragaa, haala ibsama jecha ragaa fi sagalee raga-baatuu dhageessisu madaaluun akkasumas mallattoolee fuulaa fi guutummaa qaama raga-baatuu irratti wal-jijiiran ka'umsa godhachuun dhugummaa jecha ragaa kennamee madaaluu danda'a jechuu dha.

❖ Gaaffii Qaxxaamuraa gaggeessuu

Gaaffiin qaxxaamuraa tooftaa dha; tooftaa dhugaa baasuu fi soba saaxilu. Garuu shakkamaa adda baasuu dhabuu kan furu akka hin taane qorannoowwan garagaraa ni agarsiisu. Adeemsa hojiirra oolmaa seeraa keessatti meeshaa guddaan dhugaa baasuuf kalaqame gaaffii qaxxaamuraa akka ta'etti fudhatama.¹²¹ Raga-baatuu fuulaa-fuulatti gaaffii qaxxaamuraa gaafachuun qaama hojii haqa mirkaneessuu keessaa isa guddaa tokko yota'u, sirna waliin jiraachuun hawaasaa, wal-to'achaa deemuu qaamolee mootummaa fi yaad-rimee yakka balaaleffachuu uummataa bu'uura kan godhatee dha.

Gaaffiin qaxxaamuraa jecha ragaa sobaan qindaa'ee dhiyaatu saaxaluu fi gaaffii duraa keessatti jecha ragaa hin kennamiin bira darbame akka kennamu carraa uuma, mirkanaa'u

¹²⁰ Barry S. Cooper, Hugues Herve' and John C. Yuillee, Evaluating Truthfulness: Detecting Truth and Lies in Forensic Contexts, John Wiley and Sons, Ltd, (2009), fuula 302-310

¹²¹Jules Epstein, The great engine that couldn't: science, mistaken identifications, and the limits of cross examination, Stetson Law Review, (2007), Vol. 36, fuula 766

haqaas tumsa. Kaayyoo kana galmaan gahuuf namni gaaffii qaxxaamuraa gaafatu haalota addaa addaa ka'umsa godhachuu dhugummaa jecha ragaa kenname qulqulleessa:

- ✓ Raga-baatuun kaayyoo fi itti-gaafatummaa kakuu raawwachuun dhugaa dhubbachuuf qabu kan hubachuu hin dandeenye ta'uu agarsiisuu
- ✓ Hanqina mirra'achuu qabaachuu (hanqina dhaga'uu, arguu, fuunfachuu fi dhandhamuu qabaachuu) mul'isuu
- ✓ Sababoota qalbeeffanna, hubanna fi yaadachuu miidhan/xiqqeessan kaasuun hanqina waa raawwatame yaadatee ibsuu kan qabu ta'uu ibsuu
- ✓ Hanqina of ibsuu qabaachuu agarsiisuu
- ✓ Kan gama qabatu (bias) ta'uusaa agarsiisuu
- ✓ Murtii kennamu irraa dantaa dhuunfaa kan qabu ta'uu agarsiisuu
- ✓ Amala soba soba dubbachuu kan qabu ta'uu agarsiisuu
- ✓ Jecha ragaa isaa micciiree dhubbachuuf matta'aa kan fudhate ta'uu agarsiisuu
- ✓ Jechootni ragaa kennaman kan wal hin simne, wal-dhiitan akkasumas shakkisiisoo kan ta'an ta'uu isaanii agarsiisuu
- ✓ Jecha ragaa nama gaaffii qaxxaamuraa kan gaafatu deeggarsu irraa walitti qabachuu

Gaaffii qaxxaamuraa gaggeessuun hojii xiyyeffannoo, ogummaa fi/ykn muuxannoo barbaaduu dha. Gama kanaan hojiin xiyyeffannoohojjetamuu qaban qophii barbaachisaa fi gahaa ta'e taasisuu, bakka yakki itti raawwate dowachu/sirriitti qulqulleessuu, jecha ragaa duraan raga-baatuun kenne qo'achuun yaada amma kennamee wajjiin wal-bira qabuu, adeemsa raawwii gocha jechi ragaa irratti kennamu agarsiisuun dhugummaa jecha ragaa kenname madaaluu irratti xiyyeffachuu dha.

2. Maloota Addaa

Malli lammaffaan dhugummaa jecha ragaa kenname tokko ittiin madaalan meeshaa ammayyaatti fayyadamuu dha. Meeshaaleen dhugummaa ragaa madaaluuf gargaaru jedhamanii hojiirra oolan *polygraph, voice stress analyser, thermal imaging* fi *functional magnetic resonanse imaging* jechamu. Meeshaan *Polygraph* jedhamudha'iinsa onnee, sirna argansuu fi mir'achuun gogaa safaruun raga-baatuun yeroo jecha ragaa kennaa jirutti dhiphinaa fi naasuu akkamii keessa akka jiru ibsuun dhugummaa jecha ragaa isaatii gita kamitti xiinxalamuu akka qabu akeeka. Meeshaan *voice stress analyser* jedhamu jijiirama haala dubbannaa fi bahuu sagalee madaaluun raga-baatuun dhiphina akkamii keessatti jecha ragaa isaa kennaa akka jiru agarsiisu; dhiphachuun ammoo xiyyeffannoo akkamii jecha

ragaa sanaaf kennamuu akka qabu akeeka. Meeshaan *therminal imaging* jedhamu dabaluu ho'a qaamaa kan madaalu yota'u *functional magnetic resonance imaging* jedhamu ammoo yeroo jechi ragaa kennamaa jirutti raawwii fi dhiphina sammuu raga-baatuu keessatti gaggeeffamaa jiru kan safaruu dha. Olittiakkuma ibsame, meeshaaleen jijiirama qaama irratti yeroo namni tokko jecha ragaa kenu mul'atu safaran kanneen haala raga-baatuuun tokko keessatti argamuagarsiisuun jechi ragaa kenname sadarkaa kamitti xiinxalamuu akka qabu yaada kan dhiyeessan dha; of-danda'anii jechi ragaa kenname dhugaa yookaan soba ta'uu adda baasee hin agarsiisu.

iv. Haala jechi ragummaa raga-baatuu itti xiinxalamu

Adeemsa mirkaneessa ijoo falmii keessatti xiinxalli ragaa hojii gahee guddaa qabuudha. Hojiin xiinxala ragaa hojii qaamni dirqama ragaa dhiyeessuu fi mirkaneessuu qabu gita seerri barbaadutti mirkaneessuu isaa qulqulleessuu dha.¹²² Hima biraatiin, fknf, falmii yakkaa keessatti, hojiin xiinxala ragaa ragaa abbaan alangaa dhiyeessuu fi himatamaan dhiyeessu akka waliigalaatti walfaana/waliin madaaluu, carraa dhugaa/soba ta'uu ragaa madaaluu, amanamummaa raga-baatota abbaa alangaa fi himatamaa madaaluun shakkii tokko malee himatamaan yakka ittiin himatame raawwachuu/raawwachuu dhabuu isaa madaalanii adda baasuun murteessuu dha.

Madaalliiin ragaa waan gurguddaa lama irratti hundaa'a. Isaanis, ragaan dhimma tokko irratti garee bitaa-mirgaan dhiyaatan hunda bakka tokkotti ija tokkoon madaaluu fi carraa dhugummaa qabaachuu/dhabuu ragaa dhiyaate tokkoo madaaluu akka ta'etti kaa'u. Dhugummaa ragaa dhiyaate tokko qulqulleessuu keessatti tumaalee seeraa caalaa hubannoo sammuu waliigalaa (common sense), loojikii fi muuxannoон hedduu barbaachisaa dha. Haa ta'u malee, madaalii ragaa gaggeessuu keessatti qabxiilee armaan gadii yaada keessa galchuun dhugummaa ragaa mirkaneessuu keessatti galtee guddaa ni qabaatu.

❖ Ragaan Dhiyaate Ragaa Biroon Walsimuun Adda Baasuu

Ragaan dhiyaate tokko ragaalee duraan yookaan boodaan kennamanii wajiin kan deemu yookaan kan isaan deeggaru taanaan carraa dhugaa ta'uu guddaa ni qabaata. Fakkeenyaaf, jechi ragummaa raga-baatuu tokkoo jecha ragaa raga-baatota biroo

¹²² Jan Hendrik de la Rey, The fact finding process and burden of proof during litigation, University of Pretoria, Nov, 20007, fuula 35

wajjin yookaan ragaa barreffamaa yookaan ragaa biroo wajjiin kan walfudhatu ta'uunsaan mirkanoofnaan ragaan sun ragaa nama tokkoo qofa osoo hin taane ragaa qaama biraanis deeggarame waan ta'eef ragaa fudhatummaa olaanaa qabaatu ta'a jechuu dha. Walsimuu ragaa yoo dubbannu walta'uu jecha ragummaa raga-baatotaa, jecha ragummaa raga-baatotaa fi barreffamaa, jecha ragummaa raga-baatotaa, barreffamaa, ragaa jajjaboo fi jecha amantaa shakkamaa akka waliigalaatti waliin deemuu isaa qulquelleessuu kan gaafatu ta'uusaati.

❖ **Himatamtootni Jecha Ragummaa Isaan Kennan SirnaanMadaaluu**

Waliin himatamtootni ragaa ittisaa waliif ta'anii jechi ragummaa isaanii yeroo kennan dhugummaan jecha ragummaa isaanii xiyyeffannoон xiinxalamuu akka qabu kan taasisan yoo xiqqaate sababoota lamatu jira. Namni ragaa faccisaat ta'ee dhiyaatu sun badii guddaa kan raawwatu nama isaa wajjiin himatame akka ta'etti dhiyeessee adabbii salphaa fudhachuu barbaaduu yookaan raawwii yakkichaa irratti hubannoo itti dhiyoo waan qabuuf bifaa biraa qabsiisuun ogeessota qaamolee seeraa shakkii keessa galchuu danda'a. Kanaafuu, jechi ragummaa namoota waliin himataman waliif ragaa faccisaat ta'anii kennaman akaakuu ragaalee xiyyeffannoон dhugummaan isaanii xiinxalamuu qabu keessaatti kan ramadamanii dha.

❖ **Adda baafachuu (Identification)**

'Argeera' yookaan 'adda baaseera' jechuun ragaan kennamu xiyyeffannoон xinxalamee dhugummaan isaa qulqulla'uug ragaa qabuu dha. Dandeettii namni waa argee adda baasuu irratti qabu laafaa ta'uu danda'a. Waan ilaalan arganii yookaan qalbeeffatanii adda baasanii sammuutti qabachuu irratti wantootni dhiibbaa uumuu danda'an hedduu dha. Isaanis, gahumsa ijaa/qaroo, jiraachuu wantoota argaatti danqaa ta'an kan akka ifti gahaan jiraachuu dhabuu, golgaan jiraachuun, hubannoo raga-baatuun duraan nama ragaan irratti kennamu irratti qabu, haala uffannaa shakkamaa, dhiyeenyaa fi fageenya raga-baatuun bakka gochi itti raawwatamerraan qabuu fi kkf dandeettii ilaalanii arguu (qalbeeffachuu) irratti namni qabu wantoota daraan miidhan keessatti ramadamu. Kanaafuu ragaa 'ani gocha kana ykn nama kana argeera' jedhu xiinxaluu keessatti wantoota dandeettii ilaalanii arguu namaa miidhuu danda'an kanneen akka waliigalaatti walitti hidhanii madaaluun barbaachisaa dha.

❖ **Raga-baatuu qeenxee (The single witness)**

Ijoo falmii qabamee jiru mirkaneessuu/fashaleessuuuf raga-baatuu tokko yoo dhiyaatu, dhugummaa jecha ragummaa isaa mirkaneessuuuf ulaagaa/qajeeltoon ifatti adda bahee taa'e hin jiru. Haata'u malee, manni murtii firooma yookaan jibba raga-baatuu himatamaa wajjiin qabu yaada keesa galchuun dhugummaa jecha ragummaa isaa madaaluutu irraa eegama.¹²³

❖ **Raga-baatuu daa'ima (children)**

Ragummaan raga-baatuu daa'ima xiyyeffannoon akka madaalaman kan taasisan sababoota lamatu jira. Daa'imni taatee qalbeeffatan boodarra waan arganii fi hubatanii wajjiin walitti dabaluu ykn waldhabuu akkasumas yaada namni kenuun salphaatti carraa booji'amuu guddaa qabu. Itti dabalees, manni murtii ragaan daa'ima irraa argame ragaa amanamummaa qabuu fi irratti hundaa'anii murtii kennan ta'uusaa qulqulleessuuuf umurii daa'ima raga-baatuu, dandeetti qalbeeffanna isaa fi guddina waliigalaa daa'imichaa sirriitti madaaluun barbaachisaa dha

❖ **Amaloota qaamaa raga-baatuu (demeanour)**

Amaloonni sochiiwwan qaamaa raga-baatuu irratti yeroo jecha ragummaa isaa kenu mul'atu dhugummaa jecha ragaa kennamaa jiruu wajjiin hidhata gaarii qaba. Rifannaan kallattii garagaraatiin calaqqisuu danda'a: raga-baatuu bakka jecha ragummaa isaa taa'ee itti kenuu keessatti amala inni calaqqisiisu, jijiirama amalaa fi qaamaa nafa raga-baatuu irratti mul'atuu fi dhiibbaa raga-baatuu geessisuu yaalu akka fakkeenyatti caqasuun ni danda'ama. Rifannaan raga-baatuu irraatti yeroo mul'atu manni murtii dhugummaa jecha ragummaa isaa qulqulleessuuuf, walsimuu/walfaallessuu jecha ragummaa isaa, jechi ragummaa isaa jecha ragummaa raga-baatuu biroo wajjiin kan deemu/kan hin deemne ta'uu, jechi ragummaa kennname dhugaa jiruu wajjiin kan deemu ta'uu adda baasuun barbaachisaa dha. Itti dabalees, manni murtii dandeetti qalbeeffanna, ofitti amanamummaa fi nama amanamamaa ta'uu raga-baatuu sanaa yaada keessa galchuun dhugummaa jecha ragummaa nama sanaa madaaluun barbaachisaa dha.

Sababa rifanna raga-baatuu fi dhugummaa jecha ragummaa isaa qulqulleessuuuf, manni murtii qabxiilee armaan gadii madaaluun murtii kenuu danda'a.

- Amansiisaa ta'uu jecha ragummaa kennnamee
- Tasgabbii qabaachuu raga-baatuu
- Nama kabajuu raga-baatuu

¹²³ Jan Hendrik de la Rey, The fact finding process and burden of proof during litigation, University of Pretoria, Nov, 20007, fuula 55

- Iftoomina qabaachuu raga-baatuu
- Deeggarsa kennuuf hayyamamaa ta'uu raga baatuu
- Ragaan kenname qabatamaa ta'uu fi loogii irraa bilisa ta'uusaa
- Ragaan kenname iftoomina kan qabu ta'uu
- Ijoo jecha ragummaa isaa irratti kennu keessatti dantaa qabaachuu ykn dhabuu isaa qulqulleessuun barbaachisaa dha.

Amalli sochii qamaa raga-baatuu dhugummaa jecha ragummaa mirkaneessuu keessatti qooda olaanaa kan qabu yoo ta'eliee rifachuun raga-baatuu soba dubbachuu isaa mirkaneessa jedhanii murteessuun rakkisaa dha. Hima biraatiin, rifannaan jiraannaan dhugummaa jecha ragaa xiyyeffannoon madaaluun barbaachisaa yoo ta'es, rifannaan sababa jiraate qofaaf ragaan kenname soba jedhanii ka'uun gita barbaadamuu ol ragicha madaalaa ooluun barbaachisaa akka hin taane ogeessotni ni eeru. Raga-baatuun sababoota garagaraatiif rifachuu danda'a. Aadaa, saala, qomoo fi sadarkaa jirenyaa namoota gaaffii isa gaafatanii fi jecha ragummaa isaa madaalan irraa adda kan ta'e qabaachuu danda'a; abbaa seeraa ykn nama gaaffii isa gaafachaa jiru irraa adda ta'uun isaa ka'umsa rifaatuu isaa ta'uu mala.

❖ Guyyaa ragaan dhaga'amu dura guyyoota biro dhaddacha irratti argamanii dhimmicha hordofuu ragaa baatuu

Guyyoota dhaga'a ragaa duraa beellamoota dhaddachaa dhimmichaa irratti argamuun dhimmicha hordofaa turuun ragaa bu'uura irraa ragichi ragaa akka hin bane ykn guutummaa guutuutti amanamaa akka hin taane kan taasisu ta'uu baatus amanamummaa(credibility) isaa miidhuu irratti ga'ee qaba.¹²⁴ Sababni isas namni dhimma irratti ragaa ba'u dursee dhaddacha irratti argamuun dhimmicha hordofaa ture dhimmicha ilaachisee falmiin dhaddacha irratti taasifamaa ture irraa waan dhaga'e ykn arge beekumsa ofii kallattiin ykn alkallattiin dhimmicha irratti qabutti dabalee waan hin qabatamaan hin argin ykn hin dhaga'in irratti ragaa ba'uu waan danda'uuf shakkii jedhuun dha.

❖ Gaaffii qaxxaamuraa gaafachuu dhabuu

Dhimma ifa ta'e irratti Gaaffii qaxxaamuraa dhabuun jechi ragaan dubbate dhugaa ta'uu fi kan hin sobsiifamne ta'uu agarsiisuu danda'a.¹²⁵ Haata'u malee yaadamni kun wal falmitoota ogeeyyi seeraan bakka hin buufamne ykn barnoota ga'aa hin qabne irratti kan hojjetu hin ta'u. Sababni isaa gaaffiin qaxxaamuraa gaafachuu fi dhabuun dhimma ogummaa

¹²⁴Miiljalee olii

¹²⁵Miiljalee olii

dhimmichaaf barbaachisu qabaachuu fi dhabuu irratti kan hundaa'u waan ta'eef yeroo mara gaaffii qaxxaamuraa gaafachuu dhabuun jechi ragaa dhugaa ta'uu agarsiisuu hin danda'u.

❖ **Ragaa jiru waammachuu dhabuu**

Gareen falmii dhimma falmiif ka'umsa ta'e irratti raga utuu qabuu raga isaa waammachuu dhabuun yeroo mara ergaa badaa kan dabarsu miti. Haata'u malee dhimma ijoo falmiif sababa ta'e qaamni beeku bakka jirutti fi gareen falmii sun quba qabutti ragaa sana waammachuu dhabuun ragaan alatti hafe sun falmii isaa kan hin deggarre ta'uu kan agrsiisuu fi jechi ragoota garee dhugaa ta'uu kan agarsiisu ta'uu danda'a.¹²⁶

❖ **Amala Raga-baatuu Sobaa agarsiisu (The nature of lying witness)**

Jechi Raga-baatuu fayyalessaa (honest witness) ragaa baatuu sobu (lying witness) caala amanamaa akka ta'u wal nama hin falmisiisu. Fakkeenyaaaf raga-baatuu tokko jecha ragumma isaa yeroo kenu jecha wal falleessu kan kenu yoo ta'e jechoota isaa wal falleessu keessaa dhugaa kan ta'u isa tokko qofa ykn lameenuu dhugaa miti jechuu dha.

Haata'u malee, jechi raga-baatuu wal faallessu hundatu amanamummaa ragichaa (credibility of witness) miidha miti. Amanamummaa raga-baatuuusanaa madaaluuf Amalli wal falleessuu jechichaa, barbaachisummaa fi hangi ykn baay'inni (quantity) jecha wal faallessee tilmaama keessa galfamuu kan qabu dha. Jechi ragaa dhimma tokko ykn dhimmoota muraasa irratti waan wal faallesseef qofa guutummaa jecha ragaa sanaa fudhatama kan hin qabne taasisuunis sababawaa hin ta'u.

Raga-baatuun tokko ta'e jedhee itti yaadee qabxii tokko irratti soba dubbachuun isaa kan beekame yoo ta'e manni murtii jechi ragummaa biroon ragichaa amanamummaan kan irratti gatamu miti ejjennoo jedhu irra akka ga'u taasisuu danda'a. Ragaan tokko dhimma ragaa ba'u tokko irratti fayyalumaan dogoggoru (honest mistake) ykn ta'e jedhee itti yaadee soba dubbachuun kan danda'u yeroo ta'u manneen murtii ykn qaamni murtii kenu biraan dhimma kana haala kanaan adda baafachuu danda'uu qaba. Manneen murtii jechi ragummaa ragaa dhimma tokko irratti itti yaadee sobee argameeguutummaatti amanamuu akka hin dandeenyeye akeekuuf rogummaa ni qabaata jechuu dha.

❖ **Dandeettii hubachuu fi yaadachuu**

Sababoota uumamatiinis ta'e sababoota biroo irraan kan ka'e dandeettiin waan argan hubachuu ykn yaadachuu namaa garaa gara ta'uu mala. Yeroo tokko tokko jechi ragummaa kennamu dandeettii waa hubachuu fi yaadachuu raga irratti kan hundaa'e ta'ee argama.

¹²⁶ Miiljalee olii, fuula 56

Yeroo akkanaa ragaan kennamu of eggannoo fi xiyyeffannoodhaan ilaalamuu qaba.qabxiwwan dandeetti hubanna fi yaadachuu namaa madaaluu danda'an kanneen armaan gadii ta'uu danda'u:¹²⁷

- a. Dandeettii (ability) taatee tokko yaadachuu fi barbaachisummaa taatee sana yaadachuu
- b. Dhiibbaa (impression) taatee sana hubachuun uume
- c. Turtii yeroo taatee sanaa
- d. Taatee sana irraa ragaan sun maal akka xiinxale ykn hubate (inference he has drawn)
- e. Dandeettii taatee sana irraa maal akka hubate yaadachuu fi taatee sana irraa maal akka xiinxale (infer) gargar baasanii ilaaluu ragichaa

❖ Wal faallessuu Jecha Raga-baatoottaa

Jechi ragoota gargaraa kan wal faallessee argame yoo ta'e jecha ragootaa sana keessaa yooo xiqqaate jechi raga isa tokkoo dhugaa miti jechuun ni danda'ama. Haata'umalee wal faalleesun jecha ragootaa irraa jecha ragaa isa kamiituu amanamaadha kan isa kamiitu immoo amanamaa miti kan jedhu adda baafchuun ulfaata ta'a. Wal faallessuun jecha ragootaa dhimmoota xixiqqaajoo dubbii mirkaneessuuf hin gargaarre ykn hidhata hin qabne irratti yoo ta'e jechi ragoota sanaa gutummaattii hin amanamu guduunfaa jedhu irra ga'un sirrii hin ta'u. Gama biraan jechi ragoota kan wal falleesse dhimmoota bu'uraa (material contradictions) irratti yoo ta'e jecha ragoota kanaa irratti hunda'uun murtii dabarsuun haqa dabsuu waan danda'uuf of eeggannoo barbaachisaan taasifamuu qaba.¹²⁸

2.9.3 Dhugummaa Ragaa ogeessaa mirkaneessuu

Beekumsi addaa xiinxala dhimmootaa irratti barbaachisaa ta'ee yeroo argamu qaamni dhimma sana irratti beekumsa ykn ogummaa addaa qaba ragaa ogummaa isaa qaama haqaa dhimma sana ilaala jiruuf akka kenu gochuun baroota hedduu dura kan baratamedha.¹²⁹ Kunis ogeessi qaama haqaa dhimmicha ilaalu beekumsa dhuunfaa isaa qofa irratti hundaa'uun ragaa dhiyaate ulfaatina isaa sirnaan utuu hin madaalin murtii xumuraa dogoggoraa irra akka hin geenyte taasisuufi.¹³⁰ Kanumaaf ragaan dhimma sana irratti ogummaa fi beekumsa addaa qabu dhiyaatee raga ogummaa isaatiin A/Seeraa dhimmicha ilaala jiru akka gargaaruuf kan taasifamu.

¹²⁷ Miiljalee olii, fuula 59

¹²⁸ Miiljalee olii

¹²⁹ UK Law Commission, A Consultation Paper ,The admissibility of expert evidence in criminal proceedings in England and Wales, A New Approach to the Determination of Evidentiary Reliability. (<http://www.lawcom.gov.uk/docs/cp190>), fuula 8

¹³⁰ Miiljalee olii

Bu'uurarrraa ragaa ogeessaa irraa wanti eegamu beekumsa ykn ogummaa dhimma tokko irratti jiru mana murtiitti himuu akka hubatu gochuu dha.¹³¹ Haata'umalee dhimmoota tokko tokko irratti beekumsaa fi ogummaa jiru mana murtiitti himamus Abbaan Seeraa dhimmicha hubachuu dhiisuu danda'a.¹³² Wayita akkanaa manni murtii guutummaatti yaada ogeessaa irratti hundaa'uun dhimma of harkaa qabutti murtii xumuraa kennuu mala. Haaluma kanaan jechi ragaa ogeessaa mana murtii dhimmicha ilaala jiru amansiisuun bu'uura murtii xumuraa ta'uu danda'a. Ragaan ogummaa kun dhugummaa (reliability) kan hin qabne yoo ta'e garuu miidhaa inni hordofsiisu hammaataadha.

Ragaan ogummaa sababa garagaraatiif dhugummaa kan hin qabne ta'uu danda'a. Dhimmi ragaan ogeessaa yaada irratti kennu haaraa ta'uun, saayinsii guddataa jiru ta'uu isaarraan kan ka'e ogeessota biroo biratti kan hin beekamne ta'uun, tilmaama doggoraatiin xiinxaluun, mala (methodology) dogoggora fayyadamuu fi kanneen biroon dhugummaa ragaa ogummaa miidhuuf ka'umsa ta'uu danda'u.¹³³ Rakoon kun caalaatti kan hammaatummoo dhimma sana irratti ragaan ogeessaa biraan kan hin jirre yoo ta'e ykn wal falmiitoota keessaa gareen tokko ragaa ogeessaa kan dhiyeessu kan dhabe yoo ta'e dha.¹³⁴ Manneen murtiis furmaata biraan waan hin qabaatiniif yaadum ogummaa dhiyaateef irratti hundaa'uun murtii xumuraa kennu.

Rakoon biraan qaamoleen haqaas haa ta'u gareen wal falmitootaa hanqinootni raga ogummaa keessattuu ragaan saayinsawaa qabu beekuu dhiisuu danda'u. Qaamoleen kun jecha ragummaa ragaa ogeessaatiin kenname marti saayinsawaadha jedhanii yaaduu malu. Kana bira darbees gareen wal-falmitootaaas ta'e qaamni haqaa raga ogeessaa dhiyaate gaaffiwwan ogummaa garagaraa gaafachuun bifa dhugummaa ragaa ogummaa sana mirkanoeffachuuf itti ulfaata. Haala kanaan yammuu ilaallu Carraan Manneen murtii ragaa ogummaa dhugummaa hin qabne irra dhaabbanii murtii xumuraa kennan bal'aadha.

Gabaabadhumatti, ragaan ogummaa dhugummaan isaa shakkisiisaa ta'e haala salphaa ta'een sirnumaan illee utuu qeeqamin manneen murtiitiin fudhatamuun isaanii hin oolu. Manneen murtiis yeroo mara dhimma ofii ogummaa fi beekumsa irratti hin qabne irratti ragaa ogummaa dhugummaa hin qabne xiinxalanii adda baafachuun ni danda'u jedhamees hin tilmaamamu. Sababa ragaa ogummaa dhugummaa hin qabnee kanaan namni nagaan adabamuun namni yakka dalagemmoo ittigaafatamummaa jalaa miliuu danda'a. Rakkoo

¹³¹ Miiljalee olii

¹³² Miiljalee olii

¹³³ Miiljalee olii

¹³⁴ Miiljalee olii

gama kanaan jiru hiikuun dhimma yeroo barbaadu miti. Haaluma kanaan, dhugummaa ragaa ogummaa haala kamiin mirkaneessuu fi ragaa ogummaa hin qabne mala itti adda baasuun danda'amu irratti biyyoota garagaraa keessatti maloonni garagaraa manneen murtiitiin yeroo hojiirra oolan agarra. USA keessatti dhimmoota garagaraa *Frye v. United States* (1923) and *Daubert v. Merrell Dow Pharmaceuticals, Inc.* (1993) jedhaman keessatti manneen murtii isaanii maloota (test) garagaraa lama hojiirra oolchaniiru. Dhimma “*Frye*” jedhamu keessatti manneen murtii ragaa ogummaa saayinsawaa ta’e kan fudhachuu danda’an yoo dhimmichi hawaasa ogummaa saayinsawaa (scientific community) biratti fudhatamummaa waliigalaa qabaate qofa akka ta’e ibsa. Kanumaafuu, ogeeyyiin ragummaa isaan ba’an akkamii fi maaliif fudhatamummaa waliigalaa akka argatee fi qabu ibsuu qabu. Rakkoon kan dhufu wayita ragaan ogeessaa yaadota hawaasa ogummaa sana biratti fudhataman irraa gargar ba’ee arganna haaraadhaan jecha ragummaa isaa deggarudha. Kanaaf, yaadrimee ykn yaadni haaraan hawaasa ogummaa sanaa biratti dursa fudhatamummaa waliigalaa argachuu waan qabuuf ragooliin ogeessaa kan ragaa ogummaa kennu danda’an dhimmichi durumaan qaama beekumsa waliigalaa ogummaa sanaa yoo ta’e qofa akka ta’e manni murtichaa dhimmicha irratti akeekee jira. Dhimma “*Frye*” kana keessaa kan hubatamu argannoon saayinsii haaraa dhimmichaa bu’aaf guddaa qabu fudhatamummaa waliigalaa waan hin argatiniif qofa kufaa ta’ a jechuudha.¹³⁵ Kun immoo guddina saayinsii ammayyaa keessatti argannoowwaan haaraatti daangaa kan godhu ta’ a. Malli madaallii dhugummaa ragaa ogummaa kun “*Frye test*” jedhamuun beekama.

Dhimma “*Daubert*” keessatti immoo Abbootiin seeraa ragaa ogummaa dhiyaate fudhachuu ykn kuffisuu akka danda’aniif aangoo banaa (discretion) kennameefii jira. Dhimma kana keessatti akka ibsametti Abbaan seeraa amanamamummaa ragaa ogummaa mirkanoeffachuuuf maloota qorannoo argannoo sanaaf galtee ta’an keessa seenuu sakatta’uu akka qabu lafa kaa’ a. Abbaan seeraa hanga aangoo isaa kanatti garmalee hin fayyadannetti yaada ogummaa kenname fudhachuufis ta’e kuffisuuf aangoo guutuu qaba.¹³⁶ Dhimma “*Daubert*” keessatti xiyyeffannaan guduunfaa ykn argannoo (conclusion) irratti utuu hin ta’ in qajeeltowwanii (principles) fi maloottan (methodologies) argannoon sun ittiin argame irratti kenname. Dhimmi argannoo ykn guduunfaa fi kanneen biroo maadaaluu kan mana murtii akka ta’ e ibsamee jira. Malli kun “*Daubert test*” jedhamuun beekama.

¹³⁵Jack v. Matson. (2013). as cited in Abra Mesele Zinabu: *Effective Expert Witnessing: Practicing for 21st Century*. 5th edition Taylor & Francis Group, LLC, fuula 23-25

¹³⁶Miiljalee olii, fuula 14-16

Waliigalatti manni murtii waliigala USA dhimma “*Daubert*” kana irratti ulaagaa (factors) dhugummaa ragaa ogummaa itti madaalaamuu qabu jechuun lafa kaa’e shanan kanneen armaan gadiiti¹³⁷:-

- ✓ Ijoon ka’umsa argannoo sanaa (proposition) qabatamaadhaan daataa saayinsawaa (empirically) ta’een qoramuu (test) kan danda’u ta’uu. Yaadni ogummaa dhiyaates bifaa sanaan qoramee dhiyaachuu.
- ✓ Yaadrimee sun qixxaayina (rate) dogoggoraan beekamaa ykn carraa dogoggora ta’uu kan qabu ta’uu
- ✓ Ijoon ka’umsa argannoo dhimmichaa (proposition) ogeeyyii wal fakkataa biroodhaan kan ilaalamii fi kan beeksifame (publication) ta’uu
- ✓ Mala qorannoo hojiirra oole ilaalee itti fayyadama isaaf safartuun jiraachuu
- ✓ Malli qorannoo (methodology) hojii irra oole fudhatamummaa waliigalaa qabaachuu dha.

Malli “*Daubert*” jedhamu kun manneen murtii dhimma ofii ga’umsa irratti hin qabnee fi ragaa ogummaa gaafate irratti yaadrimeewwanii fi hojimaata (practices) saayinsawaa ta’an keessa seenuu madaallii akka taasisan waan gaafatuuf qeeqa irraa bilisa ta’uu hin dandeenye. Kun immoo manneen murtii xiinxala dogoggoraatiin murtii hin malle irra akka ga’an taasisuu danda’a. Yeroo muraasa boodas manni murtii waliigala Amerikaa dhimmoota *General Electric v. Joiner (1997)* and *Carmichael v. Kumho Tire Company (1998)* jedhaman irratti mala kana irra deebiin dhugoomsuun malli kun ragaa ogummaa saayinsawaa (scientific experts) qofa irratti utuu hin ta’in ragaa ogummaa hundumaa irratti bal’atee hojiirra ooluu akka qabu kallatti agarsiisee jira. Dabalees manni murtichaa dhimma *Carmichael v. Kumho Tire Company (1998)* irratti ulaagaa dhugummaa ragaa ogummaa mirkaneeffachuuf hojiirra oolfamuu qabu jechuun dhimma Daubert keessatti ibsame yeroo ibsu ulaagaleen kanniin murtaa’oo akka hin ta’iniif haaluma dhimmoota irratti hundaa’uun hunda wal faana fayyadamuuuf dirqamni akka hin jirre garuu ulaagonni kan fayyadan ta’uu agarsiisuuf kan taa’edha (helpful not definitive checklist or test).

Muuxannoo biyya Ingiliziis yeroo ilaallu, manneen murtii Ingilizii keessatti ragaan ogummaa fudhatamummaa argachuuf dursa rogummaa fi dhugummaa qabaachuu qaba.¹³⁸ Juuriin (Jury)

¹³⁷Miijalee olii, 248

¹³⁸Dallagher [2002] EWCA Crim 1903, para 29, approving a comment in *Cross and Tapper on Evidence* (9th ed, 1999), fuula 523

ragaa ogummaa ofitti fudachuuf ragichi haala quubsaa ta'een amanamaa ta'uu qaba.¹³⁹ Haata'umalee dhugummaa ragaa ogummaa adda baafachuuf ulaagaleen ykn tooftaan hordofamuu qabu maal akka ta'e kan qajeelchu qajeelfamni gahaa fi wal fakkaataa ta'e hin jiru.¹⁴⁰ Manneen murtii Ingiliz mala walabaatiin (liberal or laissez-faire approach) akkuma isaanitti fakkaatetti dhugummaa ragaa ogummaa adda bafachaaa jiru.¹⁴¹ Manneen murtii hundi garuu ragaan jalqabumaa eegalee dhugummaa hin qabne (prima facie reliability) jechuunis qaama ragaa kennuu hin dandeenyeen kenname kufaa godhu.¹⁴² Qajeelfamni Manneen murtii fi Juurii qajeelchu dhabamuun kan isa yaaddesse komishiniin fooyya'iinsa seeraa Ingilizii fi Weels ulaagaa seeraa dhugummaa ragaa ogummaa mirkaneessuuf fayyada jechuun wixinee qopheessee ture. Wixinee kanaanis ragaan ogummaa dhugummaa kan dhabu yoo¹⁴³:-

- ✓ Ka'umsi argannoo (hypothesis) kana dura sirnaan gadi fageenyaan kan hin sakatta'amne ykn sakatta'amee ilaalamee fudhatama kan dhabe yoo ta'e
- ✓ Yaadni ogummaa kenname tilmaama sababaan hin deggaramne irraa yoo madde
- ✓ Yaadni ogummaa sun daataa mudaqabu irraa kan xiinxalame yoo ta'e
- ✓ Yaadni ogummaa sun qorannoo, teknika, mala fi adeemsa hojiirra oolfamuu hin dandeenye ykn dhimma sanaaf hojiirra oolfamuu kan hin qabne irraa kan dhufe yoo ta'e
- ✓ Yaadni ogummaa guduunfaa (conclusion) ykn argannoo sirnaan bira ga'amuu hin dandeenye irraa fudhatame yoo ta'e dha.

Haata'u malee mootummaan Ingiliz tooftawan kana hojiirra oolchuun baasii guddaa kan na gaafata jechuun utuu hin fudhatin hafeera.¹⁴⁴ Haaluma kanaan yaadni furmaataa Komishinii kanaan dhiyaate seera ta'ee utuu hin ba'in akka hafu taasifame.

I. Haalota Dhugummaa Ragaa Ogeessaa Miidhanii fi Itti to'ataman

Ragaan ogeessaa dirqamoota naamusaa ijoo ta'an qabaachuu isaa kutaa olii keessatti ilaalle jirra. Haata'umalee yeroo tokko tokko dirqamootni kunneen guutummaa guutuutti hojiirra kan hin oollee fi dhimmoota muraasa irratti immoo beekamtiinuu utuu kin kennaminiif bira

¹³⁹ Miiljalee olii

¹⁴⁰ UK Law Commission, A Consultation Paper ,The admissibility of expert evidence in criminal proceedings in England and Wales, A New Approach to the Determination of Evidentiary Reliability. (<http://www.lawcom.gov.uk/docs/cp190>), fuula 19

¹⁴¹ Miiljalee olii, fuula 20

¹⁴² Miiljalee olii

¹⁴³ Miiljalee olii, lak 68, fuula 249

¹⁴⁴ Miiljalee olii

tarama.¹⁴⁵ Gaheen hojii raga ogeessaa deggarsa ogummaa loogii irra bilisa ta'e manneen murtiif taasisuu yoo ta'ellee, qabatamaadhaan garuu ragaan ogeessaa garee falmitootaan dhiyaatan irra hedduu hojii dhugaa barbaaduu kan deggaran utuu hin ta'in yaadota falmii garee isaan dhiyeeffatee cimsuu fi deggaruuf yeroo dhaabbatantu mul'ata.

Ragaan ogeessaa dirqama isaa sirnaan akka hin baanee fi dhugummaa raga ogummaa inni kennuu wantoota miidhan keessaa inni guddaan loogii (bias) ykn garee qabachuu (partisanship) dha. Loogii ykn garee qabachuun dirqama bilisummaa fi al-loogummaa ragaan ogeessaa qabaachuudhaa malu cabsa. Ragaan ogeessaa yammuu ragaa ogummaa kennu beekaa (conscious bias) ykn utuu hin beekin (unconscious) yookiinis loogummaa filannoo ragaa ogeessaa irraa madduun (selection Bias) garee qabachuu ykn looguu danda'a.

a. Loogii Itti Yaadamee Raawwatamu

Loogiin itti yaadamee raawwatamu rakkoo raga ogeessaa garee qabatuu ykn qacaramee hojjetuuti. Ragaaleen ogeessaa itti yaadanii loogii keessa of galchan gahee isaanii fi dirqama seeraa mana murtii fuula duratti qaban dhimma kan hin qabne dha. Kanas kan raawwataniif garee maallaqa isaaniif kaffalee isaan dhiyeeffate garaa ga'uuf ykn dhimma sana keessatti miira ykn dantaa dhuunfaa qaban irraan kan ka'e ta'uu mala. Rakkoon loogummaa sababoota garagaraa irraan kan ka'e gosa ragoolee biroo irra loogiif saaxilamaadha. Barreessituun "Dwyer" jedhamu tokko wantoota loogii itti yaadamee raawwatamu keessa ragaa ogeessaaf saaxilan bakka sadiitti quodee akka armaan gadiitti kaa'a.

❖ Dantaa Dhuunfaa

Namni ragaa ogummaa kennu tokko amantaa ykn ilaalcha dhuunfaa dhimma tokko irraa qabu irraan kan ka'e yaada inni kennuuf deemu kan beekame ykn yaada loogii qabu ni kenna jedhamee namoota biratti fudhatamu ykn ilaalamuu danda'a. Ragaan ogeessaa walitti dhufeinya abbootii dhimmaa faana qabu irraa qabu irraan kan ka'es yaada ogummaa dhiibbaa walitti dhufeinya sanaan argame dhiyeessuu danda'a ykn ni dhiyeessa jedhamee fudhatamu ykn tilmaamamu danda'a. Kun immoo dhugummaa ragaa ogummaa ogeessichi kennuu shakkii keessa galfamee akka ilaalamu taasisa. Dabalees ragaan ogeessaa turmaata yeroo abbaa dhimmaa waliin dabarsu irraan ka'e rakkina abbaan dhimmaa sun keessa jiru hubatee ykn dhimmota garagaraa abbaa dhimmaa irraa dhaga'een miira keessa seenee yaada ogummaa falmii abbaa dhimmaa sana jabeessu qofa irratti xiyyeeffate kennuu danda'a.

¹⁴⁵Miiljalee olii

Maddi loogummaa dantaa dhuunfaa irraa dhalachuu danda'u kan biraa amantaa aantummaa ogummaa tokko irratti ragaan ogeessaa qabu dha. Ogeessonni ogummaa tokko keessa jiran walitti hidhatiinsa dhaabbatummaa sfi ogummaa qabaachuu danda'u. Kun immoo ragaan ogeessaa ogeessa akka isaa biraa irratti yaada ogummaa qulqulluu fi guutuu hin taane akka hin kennineef dhiibbaa irratti gochuu mala. Rakkoon kun yakkoota dagannoo ogummaa yaala fayyaa (medical professional fault) irratti akka mul'atu qorannoon tokko ni mul'isa.¹⁴⁶ Dhimma biyya "Ireland" *Morris v Metriyakool*¹⁴⁷ jedhamu tokko irratti ogeessi fayyaa himataa Kaleen isaa tokko dhukkubsatu yeroo yaala fayyaa taasisuufitti dogoggoraan kalee isaa isa fayyaa keessaa baasee himatame irratti hundaa'uun barreessaan "Healy" qoranno taasiseen ogeessota fayyaa Ispeeshalistii dubbise keessaa persentaa digdamii torba qofa kan ta'antu yaada ogummaa himataa deggeru akka kenne ibsanifi.

❖ Dantaa Maallaqaa (Financial Interest)

Ragaan Ogeessaa tokko dhimmi inni ragaa irratti ba'u utuu hin jalqabamin, wayita falmiin sun gaggeeffamaa jirutti ykn bu'aa xumura falmii irraa argamu irratti dantaa maallaqaa qabaachuu danda'a. Haalonnii ragaan ogeessaa dantaa maallaqaa akka qabaatu taasisan¹⁴⁸:

- ✓ Garee falmii bakka bu'ee dhiyaate keessaa dantaa qabeenyaa kan qabu yoo ta'e. Fknf Kaampaanii isa akka ragaatti dhiyeeffate keessaa gahee (share) kan qabu yoo ta'e jecha ragummaa kaampanii sana miidhu loogii malee ni kenna jedhamee hin tilmaamamu. Sababni isaas kaampanichi kan miidhamu yoo ta'e dantaan dhuunfaa isaas miidhamuu waan hin oolleefi.
- ✓ Hawwii ogeessi beekamtii argachuuf qabu irraan kan ka'e ragaan ogeessaa yoo dhimma qaama isa ragaa godhatee dhiyeeffate irratti yaada deggarsaa qofa dhiyeessuu akka mo'atu taasise.
- ✓ Ragaan ogeessaa hojjetaa garee falmitootaa ykn qaama falmii sana keessaa dantaa qabuu yoo ta'e.
- ✓ Yoo Ragaan ogeessaa garee falmiitiin maallaqni kaffalameefii akka raga isaatti dhiyaate

❖ Dantaa beekumsa sammuu (intellectual Interest)

Yeroo tokko tokko dhimma ogummaa tokko irratti ogeessonni garagaraa yaadaa fi ejjennoo yaad-rimee garagaraa irraa madde qabaachuu danda'u.¹⁴⁹ Yeroo akkanaa kana ogeeyyiin

¹⁴⁶ Healy *Irish Laws of Evidence* (2004 Thomson Roundhall) at 366, as cited in Ireland law Reform Commission, consultation paper: expert evidence, 2008, fuula 199

¹⁴⁷ Miiljalee olii

¹⁴⁸ Miiljalee olii

yaadnii fi ejjennoo isaan ofiin deggeran alatti ba'ee beekamtii fi caalmaa akka argatuuf jecha yaada ogummaa ofii deggeran qofa baasanii dubbachuu malu.¹⁵⁰ Kun immoo adeemsa falmii mana murtii keessatti dhugummaa raga ogeessaa sana miidhuu kan danda'udha.

b. Loogii utuu itti hin yaadamin uumamu (unconscious bias)

Loogiin utuu itti hin yaadamin uumamuu kan danda'u yammuu ragaan ogeessaa utuu itti hin yaadin yaada ogummaa garee falmii isa raga godhatee dhiyeeffate deggaru dhiyeessu dha.¹⁵¹ Kunis kan ta'uu danda'u yeroo ragaan ogeessaa garee falmii isa lakka'atee deggaruuf dirqama akka qabuutti ilaalu dha.¹⁵² Haata'umalee ragaan ogeessaa beekaamoo utuu hin beekin loogii keessa gale kan jedhu adda baasuun ni ulfaata.

Loogiin akkanaaf saaxilamummaa kan qaban ragaa ogeessaa Forensikiiti.¹⁵³ Sababni isaas ogeeyyiin ragaa forensikii kennan kan hojjettoota mootummaa waan ta'aniif akkasumas Laaboraatooriin qorannoos kan mootumaa waan ta'eef dirqama falmii A/Alangaa cimsuu akka qabanitti ilaaluun ragaa loogii irraa bilisa hin taane kennuu danda'u.¹⁵⁴ Gama biraatiin ragooliin ogeessaa gahee isaanii sirnaan kan hin beekne yoo ta'e ragaa ogummaa loogii qabu kennuuf ni saaxilamu.

c. Loogii filannoo ragaa Ogeessaa irraa maddu (selection bias)

Loogiin bifaa biraan uumamuu malu haala filannoo raga ogeessaa irraa madda. Gareen falmitootaa ragaa ogeessaa dhimma isaaniif ta'u kan ofii barbaadan ragaa godhatanii dhiyeessuu ni danda'u. Kun immoo manni murtii ragaa ogummaa madaala isaa eeggate akka hin arganne gochuu danda'a. Gareen falmii ragaa ogeessaa dhimma falmii isaa isaaf deggaru barbaaddatee dhageessifachuun isaa mataa isaatiin loogii kan uumu miti. Haata'umalee, gareen falmii yammuu ragaa ogeessaa barbaaddatu ogeessota dubbise keessaa ijoor falmii isaa kan deggare ragaa ogeessaa innumti dhiyeeffate qofa yoo ta'e loogiif ni saaxilama.

Walumaagala, haalonni ragaa ogummaa loogiif saaxilanii dhugummaa isaa miidhan warren armaan olii kana yeroo ta'an biyyoota hedduu keessatti sababonni kun fudhatamummaa ragaa ogummaa kan dhabsiisan miti. Haata'umalee manneen murtii yammuu murtii kennanitti raga ogummaa loogiif saaxilame ulfaatina isaa gadi buusanii ilaalu. Fakkeenyaaaf,

¹⁴⁹ Dwyer, The Causes and Manifestations of Bias in Civil Expert Evidence (2007) 26 CJQ 425 at 434 As cited in Ireland law Reform Commission, consultation paper: expert evidence, 2008, fuula 205

¹⁵⁰ Miiljalee olii

¹⁵¹ Ireland Law Reform Commision, Consultation paper: Expert Evidence, 2008, fuula 207 (www.lawreform.ie)

¹⁵² Miiljalee olii

¹⁵³ Bernstein, Expert Witnesses, Adversarial Bias, and the (Partial) Failure of the Daubert Revolution (February 2007). George Mason Law & Economics Research Paper No. 07-11,fuula 4 (<http://ssrn.com/abstract=963461>)

¹⁵⁴ Miiljalee olii

Mana murtii waliigalaa biyya “Ireland” tti dhimma *Galvin v Murray*¹⁵⁵ jedhamu irratti ragaan ogeessaa sababa hojjetaa himatamaa waan ta’eef qofa jechi ragummaa isaa fudhatamummaa akka hin dhabne garuu immoo ulfaatinni itti kennamuu qabu xiqqoo ta’uu akka qabu ibsee jira. Haata’umalee manni murtii kun yammuu dhimmootniakkanaa jiraatan dirqamni ragaa ogeessaa maal akka ta’e ifa hin goone. Gama biraan mana murtii Ingiliziitti dhimma *Toth v Jarman*¹⁵⁶ jedhamu irratti ragaan ogeessaa walitti bu’iinsa dantaa qabaatuyyuu jechi ragummaa isaa fudhatamummaa akka hin dhabne, ulfaatinni isaas haala kana tilmaama keessa galchee madaalamuu akka qabu ibsuun ragaan ogeessaa walitti bu’iinsi dantaa yoo jiraate mana murtiif dursee ifa gochuuf dirqama akka qabu kallattii kaa’ee jira.¹⁵⁷

Rakkoowwan loogii fi garee qabachuu ragaan ogeessaa kan haalaa fi tooftaaakkamiin hir’isuu dandeenya kan jedhu irratti biyyota sirna seeraa “common law” hordofan keessa falmii garee lamaatu jira. Gareen inni jalqabaa akka jedhanitti sirni falmii seeraa adverseeriyaalii (adversarial) amma jiru rakkoo kana furuu ni danda’a kan jedhan yeroo ta’u gareen biraan immoo gama isaaniitiin lakkii sirni kun rakkoo kana hiikuu hin dandeenye waan ta’eef fooyya’iinsi ykn haaromsi (reform) dhimma kana irratti ni barbaachisa jedhu.¹⁵⁸

Gareen falmii jalqabaa deggaran akka jedhanitti sirni falmii adverseeriyaalii amma jiru sirnoota gaaffii qaxxaamuraa fi mirga ragaan dhiyaate beellama dursanii beekuu kan of keessa qabu waan ta’eef rakkoo loogummaa ykn garee qabachuu ragaan ogeessaa jiru hir’isuuf ga’adha. Dabalees manneen murtii keessa Abbootiin seeraa muuxannoo qaban waan jiraniif gocha loogummaa jiru beekanii adda baasuu waan danda’aniif sirna kana haaressuun hin barbaachisu jechuun falmu.

Gareen 2^{ffaa}n gama isaaniin sirni falmii adverseeriyaal jedhamee waamamu gareen falmitootaa gama lachuun yaadaa fi falmii isaanii mana murtiif daangaa tokko malee akka dhiyeeffatan kan gargaaruu fi manni murtiis falmii garee lamaanii kana dhaga’ee ijoo falmii isaanii sirnaan dhaga’ee hubatuufi. Haata’umalee sirni kun amala addaa inni qabu irraan kan ka’e ragaan ogummaa kan simu miti jedhu. Sirni amma jiru kun gareen falmitootaa ragaan ogummaa akka meeshaa (weapon) falmii isaaniitti akka fayyadamanis taasisa jechuun falmu. Sirni kun babal’achuu loogummaa raga ogeessaaf mijataa dha. Sirni kun gareen falmitootaa ragaan ogeessaa dhimma isaanii deggaru qofa dhiyeeffachuu waan danda’aniif ragaan ogeessaa jecha ragummaa madaallii isaa eeggate, loogii irraa bilisa ta’ee fi of danda’e akka

¹⁵⁵ Galvin v Murray (2000) Nesc 78, IRL

¹⁵⁶ *Toth v Jarman* [2006] EWCA Civ 1028, [2006] All ER (D) 271 (Jul)

¹⁵⁷ Miiljalee olii, lak 155, fuula 220 (www.lawreform.ie)

¹⁵⁸ Miiljalee olii

hin kennine taasisuu keessatti gahee olaanaa taphata jedhu. Gareen kun sirni ture fooyya'uu qaba jechuun yaada jijiiramaa ykn haaromsaa (reform) armaan gadii dhiyeessu¹⁵⁹:-

- ✓ Ragaan ogeessaa dhiyaatu kan gareen falmitootaa lamaan irratti waliigalan ykn kan mana murtiitiin ajajame qofa taasisuu
- ✓ Ragaan ogeessaa dhimma ofii dantaa irraa qabu irratti ykn dhimma garee falmii isa faana hariiroo qabuu irratti ragaa ogummaa akka hin kennine taasisuu
- ✓ Waliigaltee kaffaltii ragaa ogeessaa fi garee falmii gidduutti godhamu seera baasuun daangaa itti gochuu.
- ✓ Dirqama ragaan ogeessaa manneen murtii fi garee falmii isa dhiyeffateef qabu ifa gochuun irra deebiin ilaaluun fooyessuu
- ✓ Naamusaa fi dirqama ragaan ogeessaa qabu irratti barnootaa fi leenjii bal'aa ragoolii ogeessaaf kennuu

¹⁵⁹ Miiljalee olii, lak 157, fuula 226 (www.lawreform.ie)

BOQONNAA SADII

Xiinxala Daataa

6.1 Dhugummaa ragaa mirkaneessuu keessatti duudhaa ummata Oromoo

Uummatni Oromoo, adeemsa badii raawwate qulqulleessanii murtii kennuu ilaachisee yoo mammaaku, ‘**Kan faajjii qabu faajjiitti eeree, kan faajjii hin qabne badiitti eere**’ jedha.¹⁶⁰ Akka mammaaksa kanaatti, dhimma falmii kaase qulqulleessuu keessatti ragaan kan argame taanaan wal-dhabdeen sun ragaa bitaa-mirgaan dhagahuun furmaata kan argatu yoo ta’u, ragaan kan irratti hin argamne taanaan ammoo hirbuun furmaata argata jechuu dha. Hirbuu jechuun nama badii raawwate jedhamuun jaarsa biyyaa irratti himatame tokko gochicha raawwachuu ykn raawwachuu dhabuusaa kakuun dhugaa jiru adda akka baasu taasisuu jechuu dha.

Hirbuun kutannoo uummatni kakuu bu’uureffatee dhugaa baasuuf qabu kan agarsiisuu dha. Namni himatame adabbii itti dhufu sodaatee sobaan akka hin kakannetti, dhugaa jirtu sodaa tokko malee kan dubbatu taanaan uummatni deeggarsa maallaqaa taasisuufii akka danda’u jaarsoliin waan isaaf ibsaniif, sobaan hin kakatu. Sobaan kakannaan kakuun sun (hirbuun) ni cabsiti, nagaan bahee deebi’ee nagaan mana isaatti hin galu jedhamee amanama. Adeemsalee lamaan kanneeniin, Oromoone, gocha ragaan irratti argame ragaa bu’uureffatee qulqulleessa, gocha ragaan irratti hin argamne ammoo nama himatame sanaa fi firoota isaa kaksiisuun raawwii gocha tokkoo qulqulleessee haqa baasa.¹⁶¹ Gabaabaatti, duudhaan Oromoo, ragaa sobaa bahuutiin raawwatamuu gocha tokkoo dhoksuu osoo hin taane, dhugaa dhokate kallattii garagaraatiin baasanii haqa mirkaneessuu irratti kan ijaaramee dha.

Duudhaa Uummatni Oromoo haqa mirkaneessuuf qabu kutannoo Uummatichi ragaa sobaa balaaleffachuu irratti qabus kan dabalatuu dha. Falmii ragaan irratti argame qulqulleessanii murtii haqa-qabeessa kennuuf ragaan dhiyaatu ragaa dhugummaa qabu ta’uu qaba, akka duudhaa uummatichaatti. Namni raga-baatuu ta’ee jaarsummaa irratti dhiyaatu jecha ragummaa dhugummaa qabu akka kennuuf, jaarsi biyyaa hawaasa bal’aa ni gorsa. Gama kanaan, jaarsi ilma isaa yoo gorsu, ‘**Yaa ilma koo, teessu hin dabiin dhaabadhuu dabi**’ jedha.¹⁶² Teessu hin dabiin jechuun gaaddisa yoo teessu, bakka jaarsummaan dubbii ilaalan yoo deemtu soba hin dubbatiin, dhugaa qofa dubbadhu jechuu isaati. Hima biraan,

¹⁶⁰ Af-gaafii Abbaa Gadaa Maammudee Adam Isaa, Abbaa Gadaa Harargee Bahaa fi Harargee Lixaa, 6/6/2011

¹⁶¹ Af-gaafii Obbo Killee Baddachaa Jiraata Aanaa wondoo ganda gootoo Onomaa 15/05/11, Obboo Waatoo Saamiroo Burraaqoo Jiraata Aanaa Wondoo Ganda gootoo Onomaa 15/05/11, Obboo Muhammad Hirphoo Naannoo jiraataa Aanaa Wondoo ganda waraansaa 15/05/11, Obboo Bulloo Tophoo xexexoo Aanaa Wondoo ganda Maddoo gaafa guyya 15/05/11

¹⁶² Af-gaafii Abbaa Gadaa Mi’eessoo Odaa, Walitti qabaa abbootii gadaa Aanaa Shaashmaannee, 13/05/11

jaarsummaan badii kaleessaa irratti osoo hin taane gaarummaa borii sirreessuu irratti kan xiyyeffatu waan ta'eef, namni raga-baatuu ta'ee dhiyaatus hata'u namni dubbii muruuf taa'u kamiyyuu soba dubbachuu hin qabu jechuu dha. Ragaan sobaa gaarummaa borii kan diigu, tokkummaa fi waliin jirenyaa uummata kan miidhu waan ta'eef, Oromoone ilmi isaa ragaa sobaa akka hin baane gorsa. Jaarsi dubbi murus jaarsummaan dubbii ilaaluun dura, alangee naqanna jedha. Alangee walitti qajeelchanii, soba hin dubbadhu Rabbii kootiifuu, dhugaan dubbadha Rabbi kootiifuu, Waqaa fi lafaaf jedheen dhugaa dubbadha jechuun erga kakatanii booda gara jaarsummaatti seenu. Jaarsummaa keessatti firummaa ykn maallaqaaf osoo hin taane dhugaaf dubbatama.

Ragaa sobaa bahuun gocha haqa falmiirra jiru jallisu ta'utti dabalee gocha jiruu fi jirenya nama ragaa sobaa bahu sana irratti badii kan dhaqqabsiisu ta'uu ni ibsa. Oromoone, '**Namni ganama qofaa mana isaatii baha garuu galgala lama ta'ee gara mana isaatti deebi'a**' jedha. Mammaaksi kun akka ibsutti, nama dabaa hojjetu faana jallinatu gala, nama qajelaa hojjetu faana gaariitu gala. Hojii jallinaa keessaa tokko soba dhugaa-bahuu waan ta'eef, nama soba ragaa bahu faana badiin isa waliin gara mana isaatti galuun jiruu fi jirenya isaa balleessa jechuu dha.

Duudhaa Oromoone akka uumataatti soba balleessuuf qabu yeroo si'anaa kanas cimaa jira. Fakkeenyaaaf, hawaasni naannoo naannoo isaatti iddiriin ijaaramee gammachu fi gadda isaa waliin qoodataa jira. Iddiriin gammachu fi gadda miseensa isaarra gahu hawaasni iddirichaa waliin akka qoodatau gochuutti dabalee, dhaabbata hawaasni nageanya isaa ittiin mirkanoeffatus ta'aa jira.¹⁶³ Namni miseensa iddirii ta'e tokko yakka kan raawwate ta'uu hawaasni bal'aan kan beeku yoo ta'ee fi namni sun ragaa sobaa qaamolee haqaatti dhiyeessuun bilisa kan bahe taanaan, hawaasni nageanya isaa eeggachuu fi ragaa sobaa ittisuuf nama sana bu'uura tumaa seera iddirichaatiin adabuu eegaleera. Adabbiin kennamu nama yakka raawwate irratti qofa osoo hin taane maatii nama sanaa irrattis raawwatiinsa kan qabu waan ta'eef, tarkaanfii hawaasni yakka (ragaa sobaa dabalatee) ittisuu irratti fudhachaa jiru duudhaa jajjabeessaan keessaa tokko ta'aa jira.

6.2 Rakkoo Dhugummaa dhabuu ragaa

Tajaajila Sirna haqaa biyya tokkoo keessatti dhimmi ragaa dhimma ijoo fi murteessaa ta'e dha. Ragaan tajaajila sirna haqaa keessatti dhiyaatu dhugummaa kan hin qabne yoo ta'e badii guddaa qaqqabsiisa. Tajaajila sirna haqaa naannoo Oromiyaa keessatti rakkoon dhugummaa

¹⁶³ Af-gaaf Obbo Wanduu Damoo, Maanguddaa Aanaa Ada'aa Ganda Roggee, gaafa guyyaa 27/05/11

dhabuu ragaa bal'inaan ni callaqqisa.¹⁶⁴ Naannoo Oromiyaa keessatti dhugummaa dhabuun ragaa bifa garagaraatiin kan calaqqisu yeroo ta'u rakkoon kun ragaa afaanii, ragaa sanadaa fi ragaa ogummaa irratti bal'inaan ni mul'ata.¹⁶⁵

Sirna haqaa yakkaa naannichaa keessatti namoonni Waajjiraalee poolisiitti dhiyaachuun eeruu sobaa dhiyeessuu fi namoota ragaa ta'uu danda'an sobaan qindeesuun nama qulquulluu himachuun ni jira.¹⁶⁶ Rakkoon akkanaa kun qabatamaan godinaalee naannichaa garagaraa keessatti kan uumaman ta'uu galmeewwan Manneen Murtii sakatta'ame ni agarsiisu.¹⁶⁷

Dhimma qabatamaan Go/A/Lixaa Magaalaa Shaashmaannetti mudate irratti eeruu kennitoonni naannoo bakka jirenya isaaniitti rookeetii dhukaasuun erga iyyanii booda wajjira poolisiitti dhiyaachuun shakkamaan rasaasaan nama biroo rukute jechuun eeruu kenu. Ragaan namaa sadii dhiyaatanii shakkamaan miidhamtuu dhuunfaa rasaasaan rukuchuu isaa kan argan ta'uu ragaa akka ba'an taasisu. Shakkamaan guyyaa sadiif to'annaa jala erga tureen booda manni yaalaa miidhamtuun rasaasaan kan hin rukutamne ta'uu ragaa ibsu yeroo kenu Abbaa Alangaa fi poolisiin qorannoo yoo gaggeessan madaan qaama miidhamtuu irra jiru balaa tiraafikaan kan gahe ta'uu jecha ragummaa namaa fi ragaa ogummaan adda baasanii jiru.¹⁶⁸

Hojiin qorannoo yakkaa yeroo gaggeeffamu qorataan poolisii teknikaa wixinee balaa wayita kaasu nama dagannoo qabu akka waan dagannoo hin qabnetti isa dagannoo qabu immoo akka waan dagannoo qabuutti yeroo dhiyeessutu jira.¹⁶⁹ Ragaa wixinee balaa kennamu irratti namni miidhamee utuu jiruu namni miidhamee hin jiru jechuun, nama badii qabu badii hin

¹⁶⁴ Afgaaffii Obbo Xibabuu Gurmuu A/seeraa Mana murtii Magaalaa Burayyuu waliin gaafa 13/05/2011 taasifame; I/Saj Taaddasaa Baqqalaa qorataan poolisii Aanaa Kuyyuu waliin gaafa 29/05/2011; Afgaaffii Obbo Muhaabbaa Abarraa, A/Seeraa Mana Murtii Magaalaa Buraayyuu waliin gaafa 13/05/2011 taasifame; Afgaaffii Obbo Bulchaa Addunyaa, A/Ad/Qo/Ya/Mu/Ha/kennisiisaa M/H/A/Alangaa M/Buraayyuu waliin gaafa 13/05/2011 taasifame.

¹⁶⁵ Miiljalee olii

¹⁶⁶ Afgaaffii Obbo Xibabuu Gurmuu A/seeraa Mana murtii Magaalaa Burayyuu waliin gaafa 13/05/2011 taasifame

¹⁶⁷ Falmii yakkaa, A/A vs. Asaffaa Alamuu, M/M Magaalaa Burrayyuu, L.G 49446, gaafa 20/2/2010 murtaa'e, Falmii A/Alangaa GAONF fi Mangistuu Yomborii , Falmii yakkaa A/A fi Abbabuu Kumsaa faa N-4 M/M/A/Kuyyuu Lakk Galmee Mana Murtii 43003

¹⁶⁸ Afgaaffii Obbo Zarihin Dhugumaa, Hogganaa Waajjira Abbaa Alangaa Godian Arsii Lixaa waliin gaafa 13/5/2011 taasifame

¹⁶⁹ Af-gaafii Anuwaar Huseen, qindeessaa Nageenya Tiraafikkii Bul/Mag/Buraayyuu waliin gaafa 03/05/2011 taasifame; Hamid Abbaa Maccaa fi Tashoomaa Tulluu, Abbootii seeraa MMA Jimmaa waliin gaafa 20/05/2011 taasifame

qabu jechuu fi isa badii hin qabne badii qaba jedhanii kenuun ni mul'ata.¹⁷⁰ Dabalees nama konkolaataa balaa qaqqabsiise konkolaachisaa ture dhiisuun nama biraadhaan pilaanii kaasuun ni mul'ata.¹⁷¹

Namootni wal dhibdee qaban dhimmoota hariiroo hawaasaa irrattis ta'e dhimmoota yakkaa irratti manneen murtii biratti ragaa sobaa dhiyeessuun falmii isaanii yeroo gaggeessan bal'inaan akka mul'atu ogeeyyiin ni dubbatu.¹⁷² Dhimmoota yakkaa irratti ragooliin poolisii biratti jecha kennan mana murtii ga'anii jecha jijiiru, ragaa A/Alangaa fi faccisa Sobaa ta'aniis ni dhiyaatu.¹⁷³ Sirreeffamtoota mana sirreessaa keessa jiran keessaa hedduun ragaa sobaatiin himatamanii akka itti murtaa'etti kan komatan hedduu akka ta'e ogeessonni mana sirreessaa illee ni ibsu.¹⁷⁴ Dhimmoota hariiroo hawaasaa irratti gareewwan falmii ragaa namaa sobaa qindeessuun falmii gaggeessuun mirga isaaniif hin malle yeroo argatantu mul'ata.¹⁷⁵ Dabalees abbootiin dhimmaa ragaa sanadaa dhugaaa hin taane qopheessuun, qopheessifachuun ykn jijiiruun manneen murtiitti ni dhiyeessu.¹⁷⁶ Ragaaleen barreeffaamaa ykn sanadaa qaamolee mootummaan irraa kennaman yeroo hedduu walii isaa kan falleessu ta'ee argama.¹⁷⁷ Kana bira darbees qaamoleen mootummaa ragaa sanadaa dhugaa hin taane irra deddeebiin kenuu.¹⁷⁸

¹⁷⁰ Afgaaffii Obbo Girmaa Abarraa, Ittigaafatamaa M/H/A/Alangaa M/L/Xaafaa waliin gaafa 15/05/2011 taasifame; afgaaffii Biqilaa Garbii, Abukaatoo seeraa waliin gaafa guyyaa 27/05/11taasifame

¹⁷¹ Afgaaffii Obbo Girmaa Abarraa, Ittigaafatamaa M/H/A/Alangaa M/L/Xaafaa waliin gaafa 15/05/2011 taasifame

¹⁷² Afgaaffii Obbo Muhaabbaa Abarraa, A/Seeraa Mana Murtii Magaalaa Buraayyu waliin gaafa 13/05/2011 taasifame

¹⁷³ Falmii yakkaa A/Alangaa A/M/Jimmaa fi Huseen Ahmad gidduutti M/M/A/M/Jimmaa Lakk Galmee 38763; Falmii yakkaa A/A/M/Buraayyu vs Asaffaa Alamu gidduutti MM Magaalaa Burayyu L.G 49446, gaafa 20/2/2010 murtaa'e; Falmii yakkaa A/A godina shawaa bahaa fi Daawwaa Obsee N-2 lakk.Galme MMO Godina shawaa bahaa 18477 irratti taasifamee; Afgaaffii Obbo Bulchaa Addunyaa, A/Ad/Qo/Ya/Mu/Ha/kennisiisa M/H/A/Alangaa M/Buraayyu waliin gaafa 13/05/2011 taasifame.

¹⁷⁴ Afgaaffii obbo Abinat Ittaanaa, A/H/I sirreessa sirreeffamtoota, M/Si/Go/A/N/F waliin gaafa 16/05/2011 taasifame; Kom Manbaru Abarraa, Ogeessa seeraa Mana sirreessaa Godina Shawaa lixa waliin gaafa 65/6/2011; Insp. Abbabaa Manashaa hogganaa M/sir Go/Sh/Kabaa waliin gaafa 30/05/2011; Abbaabuu Kuusaa, sirrefamamaa ragaa sobaatiin himatamee itti murtaa'e, mana sirreessa Godina Shawaa Kabaa waliin gaafa 30/05/2011; Darajjee Kabaa, sirrefamamaa Mana sirreessaa Godina Shawaa Lixaa waliin gaafa 6/6/2011; Dajanee Dhugaasaa, sirrefamamaa Mana sirreessaa Godina Shawaa lixa waliin gaafa 6/6/2011 gaggeeffame

¹⁷⁵ Falmii yakkaa A/Alangaa Go/A/N/Finfinnee fi Alamaayyoo Leelooofaa N-3 gidduutti M/M/O/Go/A/N/Finfinnee L.G.M.M 14965

¹⁷⁶ Falmii hariiroo hawaasaa Shuna Nuunnee fi Haakim Nuunnee N2 gidduutti MMA Shaallaa Lakk.Galme 14809 irratti gaggeeffamamaa ture; Falmii yakkaa A/Alangaa KNFMO fi Adaanech Immiruu MMO godina Arsii lixa lakk galme M.M 29590; Afgaaffii Obbo Muhaabbaa Abarraa, A/Seeraa Mana Murtii Magaalaa Buraayyu waliin gaafa 13/05/2011 taasifame, Gaaddisaa Nagawoo Abbaa Dhimmaa MMO Godina Shawaa Lixaa waliin gaafa 06/06/2011 taasifame.

¹⁷⁷ Afgaaffii Obbo Muhaabbaa Abarraa, A/Seeraa Mana Murtii Magaalaa Buraayyu waliin gaafa 13/05/2011; Mahammad Nashaa A/seeraa MMO Godina Arsii Lixaa gaafa 13/05/11 taasifame

¹⁷⁸ Falmii yakkaa A/Alangaa KNFMO fi Adaanech Immiruu MMO godina Arsii lixa lakk galme 29590; Afgaaffii Obbo Mahammad Nashaa A/Seeraa MMO Godina Arsii Lixaa waliin gaafa 13/05/11 taasifame

Ragaan mana yaalaa dhugummaa hin qabne yeroo gara garaatti qaamolee haqaa biratti ni dhiyaatu.¹⁷⁹ Gama kanaan Qorannoo reefaa irratti nama miidhaan irra ga'ee du'een du'a uumamaati jechuun ragaa kennuun bakkeewwan tokko tokkotti bal'inaan mul'ata.¹⁸⁰ Ragaan mana yaalaa umurii irratti kennamu yeroo hedduu kan walii isaa faallessuu fi tilmaama saayinsawaa hin taane bu'uura kan godhate waan ta'eef sobaaf kan saaxilame dha.¹⁸¹ Yeroo tokko tokkos ragaan mana yaalaa Afaan biraatiin qophaa'ee gara afaan Oromootti yeroo hiikamu hiikkoo dogoggoraa itti kennuun qabiyyee fooyyeessuun rakkoon yeroo uumamutu mul'ata.¹⁸² Walumaagalatti rakkoon dhugummaa dhabuu ragaa tajaajila sirna haqaa naannoo Oromiyaa keessatti haala yaaddeessaa ta'een babal'atee kan jiru ta'uutu hubatama. Rakkoon kun immoo gosoota ragaa nاما, sanadaa fi Ogummaa biratti ifatti kan calaqqisu dha. Ragaaleen dhugummaa hin qabaanne kun hojii qaamolee haqaa keessatti galtee ta'uun bu'uura murtii illee taasifamaa jira.

6.3 Miidhaa Ragaan Dhugummaa Hin Qabne Dhaqqabsiisu

Ragaan dhugummaa hin qabne hundeedhuma irraa yoo hin ittifamne hojii qaamolee haqaa keessatti galtee ta'uun mirga namootaa miidhuu irra darbee akkuma waliigalaatti hojii sirna haqaa balaaf saaxila. Ragaan dhugummaa hin qabne ka'umsa komii waan ta'uuf abbootii dhimmaa irratti qisaasama yeroo fi dinagdee hordofsiisaa jira.¹⁸³ Ragaan dhugummaa hin qabne namni mirga hin qabne mirga akka argatu kan mirga qabu immoo akka dhabu gochuu irra illee darbee bilisummaa nama nagaa mulquu fi namni yakki dalage illee itti gaafatamummaa irraa akka baraaramu taasisaa jira.¹⁸⁴ Murtiin haala kanaan kennamaa jiran amantaa hawaasichi sirna haqaa irraa qabu miidhaa jira.¹⁸⁵ Hawaasni sirna haqaa irraa

¹⁷⁹ Afgaaffii Obbo Kumalaan Abarraa, A/Seeraa Mana Murtii Aanaa Dandii waliin gaafa 05/06/2011 taasifame

¹⁸⁰ Afgaaffii Obbo Lammeessaa Abdataa, Alangaa Go/Sh/Iixaa waliin gaafa 07/06/2011 taasifame

¹⁸¹ Afgaaffii Obbo Girmaa Dachaasaa, A/Seeraa Mana Murtii Olaanaa Go/Sh/Kaabaa waliin gaafa 29/05/2011 taasifame

¹⁸² Falmii yakkaa A/Alangaa Aanaa Goobbaa fi Minilik Salamoonfaa N-7 MMA Goobbaa Lakk Galmee 25464 Afgaaffii Obbo Saamu'el Gammachu, A/Seeraa Mana Murtii Aanaa Kuyyuu waliin gaafa 28/05/2011 taasifame; Afgaaffii Obbo Girmaa Dachaasaa, A/Seeraa Mana Murtii Olaanaa Go/Sh/Kaabaa waliin gaafa 29/05/2011 taasifame

¹⁸³ Afgaaffii Obbo Muhaabbaa Abarraa, A/Seeraa Mana Murtii Magaalaa Buraayyu waliin gaafa 13/05/2011 taasifame

¹⁸⁴ Falmii yakkaa A/Alangaa M/Buraayyu fi himatamaa Asaffaa Alamu, M/M Magaalaa Burrayyu, L.G 49446, gaafa 20/2/2010 murtaa'e; Falmii yakkaa A/A fi Abbabuu Kumsaa faa N-4 M/M/A Falmii maatti Obbo Alamaayyoo Leelloo fi Aadde Tsadaaluu Baacaa gidduutti M/Murtii A/M/Sulultaatti Lakk. Galmee 39285 gaafa 17/08/2006 murtaa'e; Falmii yakkaa A/Alangaa Go/A/N/Finfinnee fi Alamaayyoo Leelloofaa N-3 gidduutti M/M/O/Go/A/N/Finfinnee, lakk galmee 43003 irrattii taasifame; Falmii yakkaa A/Alangaa A/Go/N/Finfinnee fi Biraanuu Tufaa faa N-4 M/M/A/Go/A/N/Finfinnee Lakk Galmee 15272; Falmii yakkaa A/Alangaa GAONF fi Mangistuu Yomborii gidduutti M/M/Olaanaa Go/A/N/Finfinneetti shakkamaan sobaan himatamuun baramee akka himannii irraa ka'u ajajame, xalayaa lakk.0122773 gaafa 12/03/2011 Mana Hojii Abbaa Alangaa Mummichaa Naannoo Oromiyaan barraa'e.

¹⁸⁵ Afgaaffii Obbo Saamu'el Gammachu A/Seeraa Mana Murtii Aanaa Kuyyuu waliin gaafa 28/05/2011 ; Obbo Bulchaa Addunyaa A/Ad/Qo/Ya/Mu/Ha/kennisiisaa M/H/A/Alangaa M/Buraayyu waliin gaafa

amantaa gaafa dhabu haqa harka ofii keessa waan galfatuuf nagaa fi tasgabbii hawaasaa jeeqa, jirenya hawasummaas uummataa gaaga'amaaf saaxila.¹⁸⁶ Dhimmoota yakkaa irratti namni yakkaan himatame sababa ragaa dhugummaa hin qabneetiin bilisa kan ba'u yoo ta'es haaloo walitti ba'uun waan dhalatuuf yakka daran kan babal'isu ta'a.¹⁸⁷ Kana malees namni sababa ragaa dhugummaa hin qabneetiin dantaan qabeenya isaa miidhame haaloo ba'uuf jecha yakka akka raawwatu taasisa, taasisaas jira.¹⁸⁸

Ragaan dhugummaa hin qabne yeroo fi humna akkasumas qabeenya Mana murtiis ta'e kan qaamolee haqaa biroo qisaasessa.¹⁸⁹ Kana malees adeemsi kenninsa haqaa akka dheeratu taasisuun lammilee dhamaatiif saaxila. Murtii haqa hin qabne akka kennamu taasisa, yeroo fi qabeenya mootummaa fi ummataa qisaasessa.¹⁹⁰ Ragaan dhugummaa hin qabne haala kanaan suuta suuta sirna haqaa naannichaa haga laamshessutti deemaajira.¹⁹¹

Sirreefamtootni mana sirreessaa keessa jiran dhimma ragaa sobaa irratti yaada kennan qaamoleen haqaa ragaa sobaa ofii isaanii qindeessanii himatamaadhaan maallaqa kanfali jechuudhaan namoota maallaqa kanfaluu didan sobaan akka himatamu godhu jechuun ibsu.¹⁹² Kanneen keessaa mana sirreessaa keessatti wanti baranne hin jiru, baanee nutis ragaa sobaa qindeessinee haaloo keenya baana kan jedhan jiru.¹⁹³

Walumaagalatti, dhugummaan dhabuu ragaalee tajaajila sirna haqaa naannoo Oromiyaa keessatti mirga namoota dhuunfaa fi hawaasa naannichaa irratti qaqqabsiisaa jiru bal'aa dha. Haaluma kanaan bilisummaa fi dantaan qabeenya namoota dhuunfaa murtii ragaa dhugummaa hin qabne bu'uura godhatee kennamaa jiruun miidhamaa akka jirutu hubatama. Darbees namoonni yakka raawwatan murtii ragaa dhugaa hin taane bu'uura godhateen itti gaafatamummaa jalaa ba'aa jiru. Namoonni abbaa mirgaa hin taanes murtii ragaa dhugaa hin taane bu'uura godhateen mirga isaaniif hin malle argachaa ni jiru. Kun immoo namoonni

13/05/2011 taasifame; Afgaaffii Obbo Dabalaa Higguu A/Ad/Qo/Ya/Mu/Ha/kennisiisaa Aanaa M/Jimmaa waliin gaafa 20/05/2011 taasifame

¹⁸⁶ Afgaaffii Obbo Saamu'eel Gammachu, A/Seeraa Mana Murtii Aanaa Kuyyuu waliin gaafa 28/05/2011 taasifame

¹⁸⁷ Afgaaffii Obbo Bulchaa Addunyaa, A/Ad/Qo/Ya/Mu/Ha/kennisiisaa M/H/A/Alangaa M/Buraayyu waliin gaafa 13/05/2011 taasifame

¹⁸⁸ Afagaaffii obbo Tashaalaa Aangessaa Hogganaa Waajjira M/HA/A/ Go/A/N/F waliin gaafa 16/05/2011 taasifame

¹⁸⁹ Afgaaffii Obbo Xibabuu Gurmuu A/seeraa Mana murtii Magaalaa Burayyu waliin gaafa 13/05/2011 taasifame

¹⁹⁰ Afgaaffii Zalaalam Tsaggaayee hogganaa Mana Hojii A/Alangaa Aanaa Mannaa waliin gaafa 21/05/2011 taasifame

¹⁹¹ Afgaaffii Miliyoon Tarrafaa Abbaa seeraa MMO Go/Jimmaa waliin gaafa 22/05/2011 taasifame

¹⁹² Afgaaffii Darajjee Kabaa fi Dajanee Dhugaasaa, sirreeffamtoota, Mana sirreessaa Godina Shawaa Lixaa waliin gaafa 6/6/2011 taasifame

¹⁹³ Afgaaffii Dajanee Dhugaasaa, sirreeffamtaa Mana sirreessaa Godina Shawaa lixaa waliin gaafa 6/6/2011 taasifame

haaloo walitti akka qabatan taasisuun yakki akka babal'atu taasisaa jiraachuu fi amantaa uummanni sirna haqaa naannichaa irratti qabu miidhaa jira.

6.4 Sababoota Ka'umsa Ragaa Dhugummaa Hin Qabnee

Ragaaleen dhugummaa hin qabne sababooni ka'umsa isaanii maal kan jedhu adda baasuuf bifa af-gaaffiin akkasumas galmeewwan adda addaa sakata'amanii jiru. Haaluma kanaan ragaalee argaman irraa kan hubatamu faayidaa hin malle argachuuf yaaduu, hariiroo adda addaa waliin qaban irraa kan ka'e ragaa dhugummaa hin qabne kennuu, sirni eegumsa ragaa baatootaa laafaa waan ta'eef sodaa irraa, aadaa fi duudhaan hawaasa keessa jiru sirna seeraa hammayyaa ta'een wal simuu dhabuu, haqa karaa seeraan alaatiin mirkanoeffachuuf yaaluu fi kenninsii fi qabiinsi ragaa laafaa ta'uun akka rakkichaaf ka'umsa ta'e hirmaattootni qorannoo ni kaasu. Dhimmoonni akka sababa ka'umsatti teechifaman tokkoon tokkoo isaanii akka armaan gaditti xiinxalamanii jiru.

❖ Faayidaa fi hariiroo

Walitti dhufeenza gosummaa qabaniin iddo tokko tokkotti waa'ee raawwii taatee tokkoo yammuu gaafataman ykn waa'ee taatee tokkoo yammuu ibsan bifa seera deeggaruun osoo hin taane miseensa gosa isaanii fayyaduuf yaaduun qaama seeraatti jecha ragummaa dhugummaa hin qabne kennun akka jiru dha¹⁹⁴. Gama biraatiin immoo wal beekumsa, firooma, faayidaa¹⁹⁵, jibba¹⁹⁶ irraa ka'uunis ragaan dhugummaa hin qabne akka dhiyaataa jirudha.

Falmii yakkaa A/Alangaa Godina Baalee fi himatamaa Sisaay Gizaaw¹⁹⁷ jidduu tureen himatamaan gara moora miidhamaa dhuunfaa Bokonaa habtaamuu dhaquun moora keessaa erga baheen booda shugguxii lakk. EP-12124621 ta'een waan itti dhukaseef yaalii ajjeechaan himatamee himatamaan dhiyaate akka himata irratti dhiyaate osoo hin taane gaafa jedhame ragaan abbaa alangaa 4^{ffaa} waliin halkan tilmaamaan sa'aa 2:30-3:00 buna dhugaa akka turaniif yammuu galuuf bahu ragaan A/Alangaa 1^{ffaa} fi 2^{ffaa}n balbala irratti lola itti kaasani ragaan A/Alangaa 2ffaa shuguxii itti baafate uleen harkaa rukute gachisiisufaan fiiganii jennaan gara samii dhukaasu ibsee jira.

¹⁹⁴ Afgaaffii Komandar Mangistuu Ijaaraa, A/Adeemsa Qorannoo Yakkaa fi Murtii Haqaa Kennisiisuu, Qajeelcha Poolisii Godina Arsii Lixaa waliin gaafa 13/5/2011; Obbo Yusuuf Qaalluu A/seeraa MMO Godina Baalee waliin gaafa 21/05/11; Obbo Abdulmalik Jeeyilaan A/seeraa fi B/B pirezidantii MMA Sinaanaa waliin gaafa 23/05/11 taasifame

¹⁹⁵ Afgaaffii Saj/Olaanaa Abbabaa Gachaa, I/g division taaktikii wa/Pol/Mag/Burraayyuu waliin gaafa 13/05/2011 taasifame; Damee Kumsaa A/seeraa MMA Aanaa Kuyyuu waliin gaafa 29/05/2011

¹⁹⁶ Afgaaffii obbo Abinat Ittaanaa, A/H/I sirreessa sirreeffamtootaa, M/Si/Go/A/N/F waliin gaafa 16/05/2011 taasifame Tashoomaa Tulluu, Abbaa seeraa MMA Jimmaa waliin gaafa 20/05/20

¹⁹⁷ Falmii Yakkaa A/Alangaa Godina Baalee fi Sisaay Gizaaw Lakk galmees MMO Godina Baalee 25273

Ragoonni A/Alangaa himatamaan kun mana miidhamaa dhufee yammuu miidhaman itti bahee qabee seeratti geessuuf jedhu jalaa baqatee meetira 15 irraa fagaate itti dhukaasuu; miidhamaa kun jalaa gad jedhuu; yeroo sana haati manaa isaa deessee mana jiraachuu ibsee ragoonni 2^{ffaa}, 3^{ffaa} fi 4^{ffaa} n dhiyaatanii sagalee dhagahanii bahuu, yeroo sana himatamaan kun shugguxii baasee dhukaasee miidhamaa jalaa gad jechuu ibsanii, haati manaa miidhamaa mana kan hin jirre ta'uu ibsan. Kanumaanmanni murtii jecha ragootaa shakkee yammuu qulqulleessu dhugaan jiru kana akka hin taaneef himatamaa kana shakkii waan irraa qabaniif miidhamaa fi ragaa 2^{ffaa} n wal-qindeessanii alatti eeguun himatamaa kana lola kan irratti kaasan ta'uu ragoota 3^{ffaa} fi 4^{ffaa} A/Alangaa immoo akka isaan jedhanitti yoo raguu baatan dhimmichi isaanitti akka naanna'u sodaachisuu isaanii ragoonni dhaddachaaf ibsanii jiru.

Dhimmicha kana irraa akkuma hubachuun danda'amu miidhamaa fi ragaa A/Alangaa 2ffaan jibba himatamaa kana irraa qabaniif jecha wal-qindeessani sobaan himata bu'uureessanii mana murtii dhiyaatani ragaa ta'anii kan dhiyaataniif ragoonni hafanis sobaan akka ragan dorsiisuun kan dhiyaatan akka ta'e dha. Dhimmicha irrattimanni murtii dhugaa baasuuf qulqulleessi ragaa taasise kun akka ciminaatti kan ka'uu danda'u dha.

Falmii yakkaa A/Alangaa fi Alamaayyoo Leelloofaa N-3 gidduu ture irratti himatamaa 1^{ffaa} n haadha manaa isaa seeraa bara 1996 eegalee waliin jiraatu ofuma isaatii paaspoortii baasee gara biyya sawud Arabiaatti erga ergeen booda Mana Murtii A/Sulultaatti iyyata dhiyeeffatee haati manaa isaa baduu (absence) erga ibsee mirkanoeffatee booda gaa'elli akka diigamu taasisuun qabeenya waliin qaban akka fudhatuuf ijoollee guddisuufis dirqama fudhate jedhamee yakkaan himatame. Himatamtoonni 2^{ffaa} fi 3^{ffaa} n immoo ijoo himatamaa 1ffaan dhiyeeffate soba ta'uu utuu beekanii fi haati manaa himatamaa 1^{ffaa} gara biyya biraa deemuu ishii utuu beekanii manaa baatee badde bakka ishiin jirtu hin beekamu jechuun jecha ragaa sobaa kennuun yakka ragaa sobaa raawwachuutiin himataman. M/Murtiis dhimmicha ilaalee himatamtoota sadan adabeera.

Dhimma armaan olii irratti himatamaan 1ffaa qabeenya waliin gaa'ilila keessatti horatame beekamtii haadha warraa malee faayidaa dhuunfaatiif oolchuuf yaaduun sobaan ragaa bakka buute dhabamuu haadha warraa mana murtin labsiise jira.

Sababiin ragaa dhugummaa hin qabne kan biraa immoo wal-falmitootni wal-injifachuu irratti waan xiyyefataniif dhimmicha irratti ragaa sirrii ta'e yammuu dhaban maatii ofii

ijaaaranii ragaa dhiyeessuun ni mul'ata.¹⁹⁸ Kana malees ragaan dhugummaa hin qabne faayidaa hin malle argachuuf jecha kan dhiyaatu ta'uun dhimmoota manneen murtii dhiyaatan irraa akkasumas yaada hirmaattootaan dhiyaate irraa hubachuun ni danda'ama. Fknf

Falmii Zabiibaa Musaa fi Amaan Bariisoo¹⁹⁹ gidduu ture irratti lafa bulchiinsi magaalaa maqaa himattuun galmeessee kenneefii jiru irratti osoo himattuun biyya alaa jirtuu waraqaa eenyumma sobaa irratti hundaa'uun laftichi kan himatamtuu akka ta'etti fakkeessuun bakka bu'ummaan addaa nama Obbo Fu'adi Jamaal jedhamuuf kenname; bakka bu'aan waliigaltee waajjira haqaatiin mirkanaa'etti fayyadamuun himatamaatti gurgure.

Dhimma armaan olii irraa akkuma hubatamu qabeenya nama bira seeraan ala fayyadamuuf yaaduudhaan ragaa dhugummaa hin qabne dhiyeessuun qabeenya nama dhuunfaa qaama 3^{ffaa} kan dabre ta'uun isaati.

Haaluma walfakkaatuun, Falmii hariiroo hawaasaa Shunaa Nuunnee fi Haakim Nuunnee N-2²⁰⁰ jidduu tureen himataan himatamtoonni gahee haadha isaa kan ta'e lafa qabatanii waan jiraniif akka gad lakkisiif himatee ragaa dhaaltummaa haati isaa bara 1978 du'uu fi awwaalamuu raggaasisuun mana murtii irraa kenname galmeen wal-qabsiisuun dhiyeesse himatamtoonni falmii kaasaniin qabeenya jedhame harkaa kan hin qabne ta'uun fi haati himataa lubbuun kan jirtu waan ta'eef akka qulqulla'uu gaafatanii manni murtii dhimmicha irratti raga dhagahuun lafti falmiin irratti ka'e maqaa du'aa abbaa wal-falmitootatiin galmaa'ee kan jiru ta'uun waajjira lafa baadiyyaa irraa qulqulleefatee gahee haadha isaa akka gad-lakkisiif murtesee jira. Ol'iyyannoo himatamtoonni MMO Godina Arsii Lixaa lakk.galmee 38195 ta'e irratti dhiyeessaniin haati deebii kenna lubbuu jirti waan ta'eef akka nuuf qulqulla'u osoo jennuu manni murtii bira darbee jechuun dhiyeeffatanii manni murtii ol'aanaa qulqulleessa taasiseen haati deebii kenna bara 1978 duute jedhamee ibsame soba ta'uuf lubbuun jiraachuu qaamaan dhaqamee akka qulqulleefamu taasiseera.

Dhimma kanarraas waanti hubatamuu danda'u jalqabamu irraa kaasee ragaa sobaatiin haati du'uu mirkaneessuun ragaa dhaaltummaa mana murtii fudhachuun lafa harka himatamtoota jiru fudhachuun barbaachuun kan dhiyate ta'uun isaati. Gama kanaan manni murtii aanichaa falmii ragaa haati duute jechuun dhiyaate irratti dhugummaa waan hin qabneef akka

¹⁹⁸ Af-gaafii Obboo Jamaal kabbee I/G waajjira haqaa Aanaa shashamannee 14/05/11; obboo Shaafii Haj.Ahimad A/seeraa MMA Wondoo waliin gaafa guyyaa 15/05/11taasifame

¹⁹⁹ Zabiibaa Mussaa vs. Amaan Bariisoo, Mana Murii Olaanaa Godina Adda Adaamaa, Galmee lakk 25546

²⁰⁰ Falmii hariiroo hawaasaa Shunaa Nuunnee fi Haakim Nuunnee N-2 MMA Shaallaa Lakk.Galmee 14809

qulqulleessuuf falmitootaan kaasanii bira darbuun isaa dhugummaa ragaalee dhiyaatanii mirkaneessuuf gahee taphachuu qabu akka hin bane kan agarsiisuu dha.

❖ Sodaachuu

Sirna haqaa biyya tokko keessatti ragaan iddo guddaa kan qabu ta'uun ni beekama. Ragaan kun eegumsi barbaachisaan kan hin taasifamneef yoo ta'e baduu ykn qabiyyeen isaa jijjiramuu danda'a. Seera yakkaa keenya keessattis nama ragaa ta'ee dhiyaate irratti bifa kamiinu dorsiisuu, midhaa fi dhibbaa geessisuun itti gaafatatumma yakkaa akka hordofsiisu ni tuma.²⁰¹ Akka federalaatti immoo labsiin eegumsa raga baatotaan bahe raga baatootaaf eegumsi akka taasifamu ni ibsa. Akka naannoo keenyatti gama kanaan seerri addaa bahee hin jiru.

Qabatamaan wantootni jiran maal akka fakkatan hirmaattotni qorannoo gaafatamanii namootni dhimmi irratti qulqulla'a jiruun ragootni qaamolee haqaatti dhiyaatanii jecha ragummaa isaanii akka hin kennine doorsifamu, yeroo tokko tokko immoo dhaanamuun²⁰² akka jiru ibsu. Akka fakkeenyatti ragootni dhiyaatanii jecha ragummaa isaanii akka hin kenninetti doorsifamuu isaaniitiin yakka ajjechaa Awadaayitti raawwate ragaa bahuuf namootni 90 ragaaf eeramanii tokkollee waajjira poolisiitti dhiyaatee jecha ragummaa isaa hin laatne²⁰³. Haaluma wal-fakkatuun bara kana keessatti gocha ajjechaa guyyan namoota hedduu keessatti magaalaa Shaashmaannetti raawwate qorannaan qulqulleessuuf namni ragaa ta'u dhabamee rakkoo akka turre dha.²⁰⁴ Dabalataanis dhimma biraa irratti, falmii namoota lama irratti ragaa garee tokkoo gareen inni biraan halkan sa'a 8:00 keessa isportii hojjechiisuun dukkana keessa dhaabaa akka bulu taasisuu²⁰⁵ akka fakkeenyatti kaasu. Namoonni nageenya isaanii, maatii isaanitiif akkasumas miidhaa qabeenya isaaanii irra gahu yaaduun dhugaa argan ragaa bahuuf hayyamama hin ta'an.²⁰⁶ Gama biraatiin immoo ragoonni sababa doorsifamuu maatii isaanii irra gahuun ragaa dhugummaa hin qabne

²⁰¹ Seera Yakkaa DRFI, kwt. 444

²⁰² Af-gaafii Abbaa Gadaa Hasan Yuuuyyoo Aanaa Haramayyaa, 6/6/2011

²⁰³ Komandar Girmaa Maammoo, abbaa adeemsa qorannoo yakkaa fi murtii haqaa kennisiisaa, qajeelcha poolisii godina harargee baha, 4/6/2011

²⁰⁴ Basaazzin Baahiluu, A/Adeemsa qorannoo yakkaa fi murtii haqaa kennisiisuu, waajjira haqaa aanaa wandoo gannet, gaafa 15/5/2011

²⁰⁵ Af-gaafii obbo Hasan Yuuuyyoo, Abbaa Gadaa Aanaa Haramayyaa Duraanii, waliin gaafa guyyaa 6/5/2011

²⁰⁶ Af-gaafii obbo Kumaa Didhaa A/seeraa MMO Godina Arsii Lixaa waliin gaafa 13/05/11, insp. Hamiid Araatoo qorataa yakkaa waajjira poolisii Aanaa Shashamannee 13/05/11; Ajaja Kudhanii Malaakuu Ballaxaa Jiraataa magaala Goobbaa Ganda 05waliin gaafa guyyaa 23/05/11; Saj/OI Geetuu Girmaa Ab/Ad/Ku/Qo/Ya waajjira Poolisii Aanaa Kuyyuu waliin gaafa 29/05/2011

kennanis jiru²⁰⁷. Hirmaataan qorannoo kanaa tokko akka ibseetti yakka raawwatame tokko yoo arge ragaa akka hin baane sababiin isaa immoo miidhaan narra gaha jedhee sodaa qabaachuu dubbateera.²⁰⁸

Kanaan wal-qabatee sirni eegumsaa eru kennitootaa fi raga baatootaa hojirra oolchuuf diriirfame akka naannoo keenyatti jiraachuu dhabuun akka rakkotti ka'uu akka danda'u dha.²⁰⁹ Gama kanaan akka mootummaa federaalaatti seerri eegumsa eruu kennitootaa fi raga baatoota bahee hojii irra kan jiru ta'us gama mootummaa naannoo oromiyaa seerri gama kanaan bahes ta'e akkaatuma seera yakkaa keessatti ibsameenu sirni eegumsaa diriiree hojii irra hin jiru. Kun akkuma hirmaattoota qorannoob ibsame miidhaa sodaachuun ragaa bahuuf hayyamama ta'uu dhabuu yeroo hammaatetti immoo jecha isaanii jijiru waan argan hin arginee jechuun ragaa dhugummaa hin qabne akka bahan taasisa. Haalli kun immoo sirna haqa yakkaa keessatti qorannoo yakkaa qulqulluu gaggeessufis ta'e murtii qulqulluu kennuu irratti dhiibbaa guddaa kan qabu dha.

❖ Walsimu dhabuu Aadaa hawaasaa fi sirna seeraa ammayyaa

Duudhaa fi aadaa hawaasaa cinatti dhiisanii seera qofaan dhugaa baasuuf deemuun mataan isaa rakkoo dha. Sababiin isaa hawaasni seera beekamtii aadaa fi duudha isaanii hin kennineef tumsuu irraa of-quasatu.²¹⁰ Ragaan sobaa babal'achuun jirenya ammayyaa waliin kan wal qabatudha. Yeroo durii ummatni Oromoo aadaa fi safuu soba ittiin baasu qaba. Inni kunis sirna kakuu cimaa gaggeessuun akka ta'e dha. Aadaan kun magaalaa keessatti laafaadha.²¹¹ Aadaan ummataa dhugaa itti baasaa ture laafina agarsiisaa dhufuu hawaasni madda ragaa sobaa akka ta'aa dhufu, sobuun akka qaroominaatti akka ilaalamu taasisee jira.²¹² Kanarraa kan ka'e ragaa sobaa hambisuuf hawaasni akka durattii adabbii hawaasaa 'social sanction' walirratti fudhataa hin jiru.

Dhimmoota yakkaa irratti uummatni dantaa miidhamaa, hawaasummaa fi faayidaa bitaa-mirgaa bifaa ni mirkaneessa jedhanii yaadaniin araaraan xumuratu. Miidhamaa fi namni

²⁰⁷ Af-gaafii Basaazzin Baahiluu, A/Adeemsa qorannoo yakkaa fi murtii haqaa kennisiisuu, waajjira haqaa aanaa wandoo gannet, gaafa 15/5/2011

²⁰⁸ Af-gaafii Ajaja Kudhanii Malaakuu Ballaxaa Jiraataa magaala Goobbaa Ganda 05 waliin gaafa guyyaa 23/05/11taasifame

²⁰⁹ Taddasaa Nugusee Ab/Ad/Qo/Yak/Mur/Haq/kenisiisa Mana Hojii A/Alangaa Naannoo Oromiyaa 19/06/11; obboo Kadiir Hasoo A/Alanga Mana Hojii A/Alangaa Aanaa Baabbilee 05/06/11

²¹⁰ Abdulmalik Jeeylaan A/Seeraa fi B/B Pireezidaantii MMA Sinaana 23/05/11

²¹¹ Afgaaffii obbo Tasfaayee Taaddalaa Abbaa seeraa Mana murtii Mag/ Laga Xaafoo Laga Daadhii waliin gaafa 15/05/2001 taasiafame

²¹² Af-gaafii obboo Geetaachoo Magarsaa Abbaa Seeraa MMA Aanaa Kuyuu waliin gaafa 29/05/2011; Naahoom Salamoon, Abbaa Alangaa Wajjira Haqaa Aanaa Kuyuu waliin gaafa 28/05/2011; Gaarradoo Taaffasaa, Abbaa seeraa Mana murtii Mag/ Laga Xaafoo Laga Daadhii waliin gaafa 5/05/2011; obboo Damee Kumsaa, A/seeraa MMA Aanaa Kuyuu waliin gaafa 29/05/2011

miidhaa geessise erga walta'ee booda, miidhamaas ta'e ragoonni yakki raawwatamuu ragaa ta'uun nama miidhaa geessiseef miidhamaa wajjin, jaarsolii araarsanii kan wal nama dhabsiisu fi hawaasa tasgabbii fi kabaja akka dhorkuutti waan fudhatamuuf qaama seeraatti dhiyaatanii jecha ragummaa isaanii hin bahan²¹³. Abbootii gadaa fi jaarsoliin biyyaa aangoo namoota wal-dhaban akka araarsan mootummaan aangoo kennee jira. Jaarsoonni araaraa dhimmoota hundaa yakkoota araaraan gudunfamuun seeraan daangeeffaman dabalatee akka araaraan xumuramu taasisu. Dhimma kanneen irratti qaamoleen haqaa yakka raawwate seeratti yoo dhiyeessan namootni jecha ragummaa isaanii dhiyaatanii akka hin kennine taasisaa jiru,²¹⁴ yoo jecha kennatan ta'es jecha tanaan dura kennan akka jijiran taasisu. Fakkeenyaaaf,

Dhimma falmii yakka dirqisiisanii gudeedii mana murtii godina jimmaa ture keessatti miidhamtuun yakki gudeedii narratti raawwatame jechuun erga himatteen booda mana murti dhiyaatte ragdee erga araaraman booda raga ittisa ta'uun akka fedha ofitiin raawwatte ibsitee jirti.²¹⁵

Dhimmicha kanarra akka hubatamuu danda'u miidhamtuun jecha ishii jijiruu kan dandeetteef himatamaa waliin waan araaramaniif ittigaafatamummaa seeraa jalaa akka buhu gochuuf yaaduun akka ta'e dha. Sababiin isaa immoo seerri yakkaa keenya dhimmoota himannaan dhiyaatan irratti Abbootiin dhimmaa araaramuun isaanii dhimmichaaf goolaba kan kenu miti.

❖ Olaantummaa seeraatti amanuu dhabuu

Namni miidhame jedhu tokko miidhaa irra qaqqabe ragaa isaaf mirkaneessu dhiyeessuun seeraan haqa argachuu ni danda'a. Haata'u malee, namoonni kallattii adda addaa ragaa dhugummaa hin qabne qindeessuun himata dhiyeessuu. Akka sababaatti immoo yeroo baay'ee mana murtiitti falmiidhaan moo'achuu qofaaf otoo hin taanee beenyaa jaarsummaadhaan argatan olkaasuuf itti fayyadamu.²¹⁶ Inni biraat immoo Gocha yakkaa raawwate tokko qulqulleessuuf ragaa ijaa mirkaneessu kan dhabamu yoo ta'ee nama

²¹³ Af-gaafii Komaadar Tashoomaa Tafarraa, Hogganaa Waajjira Poolisii Aanaa Wandoo Gannat waliin gaafa guyyaa 15/5/2011taasifame

²¹⁴ Af-gaafii obboo Basaazzin Baahiluu, A/Adeemsa qorannoo yakkaa fi murtii haqaa kennisiisuu, Mana hojii A/Alangaa aanaa wandoo gannat waliin gaafa 15/5/2011; obboo Barisoo Kaduu, A/Adeemsa Murtii Haqaa Kennisiisaa, Mana hojii A/Alangaa Aanaa Adaamii Tulluu, 16/5/2011

²¹⁵ A/Alangaa V. Huseen Ahimed, MMA Magaalaa Jimmaa LG 08763

²¹⁶ Af-gaafii Aaddee Abbebach Dasaaleny Abbaa Seeraa MMA Tokkee Kuttaayee waliin gaafa 04/06/2011; obboo Girmaa Tolasaa, Abbaa Alanagaa Aanaa Dandii Waliin gaafa 5/6/2011; I/Insp. Biraanuu Atoomaa, qorataa Poolisii Aanaa Dandii waliin agaafa 5/6/2011taasifame

raawwate jedhamee shakkame irratti hawaasni ragaa qindeessuun namni shakkame akka adabamu gochuu yaalu ni jira. Fknf,

Nama harree lama hate jechuun shakkame ilmi isaa kan umuriin 8 ta'e harree isa oofee gabaa osoo geessaa jiruu qabame. Namootni qaban abbaa mucichaa harree ofii isaa hatee oofaa osoo jiruu qabne jedhanii jecha ragummaa waajjira poolisiitti kennan. Bu'uruma sanaan himatamee Mana Murtiittis haaluma duraan ragaa bahaniin jecha ragummaa isaanii kennan; gaaffii qaxxaamuraa fi qulqulleessan harree namicha harkatti osoo hin taane ilma isaa harkatti qabuu ibsaniiru.²¹⁷

Dhimma kana keessatti qabeenyi hatamee himatamaa harkatti kan qabame ta'uu baatus himatamaatu hate amantaa jedhu hawaasni waan horateef akka qabeenyi hatamee himatamaa harkatti qabameetti dhiyaatanii ragaa dhugaa hin taane kennanii jiru. Gamaa biraatiin gochi yakkaa tokko yoo raawwatu namni ragaa ta'u yammuu dhabamu haqni koo baduu hin qabu ilaalcha jedhu irraa nama raawwii gochiichaa hin argine akka argetti dhiyaatee ragaa akka bahu taasisuun²¹⁸ akka jiru hirmattootni qorannichaa ni ibsu. Kanaan wal-qabatee adeemsi qoranno keenya laafaa fi gadifageenya kan hin qabne ta'un isaa gochoota akkanaaf karaa akka bane kaasuun ni danda'ama. Qorannoon cimina qabu ragaaleen dhiyaatan hangam dhugummaa qaban kan jedhu adda baasuuf xiyyeffannoon hojjetamuu qaba.

❖ Kenniinsaa fi Qabiinsa ragaa

✓ Ragaa sanadaa

Kenninsiif qabiinsi ragaa keenya mataan isaa dhugummaa raga irratti dhiibbaa akka uumaa jiru ogeessonni qaamoolee haqaa hedduun isaanii ni dubbatu. Kanaan wal-qabatee ragaa sanadaa mana qopheessaa fi waajjira lafaa irraa dhufan lafa tokko irrattii nama tokkoo ol ragaa kennuun ni mul'ata.²¹⁹ Kana malees yammuu ragaan gaafatamu seenaa lafichiatiin wal-qabatee ibsa kennuu dhabuu. Lafti falmiin irratti ka'ee yoom irraa eenyuun akkamitti qabame jedhanii ibsuu irra yaada dhuunfaa ofii barreessanii dhiyeessuun ni mul'ata.²²⁰ Yeroo tokko tokko immoo namoonni lafa yeroo dheeraaf erga kireeffatanii booda laficha karaa adda

²¹⁷ Af-gaafii Inspektor Ahmaddiin Maammad, qorataa poolisii aanaa Baabbillee, 5/6/2011

²¹⁸ Af-gaafii obboo Basaazzin Baahiluu, A/Adeemsa qoranno yakkaa fi murtii haqaa kennisiisuu Mana hojii A/Alangaa aanaa wandoo gannat, gaafa 15/5/2011; obboo Jamaal kabbee I/G Mana hojii A/Alangaa Aanaa shashamannee waliin gaafa guyyaa 14/05/11taasifame

²¹⁹ Af-gaafii obboo Mahammad Nashaa A/seeraa MMO Godina Arsii Lixaa gaafa 13/05/11; obboo Kumaa Didhaa A/seeraa MMO Godina Arsii Lixaa gaafa 13/05/11; obboo Hirphoo Irreessoo Pirezidaantii MMA Shashamannee 14/05/11; obboo Shaafii Haj.Ahimad A/seeraa MMA Wondoo 15/05/11; Obbo Dhaabii Baqqalaa, Obbo Abdoo Abdulqaadir I/Ga/Wa/Bu/I/F/La/Baadiyyaa Go/Jimmaa waliin gaafa 21/05/2011 taasifame

²²⁰ Af-gaafii obboo Shaafii Haj.Ahimad A/seeraa MMA Wondoo 15/05/11; obboo Gammachuu Lammaa pirezidantii MMA Ada'aa waliin gaafa guyyaa 27/05/11taasifame

addaatiin maqaa ofiitiin shallagsiisuu ni jira. Qabiinsi ragaa qabiyee lafaa dadhabaadha, harka hojjetaa hundaa galuu kan danda'uu fi eegumsa kan hin qabnedha.²²¹ Kara biraatiin ragaan qinda'aa ta'e waajjira keessatti guutame argamuun dhabuun ogeessa ragaa kennuuf waan rakkissuuf callisee jaarsolee biyyaa dubbisuun yaada isaanii bu'uura godhatee ragaa kenna.²²² Kun immoo ragaaleen haala kanaan dhiyaatan akka wal-falleessan karaa banuu isaa hirmaattootni qorannichaa ni dubbatu.²²³ Ogeessotuma waajjira tokkootu ragaa garagaraa mana murtiif kenna.²²⁴ Qabiyee lafaa walitti makuudhaan nama tokkoof ragaa abbaa qabiyyummaa kennuunis darbee darbee ni mul'ata.²²⁵

Rakkoon kun immoo qabiinsi ragaa lafa baadiyyaa gurma'aa ta'uu dhabuu irraa kan madde dha.²²⁶ Kanamalees lafaan walqabatee ragaalee kennaman irratti rakkoo qabiinsa ragaa dabalatee hanqinni naamusaa ogeessoota gandaa fi raawwattoota bira jiru ragaa dhugummaa qabu kennuу irratti dhiibbaa uumaa jira.²²⁷ Haala qabatamaa amma jiruun falmiin lafaa manneen murtii keenya keessatti hedдумматаа dhufanii kan jiranidha. Dhimmoota kanniin sirnaan furmaata itti laachuuf ragaan dhugaa fi amanamaa ta'e barbaachisaa dha. Qabiinsaa fi kenninsa ragaa ammaan tana jiruun haqa barbaadamu kennuun rakkisaakka ta'aa dhufe hirmattootni qorannoo ni kaasu.

Dabalataanis yammuu ragaan sadarkaa adda addaa irraa dhiyaatu wal fallessu ulaagaa kana ittiin fo'uuf gargaaru jiraachuu baatus ragaa qaama isaa olaanaa irraa ergame akka fudhatamaa jiru dha.²²⁸ Kanaan walqabatee qaamoleen haqaa keenya keessa hojimaanni jiru qaamni ol'aanu ogeessota gahumsaanis ta'e dandeettiin caalan qabuu tilmaama jedhu irraa kan madde akka ta'e hubachuun ni danda'ama. Haa ta'u malee bakka haalli qabiinsa ragaa manneen hojii dadhabaa ta'ee jirutti qaamni ol'aanu maal irratti hundaa'ee ragaa dhugaa ta'e

²²¹ Af-gaafii Obbo Ragmaasaa Daadhii, I/Gaafaatamaa Wa/Bu/La/Ba/E/Naannoo A/Kuyyuу waliin gaafa 21/05/2011; Obbo Taaddalee Lammaa ogeessa Ad/W/Diddaa Wa/Bul/Eg/La/Baadiyyaa A/G/Jaarsoo waliin gaafa 29/05/2011 taasifame

²²² Af-gaafii Obbo Behaayiluu Kifluu, A/Seeraa M/Mu/A/Dandii waliin gaafa 06/06/2011; Obbo Abbabaa Kabbadaa O/Seeraa Wa/La/Baadiyyaa A/Dandii waliin gaafa 06/06/2011, Obbo Saamu'eel Gammachuu, A/Seeraa Mana Murtii Aanaa Kuyyuу waliin gaafa 28/05/2011 taasifame

²²³ Af-gaafii Obbo Mohaabbaa Abarraa, A/Seeraa Mana Murtii Magaalaa Buraayyuу waliin gaafa 13/05/2011 Obbo Saamu'eel Gammachuu, A/Seeraa Mana Murtii Aanaa Kuyyuу waliin gaafa 28/05/2011 ,Obbo Beehayiluu Kifluu, A/Seeraa M/Mu/A/Dandii waliin gaafa 06/06/2011 taasifame;

²²⁴ Af-gaafii Obbo Dhaabii Baqqalaa, B/B/Dursaa Ga/Mi/Ho/Ol/Ri/f/Se/Magaalaa M/Buraayyuу waliin gaafa 13/05/2011; Obbo Mohaabbaa Abarraa, A/Seeraa Mana Murtii Magaalaa Buraayyuу waliin gaafa 13/05/2011

²²⁵ Af-gaafii Obbo Abbabaa Kabbadaa, O/Seeraa Wa/La/Baadiyyaa A/Dandii waliin gaafa 06/06/2011

²²⁶ Af-gaafii Bisiraat Tasfaayee qindeessaa garee hariiroo hawaasa MMO godina shawaa bahaa waliin gaafa 28/05/11; Aaddee Salamaawit Haayilee Ogeessa Bulchiinsa lafaa Aanaa Baabbilee 06/05/11

²²⁷ Af-gaafii obboo Urgee Teessoo ogeessa karoraa fi qophii lafa invastimantii Aanaa Baabbilee waliin gaafa guyyaa 06/06/11taasifame

²²⁸ Afgaaffii Obbo Girmaa Dachaasaa, A/Seeraa Mana Murtii Olaanaa Go/Sh/Kaabaa waliin gaafa 29/05/2011 taasifame; Lammeessaa Abdataa A/Alangaa Go/Sh/Lixaa waliin gaafa 05/06/2011 taasifame

kenna kan jedhu rakkoo guddaadha. Sababiin isaa ragaan ogeessaa sirnaan xiinxalamuuf dhimmootni kanaaf gargaaran gurmaa'anii argamuu qabu. Ragaaleen kunnii immoo yoo jiraatanis qaama gadii biratti kan argamani dha. Kanaaf, qaama ol'aanu irraa yaadni kennamu isaa jalaa irra yeroo maraa fooyya'aadha jedhanii yaaduun dogongora dha. Yammuuakkanaa dhugummaa ragichaa qaama ^{3^{ffaa}} kan biraan akka ilaalamo dhugummaan isaa mirkanaa'u gochuun adeemsa irra filatamaa dha.

✓ **Ragaa ogummaa**

Ogeessi leenjii addaatiin, barnoota idileetiin yookaan muuxannoon beekumsaa fi ogummaa argate irratti hundaa'uun hojii firii dubbii adda baasuu (fact finding) hojjeta. Hima biraatiin, falmii keessatti firii dubbii manni murtii/qamni aangoo qabu akka qulqulqullaa'u ajaju ogeessi bu'uura ogummaa barbaadamuun adda baasee agarsiisuun alatti ofii isaatii garee falmitootaa keessaa isa kamtu badii akka qabu yookaan garee kamtu badii akka hin qabne ibsuu hin qabu. Qabatamaan Ragaan wixinee balaa tiraafikaa ogeessa sadarkaa garagaraa irra jiraniin kaafamu yeroo wal faallessus ni mul'ata.²²⁹ Kanamalees kenninsa ragaa ogummaatiin wal-qabatee daangaa ragaa itti kenu qaban darbuun yammuu ragaa kennan ni muldhata. Ogeessonni wixinee pilaanii balaa hedduun dhimma ragaa irratti gaheen isaanii maal akka ta'e sirnaan adda hin baasani.²³⁰ Ogeeyyiin ibsa ogummaa akkamii kennuu akka qabanii fi ibsi isaan kennanis maal akka hordofsiisu sirnaan hubachuu dhabuun ni jira.²³¹ Keessattuu dhimmoota balaa tiraafikaa keessatti sababa rakkoo fi haala balaan itti dhaqqabe ibsuu irra darbuun qamni kun balleessa qabaa jechuun yammuu ragaa kennan ni muldhata. Fknf falmii yakka ajjeechaa dagannoo A/Alangaa himata dhiyeese irratti himatamaan of-eeggannoo gochuun dhabuun riqicha irratti konkolaataa daa'ima wagga 10tti buusuun miidhaa jabaa irraan gaheen waan du'eef S/Y kwt 543(2) jalatti himateera²³². Pilaaniin ogeessi kaasee dhiyeese akka agarsiisutti riqicha meetirii 7.6 bal'atu keessatti gimbiirraa fageenya 1.25tti daa'imni akka rukutame ibseera. Ogeessi pilaanii balaa tiraafiikaa, konkolaataa fi bakka balaan itti gahe qorachuun, konkolaachisaan of-eeggannoo gochuun dhabuutiin balaan sun kan dhaqqabe akka ta'ee fi konkolaachisaan balleessaa kan qabu ta'uu ibseera. Haata'u malee, ogeessi kun konkolaachisaan sun ofeeggannoo akkamii gochuu akkamii gochuu kan qabuu fi amma immoo dirqama isa kam ifatti akka darbee argame bifaa saayinsawaa ta'een sababaan deggaree hin dhiyeessine. Kun immoo ragaan kennamu

²²⁹ Afgaaffii Obbo Lammeessaa Abdataa A/Alangaa Go/Sh/Lixaal waliin gaafa 05/06/2011 taasifame

²³⁰ Akkuma mil-jalee olii

²³¹ Afgaaffii Obbo Kumalaa Abarraa, A/Seeraa Mana Murtii Aanaa Dandii waliin gaafa 05/06/2011 taasifame

²³² Falmii yakka A/A Vs. Nurhaddin Xahaa, Mana Murtii Olaanaa Godina Shawaa Bahaa, galmee lakk. 50919

tilmaama dhuunfaa isaa ka'umsa kan godhatu akka ta'e waan godhuuf dhugummaa isaa irratti rakkoo kan uumu ta'a.

Dabalataanis, murtii olii kana irratti, ogeessi tiraafikii iddo balaa kaasu firii dubpii akka qulqulleessu gaafatame haala konkolaataa, haala daandii, haala miidhamaa fi haala raawwii fi taatee balaan itti raawwatametti dabalee balaa fi du'uu miidhamatiif himatamaan (konkolaachisaan) badii kan qabu ta'uu ibseera. Ogeessi kun garee walfalmitootaa keessaa isa kamtu badii akka qabu murteessuun isaa gahee hojii isaa miti. Rakkooleen kunniin maddi isaanii ragaan ogeessa yammu ragaa ogummaa kenu maal irratti xiyyefata kan jedhuun wal-qabatee seeroonni ykn istandaardiiwan qajeelchan dhabamuu isaaniiti. Kanamalees ogeeyyiin wixinee iddo balaa ta'e jedhanii ragaaa ogummaa sobaa ta'e kennan jiru.²³³ Kanneen biroon immoo hanqina dandeettii irraan kan ka'e ragaa ogummaa dogoggorsiisaa ta'e kennanis²³⁴ akka jiranii dha.

Gama biraatiin ragaaleen mana yaalaatii dhufan bifa dhimmicha falmii keessatti ka'e ibsuu danda'uun dhiyaachuu dhabuun ni jira. Fknf miidhaan dhaqabe yoo jiraate sadarkaa isaa akka ibsan yammuu gaafataman yoo qaqqaban ni dhukkuba jechuu raga kenuun ni jira. Kun immoo sadarkaa miidhaa dhaqqabee himata dhiyaateen walcinaa qabanii murtii kenuuf akka rakkisaa ta'a jiru dha.²³⁵ Inni biraai immoo ragaan qorannoo reefaa si'a tokko tokko odeeffannoo sirnaan fudhachuu dhabuun nama rukutamee ajjeefamuun ifatti beekamu du'a uumamaati jechuun ragaa kenuun ni mul'ata.²³⁶ Fknf dhimma shawaa kaabaa yakka ajjeechaa miidhamaan Dirribaa Amansiisaa jedhamu iddo hojii daboon hojjetutti shakkamaadhaan rukutamee du'uu ragaan ijaa arguu qorannoo reefaa Hospitaala Dagmaawwii Minilik irraa dhufe sababni du'aa dhibee sombaa akka ta'e barreessee kennee

²³³ Af-gaafii Obbo Girmaa Dachaasaa, Obbo Behaayiluu Kifluu, saj Faxxanaa Gizaaw qorataa balaa Tiraafikaa komishinii poolisii Oromiyaa waliin gaafa guyyaa 17/07/11

²³⁴ Af-gaafii Obbo kumalaa Abarraa, Obbo Lammeessaa Abd A/Alangaa Go/Sh/Lixaa waliin gaafa 05/06/2011ataa , Obbo Jilaaloo Mul'isaa A/Ad/Qo/Yak/Mu/Ha/Kennisiisuu M/H/A/Alangaa Go/Jimmaa waliin gaafa 21/05/2011, saj Faxxanaa Gizaaw qorataa balaa Tiraafikaa komishinii poolisii Oromiyaa waliin gaafa guyyaa 17/07/11

²³⁵ Af-gaafii obboo Muhammad Nashaa A/seeraa MMO Godina Arsii Lixaa waliin gaafa 13/05/11taasifame

²³⁶ Af-gaafii obboo Taaddasa Nugusee Ab/Ad/Qo/Yak/murt/Haq/Kennisisa Mana Hojii A/Alangaa Nanno Oromiyaa 19/06/11, Obbo Lammeessaa Abdataa A/Alangaa Go/Sh/Lixaa waliin gaafa 05/06/2011, Obbo Morodaa Gulummaa A/Alangaa Go/Sh/Lixaa waliin gaafa 06/06/2011, Obbo Tashoomaa Girmaa Abbaa Alangaa Muummichaa mana hojii A/Alangaa Naanno Oromiyaa waliin Gaafa guyyaa 17/07/11 taasifame

jira.²³⁷ Yeroo tokko tokko immoo ragaaleen mana yaalaa irraa kennaman miidhaa dhaqqabe olkaasanii dhiyeessuun ni mul'ata.²³⁸

Kana malees Yeroon ragaan mana yaalaatii dhufu dhimmuma tokko irratti garaagarumma itti uumu ni mul'ata. Fknf Yakka gudeeddiir irratti ragaan dhufu yammu garaagarummaa itti agarsiisu ni jira.²³⁹ Tilmaama umriinis wal-qabatee ragaan dhiyaatu dhugaa lafa irra jiru kan ibsu ta'uu dhabuun ni jira.²⁴⁰ Fknf Hospitaalli Gobbaa, umurii miidhamtuu dhuunfaa Liidiyaa Geetachoo jedhamtu akka qoratu mana murtiin ajaje, bu'aa qorannoo isaa mana murtiif yoo ergu, raajiin qaama miidhamtuu qoratee umuriin ishee waggaa 10-16 gidduutti akka argamu ragaa kenneera.²⁴¹ Dhimmuma kana irratti Hospitaalli Rifeerala Kolleejji saayinsii fayyaa Yuunversiitii Hawaasaa irra deebi'ee akka qoratu ajajamee, umurii miidhamtuu adda baasuuf qorannoo afaan keessaa fi raajii taasisen umuriin miidhamtuu waggaa 13-14ti jidduutti akka tilmaamamu ragaa kennee jira.

Dhimmoota kanaaf akka sababatti wantootni ka'an ragaan yaalaa dhaabbilee fayyaa irraa dhiyaatu tilmaama irratti hundaa'e kan kennamu waan ta'eef saaxilamummaan isaa olaanaadha akka ta'ee dha.²⁴² yammuu tilmaamaan kennanis hedduun raga dhiyaatani ibsa waliin kan kennaman miti. Kanaan wal-qabatee ragaan yeroo ibsi baldhaa irratti kennamee dhiyaatus akka jiru dhimmoota ilaalamen irraa hubatamee jira. Akka fakkeenyatti raga tilmaama raga hospitaala Paawuloos miliniyeemi meedikaal koolleejji irraa tilmaama umrii ilaalchisee kennamee ilaaluun ni danda'ama. Fknf

Dhimma MMO GAONF²⁴³ irratti Hospitaalli Phaawuloos qorannoo qaama alaa (physical), lafee fi ilkaanii erga taasisee fi xinxala bal'aa ibseen booda umuriin miidhamtuu waggaa 9-10 ta'uu mala yaada jedhu kennee jira.

²³⁷ Af-gaafii Obbo Tashomaa Girmaa A/Alangaa Muummicha Mana Hojii A/Alangaa Naannoo Oromiyaa, obboo Taaddasa Ab/Ad/Qo/fi Mur/Haq/kennisiisa mana hojii A/Alangaa Naannoo Oromiyaa, obboo Nimoona Diribsa Hogganaa Waj/Haqaa Go/Sh/Kabaa waliin gaafa 29/05/2011taasifame

²³⁸ Af-gaafii obboo Kumaa Didhaa A/seeraa MMO Godina Arsii Lixaa gaafa 13/05/11, obboo Jamaal kabbee I/G Mana hojii A/Alangaa Aanaa shashamannee 14/05/11, obboo Shaafii Haj.Ahimad A/seeraa MMA Wondoo 15/05/11, obboo Bayyanaa Hayiluu Abbaa Seeraa MMO godina Shawaa Lixaa waliin gaafa 6//6/2011 taasifame

²³⁹ Af-gaafii obboo Hirphoo Irreessoo Pirezidaantii MMA Shashamannee 14/05/11, obboo Biqilaa Garbi Abukaatoo seeraa waliin gaafa gyyaa 27/05/11, obboo Melese Abraham Qindeessaa garee yakkaa MMO Godina Baalee waliin gaafa 21/05/11, Obbo Kumalaa Abarraa A/Seeraa Mana Murtii Aanaa Dandii waliin gaafa 05/06/2011 taasifame, Obbo Lammeessaa Abdataa A/Alangaa Go/Sh/Lixaa waliin gaafa 05/06/2011, Bayyanaa Hayiluu Abbaa Seeraa MMO godina Shawaa Lixaa waliin gaafa 6//6/2011

²⁴⁰ Af-gaafii obboo Biqilaa Garbi Abukaatoo seeraa waliin gaafa guyyaa 27/05/11, obboo Bayyanaa Hayiluu Abbaa Seeraa MMO godina Shawaa Lixaa waliin gaafa 6//6/2011taasifame

²⁴¹ Ragaa yaalaa Liidiyaa Geetaachoo, Hospitaala Gobbaa, lakkofsa Kaardii 361875, gaafa 20/03/2011

²⁴² Af-gaafii obboo Saamu'eel Gammachu, A/Seeraa Mana Murtii Aanaa Kuyyuu waliin gaafa 28/05/2011 taasifame

²⁴³ A/Alangaa vs Baqqalaa Moo'aa lak galmee MMO GAONF 17121

Ragaaleen mana yaalaa haala kamiin kennamuu qaban kan jedhu irratti garaagarummaa hojmaata manneen yaalaa keessa akka jiru dhimmoota ilaalaman irraa hubachuun danda'amee jira. Kenninsi kun manuma yaalaa tokko keesatti ogeessaa ogeessatti garaagarummaa kan qabudha. Fknf Hospitaaluma Phaawuloos keessatti yeroo tilmaamni ibsa malee kennamus ragaalee dhaabbatichaan kennaman irraa ilaaluun danda'amee jira. Fknf

Dhimma qorannoo fi xiinxala kana malee umuriin miidhamtuu waggaa 13-14 ta'uun danda'a jechuun duuchumatti ragaa kennee jira²⁴⁴. Haaluma wal-fakkaatuun Dhimma biraan, irrattis miidhamtuun waggaa 16-17 taati kan jedhu qofa ibse.²⁴⁵

Dhaabbileen fayyaa hedduun tilmaama umurii irratti akkaataa kamiin akka tilmaaman osoo hin agarsiisin callisanii hagana jedhanii yommuu ibsan ni mul'ata.²⁴⁶ Haala kamiin ragaan kennamaa waan jedhu irratti hojmaatni wal-fakkaatan osoo jiraatee ragaaleen dhimma akkaataa barbaadamuun ibsanii akka dhiyaatan taasisuun ni danda'ama. Dhimma tokko irratti ragaan xiinxalamee kan dhiyaatu yoo ta'ee qaamooleen haqaas dhimmicha akka hubatan ni taasisa. Inni biraan immoo dhugummaa ragaaleen wal-qabatee itti gaafatamummaa seeraa mirkaneessuufis barbaachisaa dha. Ragaan kennname ija ogummaan xiinxalamuu isaa adda baasuuf kan gargaaru dha. Hojmaata amma jiruun garuu hedduun isaanii duchumaan kan barraa'ee dhiyaatu waan ta'eef hanqinaalee adda addaaf kan saaxilame dha.

Inni biraan immoo hiikkaa afaniitiin walqabatee rakkoo jirudha. Ragaan ogummaa afaan ingiliziin yeroo barraa'u afaan Oromootti hiikuu irratti dogoggorooni qabiyyee ragichaa jijiruu danda'an ni uumamu.²⁴⁷ Fknf

Dhimmaa falmii A/Alangaa Aanaa Goobbaa fi Minilik Salamoon fa'a N-7²⁴⁸ himatamtootni gareen ta'uun miidhamaa dhuunfaa Abdurahaman Saaddiq ilkaan isaa afur cabsanii jechuun S/Y kwt 555 jalatti himatamee Ragaan barreefama Hospitaala Goobbaa irraa dhiyaate hiikkaan Afaan Oromoo ilkaan afur cabee yaalameera. Deebisanii dhaabuun ajajamee jira jedha. Abukaatoon himatamtoota ragaan barreefamaa dhiyaate hiikkan afaan oromoo kan ingiliffaan wal-hin fakkaatu jechuun gaafate doktorri ragaa jedhame kenne dhiyaatee jecha ragummaa kenneen ilkaan cabe kan uumamaa osoo hin ta'in nam-tolchee dha jechuun ibsee jira.

²⁴⁴ A/Alangaa vs Asaffaa Alamu, MM Magaalaa Burrayuu, L.G 49446,

²⁴⁵ A/A V. Mgarsaa Cimdii MMA Burraayuu, L.G 49421

²⁴⁶ Fakkeenya dhimmaa A/A V. Yooseef Kadir, MMO GANF, L.G 17373 irratti ragaa yaalaa Hospitaala Bishoofuu irraa tilmaama umurii miidhamtuu ibsuun gaafa 25/1/2010 barreefame.

²⁴⁷ Af-gaafii Obbo Girmaa Dachaasaa, Obbo Saamu'eel Gammachuu A/Seeraa Mana Murtii Aanaa Kuyyuu waliin gaafa 28/05/2011 taasifame

²⁴⁸ Lakk Galmee MMA Goobbaa 25464

Dhimma kana irratti hiikkaan afaan Oromoo guutummaan guutuutti qabiyee ragichaa bifa jijjiruun kan dhiyaate dha. Yeroo hedduu Manneen murtii waraabbii afaan Ingilizii galmeetti hidhuun waan hin baramneef sirrummaa turjumaanichaa ilaaluuf illee carraa hin argatan.²⁴⁹ Gama biraatiin immoo manni murtii qaamolee ragaa tokko kennuuf rogummaa hin qabne ragaa akka kennan yeroo taasisan ni mul'atu. Fknf, gandi dhimmoota ragaa irratti kennuuf aangoo fi gahumsa irratti hin qabne irratti ragaa yoo kenu mul'ata.²⁵⁰ Kun immoo dhimmicha irratti ragaan dhugaa ta'eef qulqulluu ta'e akka hin dhiyanne taasisuu keessatti gahee ol'aanaa qaba.

6.5 Ga'umsaa fi Hanqina Seeraa fi Hojimaataa

6.5.1 Qorannoo Yakkaa

Yakka qulqulleessanii adabuu keessatti gahee olaanaa kan qabu hojii qorannoo yakkaati. Hojiin qorannoo yakkaa hojii gahumsa addaa, yeroo gahaa fi meeshaa hammayyaa barbaaduu dha. Hata'u malee, qorannoo yakkaa naannoo keenya keessatti gaggeeffamu humnaa fi ogummaa hojichi barbaaduun fi meeshaalee hammayyatiin deeggaramee raawwachuu irratti hanqina bal'aa kan qabu waan ta'eef bifa saayinsaawaa ta'een gaggeeffamaa hin jiru jechuun ni danda'ama.²⁵¹ Ragaa gahaa walitti qabuu dhabuu fi ragaalee walitti qabanis bifa qindaa'aa ta'ee fi salphaatti qaama birootiif hubatamuu danda'uun kurfeeffamee fi xiinxalamee hin dhiyaatu.²⁵²

Bakka baay'eetti qorannoon yakkaa kutaa dhiphoo tokko keessatti bakka namoota heddummatanii ta'anitti kan gaggeeffamu waan ta'eef namootni eeruu kennanii fi ragaa bahan ofirraa bu'anii odeeffannoo bal'aa akka hin kennine, yaadni isaanii akka bittinaa'u akkasumas ogeessotni yaada sassaabatani fi sodaa malee hojii dhugaa baasuu irratti akka hin xiyyeffanne taasisuu keessatti gahee qabaachaa akka jiru ogeessotni kaasu.²⁵³ Iccitiin abbaa dhimmaa hin eegamu. Poolisiin raawwatamuu yakkaaakkuma hubateen hojii qorannoo yakkaa eegalunun odeeffannoo rogummaa qaban walitti qabachuu irratti akka naannoo

²⁴⁹ Af-gaafii obboo Girmaa Dachaasaa, A/Seeraa Mana Murtii Olaanaa Go/Sh/Kaabaa waliin gaafa 29/05/2011 taasifame; Saamu'eel Gammachu, A/Seeraa Mana Murtii Aanaa Kuyyuu waliin gaafa 28/05/2011 taasifame

²⁵⁰ Af-gaafii Nabii Bulloo, Ittigaafatamaa Abbootii Alangaa waajjira farra malaammaltummaa oromiyaa damee kibbaa, 16/5/2011

²⁵¹ Afgaaffii Obboo Girmaa Addunya I/Gaafatamaa M/H/A/Alangaa A/G/Jaarsoo waliin gaafa 28/05/2011; Obbo Bulchaa Addunyaa, Saj Abiy Abbabee, Saj Dirbabaa Tolasaa Qorataa yakkaa Qa/Po/G/Sh/Kaabaa waliin gaafa 28/05/2011

²⁵² Af-gaafii Obbo Jilaaloo Mul'isaa A/Ad/Qo/Yak/Mu/Ha/Kennisiisuu M/H/A/Alangaa Go/Jimmaa waliin gaafa 21/05/2011 , Obbo Lammeessaa Abdataa A/Alangaa Go/Sh/Lixaa waliin gaafa 05/06/2011 taasifame

²⁵³ Girmaa Addunya I/Gaafatamaa M/H/A/Alangaa A/G/Jaarsoo waliin gaafa 28/05/2011 taasifame; Kom ajanee Rraggaasaa; Afgaaffii Saj/Olaanaa Abbabaa Gachaa, I/g division taaktikii wa/Pol/Mag/Burraayyu waliin gaafa 13/05/2011 taasifame

keenyaatti hanqinni akka jiru af-gaaffiin gaggeeffame ni ibsa.²⁵⁴ Hima biraan, gaggeessi hojii qorannoo yakkaa amanamummaa ragaa qulqulleessuun olaantummaa seeraa mirkaneessuun irratti hojii qaawwaa guddaa qabu dha.²⁵⁵ Armaan gaditti hojiin kun qaawwa akka godhatu sababoota taasisan gaggabaabsinee ilaaluu yaalla.

❖ Gahumsa qorattoota yakkaa

Qorannoon yakkaa hojii ogummaati-hojii barumsaa fi gahumsa addaa barbaadu. Namni tokko qorataa poolisii ta'uuf leenjii ogummaa qorannoo ittiin gaggeessan yoo argate qorataa poolisii hojii qorannoo yakkaa raawwachuuuf gahumsa qabu ta'uuf danda'a jechuu dha. Haaluma kanaan, namoota qorattoota poolisii ta'uuf barbaadaniif leenjii akaakuu garagaraa argachuun gara hojii gaggeessa qorannootti dabalamu; beekumsaa fi gahumsa qaban yeroo gara yerootti gabbifachuuf leenjii hojiirraa ni argatu²⁵⁶. Qorattootni yakkaa gahumsa hojiin qorannoo yakkaa barbaadu gonfataniiru jechuun akka hin danda'amne namootni daataa qorannoo kanaa irraa walitti qabame ni ibsu.²⁵⁷ Qorattootni gaaffilee siqqaa-siqqee saddeettan bu'uura godhachuun odeeffannoo guutuu fi dhugaa walitti qabuurratti yeroo si'anaa kana hojjetaa hin jiran jechuun ni danda'ama. Haalli qorattootni poolisii qorannoo yakkaa itti gaggeessan raga-baatotaa wajjiin af-gaaffii kan gaggesan malee qorannoo yakkaa raawwatu nama hin jechisiisu²⁵⁸

Wantootni hanqina gahumsa qorattotaaf akka sababaatti eeramuu danda'an baay'ee dha. Isaan keessaa muraasa akka armaan gadiitti haa ilaallu.

- ✓ Faayidaa fi miindaa qorattootni poolisii yeroo si'anaa jiru hawwataa akka hin taane qorattootni poolisii fi abbootiin alangaa ni dubbatu.²⁵⁹ Hawwataa ta'uuf dhabuu miindaa fi faayidaalee qorattota poolisii, ogeessotni gahumsa fi muuxannoo qaban

²⁵⁴ Masfin Taammiruu A/A fi B/B Ab/Ad/Qor/Yak/ fi Mur/Haq/kennisiisa Mana Hojii A/Alangaa Aanaa Goobbaa 23/05/11, obboo Takilee Girmaa A/Alangaa Mana Hojii A/Alangaa Godina Harargee baha 04/06/11, obboo Taaddasaa Nugusee Ab/Ad/Qo/yak/Murt/Haq/kenisiisa Mana Hojii A/Alangaa Naannoo Oromiyaa 19/06/11

²⁵⁵ Af-gaafii obboo Mohammad Nashaa A/seeraa MMO Godina Arsii Lixaa gaafa 13/05/11, obboo Gammachuu Lammaa pirezidaantii MMA Ada'aa 27/05/11, obboo Mulugeta Fiqaduu pirezidantii MMO Godina shawaa Bahaa 28/05/11, obboo Taaddasa Nugusee Ab/Ad/Qo/yak/mur/Haq/Kenisiisa Mana Hojii A/Alangaa Naannoo Oromiyaa 19/11/2011

²⁵⁶ Af-gaafii Inspektar Fiqadu Taffesaa, daarkiteera olaanaa kenna leenjii fi barumsaa Kolleejji Poolisii Oromiyaa, 12/7/2011

²⁵⁷ Af-gaafii I/A/Kom Kennesaa Hasan, Obbo Bulchaa Addunyaa, Obbo Jilaaloo Mul'isaa A/Ad/Qo/Yak/Mu/Ha/Kennisiisuu M/H/A/Alangaa Go/Jimmaa waliin gaafa 21/05/2011, Saj Dirbaabaa Tolasaa

²⁵⁸ Af-gaafii Komaadar Tashoomaa Tafarraa, Hogganee Waajjira Poolisii Aanaa Wandoo Gannat, gaafa 15/5/2011; Komadanar Duulaa Liiban, Hogganee Qajeelcha Poolisii Godina Arsii Lixaa, 13/5/2011

²⁵⁹ Af-gaafii Kom Mulugeetaa Takilee A/Ad/Qo/Ya/Mu/Ha/Kennisiisuu Qa/Po/Go/Jimmaa waliin gaafa 20/05/2011 taasifame,

hojii kanarra turanii hojjechurra hojii biroo akka barbaaddatan akkasumas ititanii hojii isaanii akka hin hojenne taasisaa jira.²⁶⁰

- ✓ Namootni poolisii ta'uuf filataman leenjii waliigalaa baatii sadii qofaaf Kolleejjii Poolisii Oromiyaatti fudhatanii gara hojiitti galu. Leenjiin kennamu sun akaakuu qorannoo taaktikaa fi tekiniikaa irratti akka waliigalaa qofatti kan kennamu waan ta'eef, akaakulee yakkaa hunda gahumsaan qorachuu kan dandeessisan akka hin taane daataan walitti qabame ni ibsa.²⁶¹ Leenjiin kennamu baay'inaan tiyoorii irratti kan hundaa'e dha; leenjifamtoota qabatama hojii jirutti madaqsuu irratti hanqina bal'aatu jira.²⁶²
- ✓ Qorattootni poolisii leenjii waliigalaa fudhatu malee kan sanada sobaa, ashaaraa ykn yakka malaammaltummaa qorachuuf haala addaan ogummaa gonfatee hin jiru. Kanaaf, qorataa poolisii ragaalee galmeessuu malee hiikanii itti fayyadamuu hin danda'an.²⁶³
- ✓ Qorattootni poolisii dhiyeenya eebbifamanii bahaajiran gahumsa seeraa fi gahumsa qorannoo yakkaa guutummaatti hin qaban jechuun ni danda'ama; tokko tokko ammoo jecha ragummaa fuudhanillee sirreessanii qubeessuu fi hima ijaaruun hin barreessan jechuun ni danda'ama-qaawwa guddaa qabu.²⁶⁴
- ✓ Ogeesonni poolisii pilaanii iddo balaa tiraafikii kaasan ragaa dhugummaa hin qabne fakkeenyaaaf, daandii ariifataa irratti nama dallaa cabsee seenuun konkolataadhaan rukutame dursa kennuufii dhabe jechuun yommuu ragaa kennan hubachuu ibsame.²⁶⁵
- ✓ Dandeettii fi gahumsa qorattoota yakkaa yeroo gara yerootti gadi bu'aa dhufeera; qorattootni gahumsaa fi muuxannoon namoota idilee irraa garagarummaa qabu jechuun nama hin dandeessisu.²⁶⁶

²⁶⁰ Af-gaafii Warqinaa Dhaabaa hogganaa Mana hojii Abbaa Alangaa Aanaa Dandii waliin gaafa 05/06/2011, Saj/Ol Jamaala Ajjamaa I/G/Ku/Qo/Ya waajjira Poolisii Aanaa Dandii waliin gaafa 05/06/2011, obboo Leenjisaa Gurmeessaa Abbaa Alanagaa Mana hojii A/Alangaa Aanaa Dandii waliin gaafa 6/5/2011taasifame

²⁶¹ Af-gaafii Inspektar Fiqaaduu Taaffasaa, daarkiteera olaanaa kenna leenjii fi barumsaa Kolleejjii Poolisii Oromiyaa, 12/7/2011

²⁶² Hanqina gama gahumsa qorattootaatiin jiru furuuf Kolleejjiin sagantaa leenjii dheeraa (dipiloomaa fi digirii) diriirsuun namootni barumsa olaanaa qaban filatamanii dandeettii qorannoo yakkaa gaggeessuu olaanaa gonfataniit akka bahaniif bara darbe hojii bal'aa eegalee akka jiru Kolleejjiin Poolisii Oromiyaa ni ibsa (Daarkiteera Leenjii fi barnootaa Kollejicha)

²⁶³ Af-gaafii Komandar Girmaa Maammoo, abbaa adeemsaa qorannoo yakkaa fi murtii haqaa kennisiisaa, qajeelcha poolisii godina harargee bahaawaliin gaafa guyyaa 4/6/2011taasifame

²⁶⁴ Af-gaafii obboo Basazzin Baahiluu, A/Adeemsa qorannoo yakkaa fi murtii haqaa kennisiisuu, Mana hojii A/Alangaa Aanaa wandoo gannat, gaafa 15/5/2011; Komandar Mangistuu Ijaaraa, A/Adeemsa Qorannoo Yakkaa fi Murtii Haqaa Kennisiisuu, Qajeelcha Poolisii Godina Arsii Lixaa, 13/5/2011

²⁶⁵ Af-gaafii obboo Tashaalaa Aangessaa Hogganaa Waajjira A/A/W Go/A/N/F waliin gaafa 6/05/20 taasifame.

²⁶⁶ Af-gaafii Saajin Addisu Qixxeessaa, A/Adeemsa Qorannoo Yakkaa fi Murtii Haqaa Kennisiisuu, Aanaa Wandoo Gannat, gaafa 14/5/2011

❖ Qindoominaan qorannoo yakkaa gaggeessuu

Abbootiin alangaa fi qorattootni poolisii waliin qorannoo yakkaa gaggeessuuun isaanii bu'aa garagaraa argamsiisaa kan jiru yoo ta'e illee qulqullina qorannoo yakkaa dhugoomsuu ilaalchisee keessumattuu dhugummaa ragaa dhiyaatuu mirkaneessuu laafinni akka jiru namootni af-gaaffii deebisan ni ibsu. Hojii qorannoo yakkaa keessatti bal'inaan hir'achuun abbootii alangaa hojichi bu'uura seerri ajajuun akka gaggeeffamu taasisuu, mirga shakkamaa fi raga-baatotaa akka kabajamu gochuu, deddeebii abbootii dhimmaa akka hir'atu taasisuu akkasumas yeroo qorannoo yakkaa itti gaggeessanii fi himanna itti qopheessan gabaabsuun keniinsi tajaajila haqaa si'oominaan akka raawwatu taasisuu keessatti gumaacha guddaa gumaataa jira. Haata'u malee, Abbaan Alangaa yeroo hunda qorattoota poolisii waliin ta'uun qorannoo hin gaggeessan. Galmee qorattootni qofaa isaanii qoratanii fidan irratti abbootiin alangaa tokko tokko yoo mallatteessan isaan kaan ammoo galmee hin qoranne irratti hin mallatteessinu jechuun didu.²⁶⁷

Gama biraatiin, abbootiin alangaa kutaa qorannoo yakkaa keessatti akkuma qaamaan argaman xiyyeffannoon hojii qorannoo yakkaa gaggeessuu irratti hanqina kan qaban yoo ta'u hanqinni sun qorattootni poolisiis xiyyeffannoon hojii isaanii akka hin hojenne gochuu keessatti galtee ta'aa akka jiru namootni af-gaaffii deebisan ni ibsu.²⁶⁸ Itti dabalees, duraan qorattootni poolisii qorannoo yakkaa gahumsa hin qabne kan gaggeessan taanaan abbaan alangaa bu'uura S/D/F/Y kwt. 38tiin gara poolisiitti kan deebisu waan ta'eef hanga danda'e poolisiin hojii qorannoo yakkaa qulqullinaan hojjechaa kan ture yoo ta'u yeroo ammaa kanatti garuu abbaan alangaa qorattoota poolisii wajjiin waan hojjetanii fi achumatti mallatteessanii waan fuudhaniif carraan galmeen gara poolisiitti deebisuun hin jiraatu.

❖ Qorannoo duraa (preliminary inquiry)

Bu'uura S/D/F/Y kwt 80 ykn ajaja abbaan alangaa kenuun qorannoon duraa gaggeeffamuu akka qabu seerri ni tuma. Qorannoon duraa deeggarsa mana murtii aanaa bakka yakki itti raawwate jiruun ragaan raga-baatuu irraa walitti qabamuu dha. Raga-baatota dhagahaman abbaa alangaa mana murtii sanaa dhiyeessisee kan dhageessisu yoo ta'u manni murtii haqaa

²⁶⁷ Af-gaaffii Komandar Mangistuu Ijaaraa, A/Adeemsa Qorannoo Yakkaa fi Murtii Haqaa Kennisiisuu, Qajeelcha Poolisii Godina Arsii Lixaa, 13/5/2011

²⁶⁸ Af-gaaffii Komandar Girmaa Maammoo, abbaa adeemsa qorannoo yakkaa fi murtii haqaa kennisiisaa, qajeelcha poolisii godina harargee bahaa waliin gaafa guyyaa 4/6/2011taasifame

barbaachisaadha jedhee hubannaan raga-baatuun dabalataa waamamee akka dhagahu ajajuun dhagahuu akka danda'u seerri ni ibsa.²⁶⁹

Qorannoон duraa mana murtii jalaatti ragaan akka dhagahamu gochuutti dabalee raga-baatotni mana murtii dhimma murteessutti akka dhiyaataniif ragoonni wabii akka qabsiisan waan taasisuuf haala mijataa kan uumuu dha. Kanamalees ragaan bal'inaan yerootti akka walitti qabamu, ragaan amanamummaa fi fooyya'aa qabaatu akka walitti qabamu ni taasisa.²⁷⁰ Gama biraatiin, dhimmoota godina irratti himataman aanaa irratti yommuu qorataman xiyyeffannoон qorachuun waan hin jirreef ragaan sobaatiif saaxilamuun ni mul'ata.²⁷¹

Qorannoон duraa ragaan dhugummaa qabu walitti qabuu keessatti gahee olaanaa kan qabaatu yoo ta'eliee qorannoо kana gaggeessuun kan baratamee fi itti hojjetamaa jiru miti jechuun ni danda'ama. Hanqinaa hubannoo fi xiyyeffannoо kennuu dhabuurraa qorannoон kun gaggeeffamaa hin jiru; hojii dagatamaa jiru akka ta'etti fudhatamuun danda'a.²⁷²

❖ Bakka yakki itti raawwate deemuun qorannoо gaggeessuu

Gaheewwan hojii poolisii keessaa tokko raawwii gocha yakkaa qulqulleessuu akka ta'e olitti ilaalleerra. Adeemsa hojii yakka raawwate qulqulleessuu keessatti qorattootni poolisii bakka yakki itti raawwate qaamaan deemanii odeeffannoо fi ragaan barbaachisaa walitti qabachuu akka danda'an seerri adeemsa falmii yakkaa ni akeeka.²⁷³ Bu'uruma kanaan qorattootni fi abbootiin alangaa keenya bakka yakki itti raawwate deemuun ragaalee barbaachisoo ta'an walitti qabachuuf yaalii akka taasisan qorattootni af-gaaffii deebisan ni kaasu.²⁷⁴ Haata'u malee, ogeessotni af-gaaffii deebisan baay'inaan qorannoон yakkaa gadi bu'amee bakka yakki itti raawwate deemamee akka hin gaggeeffamne ni ibsu. Keessumattuu yakkoota walxaxoo fi ciccimoo ta'an irratti qorannoон gadi bu'amee gaggeeffamuu kan qabu ta'ee osoo jiruu bal'inaan kan hin gaggeeffamne ta'uu qorattootni yakkaa qabatama jiru ni

²⁶⁹ Seera deemsa falmii yakkaa Itiyoophiyaa kwt. 87

²⁷⁰ Af-gaafii obboo Mohammad Nashaa A/seeraa MMO Godina Arsii Lixaa gaafa 13/05/11, obboo Hirphoo Irreessoo pirezidaantii MMA Shashamannee 14/05/11, obboo Gammachuu Lammaa Pirezidaantii MMA Ada'aa 27/05/11, obboo Bisraat Tasfaayee qindeessa garee hariiroo hawaasa MMO godina shawaa baha 28/05/11, obboo Barisoo Kaduu, A/Adeemsa Murtii Haqaa Kennisiisaa, Mana hojii A/Alangaa Aanaa Adaamii Tulluu, 16/5/2011

²⁷¹ Af-gaafii obboo Nuuraddiin Xahaa Hogganaa, KNFMO Damee Kibbaa waliin gaafa guyyaa 2/05/20 taasifame

²⁷² Af-gaafii Kom., Nuurasaa Akkanaa A/Ad/Qo/Ya/Mu/Ha/Kennisiisuu Qa/P/G/Sh/Lixaa waliin gaafa 05/06/2011 taasifame

²⁷³ Seera deemsa falmii yakkaa kwt 32

²⁷⁴ Afgaaffii Saj.OI Shaaqoo A/Fira A/Ad/Qo/Ya/Mu/Ha/Kennisiisuu A/Maannaa waliin gaafa 22/05/2011 taasifame, Obbo Girmaa Abarraa,

dubbatu.²⁷⁵ Bal’inaan gadi bua’amee gaggeeffamuu dhabuun qorannoo yakkaa ragaan sobaa/dhugummaa hin qabne qaamolee haqaatti akka dhiyaatan taasisaa jira. Gama kanaan, ogeessi tokko mudannoo isaanii akka armaan gadiitti ibsu:

Yeroo tokko manatu gubate jedhamee eeruun kenname; namichi gube jedhame qabame. Ragaan namaa dhagahame; gubachuu manichaa fi namni shakkame raawwachuu kan ibsu xalayaan ganda irraa ergame dhiyaate. Shakkamaan yakki jedhame kan hin raawwatamne ta’uu irra deddeebi’ee dubbachuun dhugaa jiru qorattootni qaamaan gadi bu’anii akka qulqulleessan waan gaafateef, gadi bu’anii akka qulqulleessan ta’e. Bakka yakki itti raawwatame jedhame gahanii raawwatamuu yakkichaa yoo qoratan manni gubate jedhame kan hin gubanne ta’uu fi gama sanaan yakki raawwatame kan hin jirre ta’uu mirkaneessan.²⁷⁶ Haaluma walfakkaatuun, Godina Addaa Oromiyaa Naannawaa Finfinnee Magaalaa Buraayyuutti, Namni Mangistuu Yomborii jedhamu yakka gowwomsuu raawwateera jedhame eeruun irratti dhiyaate. Namichi to’atamuun ragaan namaa waajjira poolisiitti irratti dhagahame. Shakkamaan yakki jedhame isaan kan hin dalagamne ta’uu irra deddeebi’ee ibsuun bakka yakkichi itti raawwate deemanii akka qulqulleessan gaafate. Gadi bu’anii dhimmicha yoo qulqulleessan yakkichi nama biraan kan raawwate ta’uu fi shakkamaan sun nama yakkaraa bilisa ta’uu mirkaneessan. Eeruun kennamee fi ragaan dhagahame soba ta’uu adda baafatan.²⁷⁷

Dhimmoota armaan olitti ibsaman irraa kan hubatamu, waajjira poolisii keessa ta’anii jecha raga-baatuu fi miidhamaa qofa walitti qabuun qorannoo yakkaa dhugaa baasuu danda’u gaggeessuun ulfaataa akka ta’ee fi carraa ragaa sobaatti fayyadamuu kan dabalu dha.

Qorattootni poolisii fi abbootiin alangaa bakka yakki itti raawwatame deemanii qorannoo yakkaa akka hin gaggeessine kan isaan taasisu sababootni garagaraa akka jiru ibsu. Gama kanaan hanqinni loojistikii fi humna nmaa sababoota akka ijootti eeraman yoo ta’an, gahee qorattootni poolisii fi abbootiin alangaa hojii qorannoo yakkaa keessatti qaban sirnaan hubachuu dhabuunis dhimma akka hanqina guddaatti ilaalamuu dha. Qorattootni poolisii fi abbootiin alangaa muraasni akka ibsanitti dhugummaa ragaa abbaa alangaa qulqulleessuuf

²⁷⁵ Af-gaaffii Obbo Dabalaa Higguu, Kom Dajanee Raggaasaa, Saj.Ol Tafarii Siisay qo/Ya/Qa/Po/M/L/Xaafuu waliin gaafa 15/05/2011 taasifame

²⁷⁶ Af-gaaffii obboo Basaazzin Baahiluu, A/Adeemsa qorannoo yakkaa fi murtii haqaa kennisiisuu, Mana hojii A/Alangaa aanaa wandoo gannet, gaafa 15/5/2011

²⁷⁷ Afagaaffii obbo Abinat Ittaanaa, A/H/I sirreessa sirreffamtootaa, M/Si/Go/A/N/F waliin gaafa 16/05/2011 taasifame

bakka yakki itti raaawwate deemuu yookaan qorannoo dabalataa gaggeessuu akka hojii faayidaa dhuunfaa barbaaduutti yookaan akka hojii ragaa ittisaa qindeessuutti hooggantootni fudhatan akka jiran ibsaniiru.

Fakkeenyaaaf, Godina Shawaa Lixaa Aanaa Dandiitti ijoolleen nama maqaan isaa Dhiyanaa Dagaagaa jedhamu bakka inni hin jirretti yakka raawwatan. Miidhamaa dhuunfaan garuu ijoollee isaa fi isa walitti qabee himate. Jechi himatamaa fi ragootaa waan shakkii qorattoota poolisiitti uumeef bakka yakki itti raawwate deemanii qorannoo gaggeessuuf hoggansa yoo gaafatan, qorattootni poolisii ragaa ittisaa walitti qabuu hin qaban, hojiin kunis gahee isaanii miti jechuun isaan dhorkuu ibsu.²⁷⁸ Sababa kanaaf akka ogeessi af-gaaffii deebisan tokko ibsanitti barsiifata abbaan alangaa ragaa ittisaa hin dhaga'u jedhu irraa ka'uun abbaan alangaa yakka raawwate sirnaan osoo hin qoratin himannaan banuun mul'achaa akka jiru dubbatu.

❖ Eeruu fi Jecha Raga-Baatuu Fuudhoo

Seerri deemsa falmii yakkaa kwt 24 irratti qorataan poolisi yakka raawwate ilaachisee nama eeru kenu irraa haala raawwii gochichaa, yeroo itti raawwate, eenyummaa nama gochicha raawwatee fi ragaalee ijoo ta'an akkasumas odeeffannoo rogummaa qaban hunda gadi fageenyaan galmeessuu akka qabu tumee jira. Odeeffannoo raawwii yakkichaa fi shakkamaa ilaallatan kanneen gadi fageenyaan galmeessuun qorannoo yakkaa keessatti dhugummaa raawwii yakkichaa mirkaneessuuf kan tajaajiludha. Namootni af-gaaffii deebisan akka ibsanitti, namootni baay'een gocha raawwate ol-kaasanii, akkasumas namoota gochicha hin raawananne illee akka raawwatan fakkeessanii eeruu yoo kennan ni mul'atu.²⁷⁹ Eeruu dhiyaatan hanqina dhugummaa bal'aa kan qabu yoo ta'eliee, qorattootni poolisii yeroo eeruu fuudhan gaaffilee garagaraatti fayyadamanii dhugummaa isaa qulqulleessuuf xiyyeefannoohojjechaa akka hin jirre namootni ni ibsu.²⁸⁰ Itti-dabalees, qorattootni bu'uura seeraatii fi bilisummaa guutuun eeruu fuudhuurra akka abbaan dhimmaa yaadetti kallattii fedha isaatiin eeruu galmeessuutu mul'ata.²⁸¹

Eeruu raawwachuu gocha yakkaa ibsu erga galmaa'ee booda qorattootni poolisii dhugummaa fi haala yakka jedhamee qulqulleessuuf hojjiwaan hojjetan keessaa tokko namoota raawwii gochichaa quba qaban irraa odeeffannoo walitti qabuu dha. Bu'uura s/d/f/y

²⁷⁸ Af-gaaffii I/Insp. Biraanuu Atoomaa qorataa Poolisii Aanaa Dandii waliin agaafa 5/6/2011

²⁷⁹ Af-gaaffii obboo Naahoom salamoon, Abbaa Alangaa Mana hojii A/alangaa Aanaa Kuyyuu waliin gaafa 28/05/2011; It/saj Taaddasaa Baqqalaa qorataa poolisii Aanaa Kuyyuu waliin gaafa 29/05/2011

²⁸⁰ Af-gaaffii obboo Jilaaloo Mul'isaa A/Ad/Qo/Yak/Mu/Ha/Kennisiisuu M/H/A/Alangaa Go/Jimmaa waliin gaafa 21/05/2011 taasifame; Saajin Abiy Abbabee Qo/Poolisii Go/A/N/F waliin gaafa 16/05/2011 taasifame

²⁸¹ Nuuraddiin Xahaa Hogganaa, KNFMO Damee Kibbaa waliin gaafa 2/05/20 taasifame

kwt 30tti, qorataan poolisii raga-baatota gaaffilee garagaraa gaafachuun waa'ee yakkichaa fi shakkamaa odeeaffannoo dhuga-qabeessa walitti qabachuu akka qabu ni akeeka. Hima biraan, gaaffilee siqqa-siqqee saddeettan jedhaman hundatti fayyadamuun miidhamaa akka ragaatti dhiyaatuu fi namoota biroo raga-baatuu ta'anii dhiyaatan irraa odeeaffannoo gadi-fagoo fi dhuga-qabeessa walitti qabachuu qaba. Haata'u malee, qorattooni yakkaa hojii qorannoo yakkaa irratti qorannoo bal'isanii qorachuu, gaaffiwwan ragooliin gaafatamuu qaban hunda duguuganii gaaffii siiqqaa siiqqee gargaaramuun gaaffii gaafachuun irratti hanqina bal'aa qabu.²⁸² Hima biraatiin, qorannootni poolisii gaggeessaa qorannoo yakkaa keessatti dhugaa baasuuf, yeroo raga-baatota irraa odeeaffannoo walitti qabatan, xiyyeffannoo barbaachisu kennaan hin jiran jechuun ni danda'ama.²⁸³

6.5.2 Himanna

Hojiin qorannoo yakkaa akkuma xummarameen Abbaan Alangaa himata banuu ykn banuu dhiisuu, qorannoon dabalaa ykn qorannoo duraa akka gaggeeffamu murteessuu danda'a.²⁸⁴ Nama yakka raawwachuun shakkame irratti ragaan argame himachiisee balleessaa jechisiisuuf gahaa yoo hin taane Abbaan Alangaa himata banuu akka hin qabane seerrichi dhorkee jira. Abbaan alangaa shakkamaa himachuuf kan murteessuu yoo ta'e guyyoota 15 keessatti himata banuu akka qabu seerri deemsa falmii yakkaa ni ajaja.²⁸⁵ Himannaan dhiyaatus ifaa fi qabiyyeewan barbaachisaa ta'e kan hammate ta'uu qaba. Qabiyyeewan himatni hammatuu qabu kanneen keessaa: gochaa fi yaad-gocha nama himatamee, iddo fi yeroo yakkichaa (akkuma haala isaatti nama ykn qabeenya yakkichi irratti raawwate) fi tumaa seeraa himatamaan darbe kanneen ijoo dha.²⁸⁶

Seerri deemsa falmii yakkaa ragaan himata waliin dhiyaatuu akka qabu ifatti kaa'uu baatuus hojimaataan garuu ragaan yeroo hedduu himata waliin dhiyaataa jira. Himanni qabiyyee qabatuu qabu hin hammatin ykn iftoomina hin qabne, mirga ofirraa ittisuu himatamaa sarbuun cinaatti, ragaa dhugummaa hin qabneef saaxilamummaan isaa olaanaa dha. Himata

²⁸² Saj Abiy Abbabee, Obbo Bulchaa Addunyaa, I/A/Kom Kennesaa Hasan A/Ad/Qo/Ya/Mu/Ha/kennisiisuu Qa/Po/M/Jimmaa waliin gaafa 20/05/2011; Afgaaffii Obbo Jilaaloo Mul'isaa A/Ad/Qo/Yak/Mu/Ha/Kennisiisuu M/H/A/Alangaa Go/Jimmaa waliin gaafa 21/05/2011 taasifame, Obbo Tesfaayee Girmaa A/Ad/Qo/Ya/Mu/Ha/kennisiisuu M/H/A/Alangaa A/G/Jaarsoo waliin gaafa 28/05/2011 taasifame; I/A/Kom Kennesaa Hasan, Obbo Bulchaa Addunyaa, Obbo Jilaaloo Mul'isaa, Saj Dirbaabaa Tolasaa; Galaanaa Tolasaa, Saj/ol Mangistuu Asaffaa A/Ad/Qo/Y Aanaa Kuyyuu waliin gaafa 29/05/2011; Namootni tokko tokko raga-baatotaa wajjiin af-gaaffii gaggessu malee qorannoo yakkaa raawwatu nama hin jechisiisu jedhu, (Nuuraddiin xaha)

²⁸³ Afgaaffii Saj/Olaanaa Abbabaa Gachaa, I/g division taaktikii wa/Pol/Mag/Burraayyuu waliin gaafa 13/05/2011 taasifame;

²⁸⁴ Seera deemsa falmii yakkaa labsii lak 185/1961, kwt 38

²⁸⁵ Miiljalee olii, kwt 38 fi 109

²⁸⁶ Miiljalee olii, kwt 111

gama A/Alangaatiin dhiyaatuun wal-qabatee rakkowwan qabatamaan jiran maal faa akka ta'an hirmaattotni qorannoo gaafatamanii rakkowwan jiran ibsanii jiru. Dhimmoota akka rakkotti ibsam an keessaa, waajjira haqaa sadarkaan jiru irraa galmeen akka banamu dhiibbaan waan taasifamuuf²⁸⁷ Abbootiin Alangaa ragaa gahaas osoo hin qabaatin himata dhiyeessuun ni mul'ata.²⁸⁸ Dabalataanis Abbaan alangaa ragaa ittisaa hin dhaga'u yaada jedhu irraa ka'uun yakka raawwate sirnaan osoo hin qoratin himannaan banuun ni jira.²⁸⁹ Kana malees, abbaan alangaa shakkamaa yoo himatu keewwata isa cimaan caqasuun, ragaa isaas haaluma sanaan qindeeffatee dhiyeessuun ni mul'ata kan jedhu dha.²⁹⁰

Dhimmoota mana murtiitti ilaalamani murtii argatan yammuu ilaallus galmeewwan ragaa gahaas osoo hin jiraatin himanni dhiyaate ilaaluun danda'amee jira. Fknf

Falmii yakkaa A/A Aanaa Goobbaa fi himatamaa Abdurazaaq Muhaammad jidduu tureen A/Alangaa himataamaan gaafa guyyaa 04/09/10 halkan keessaa sa'a 1:30 magaala Goobbaa ganda 03 mana siree Alamayyoo Cabud keessatti miidhamtuu dhuunfaa Musharraf Muusaa Adam barattuu yunivarsiitii waggaa 1ffaa taate sababa firummaa qabaniin meesha warri kee siif ergi fudhadhu jechuun gowomse erga seensiseen booda sodachisee gudeedee kan jedhu yammuu ta'u ragaan mana yaalaa irraa dhiyaate miidhamtuun umriin ishii waggaa 21 ol akka ta'eef duburummaan haarawa baduu isaa ni ibsa.²⁹¹

Dhimma armaan olii kana keessatti miidhamtuun himatamaan na gudeede jechuun haa ragdu malee ragaan naannawaa A/Alangaa iddo yakki raawwatame ture miidhamtuuf himatamaan walumaan dhufanii siree qabatanii buluu isaanii ragaa bahee jira. Ragan biraan waanuma miidhamtuun itti himte kan beektu dha. Miidhamtuun gocha irratti raawwatameen wal-qabatee mormii tokkos gochuu ragaan naannawaa A/Alangaan dhiyaate wanti agarsiisu hin jiru. Haala kana keessatti A/Alangaa himata bu'ureessuun hanqina akka ta'e hubachuun ni danda'ama. Gama biraatiin galmeewwan gad-fageenyaan osoo hin qoratiin ragaa qinda'ee dhiyaateen himannaan dhiyeessuun ni mul'ata. Fknf

²⁸⁷ Af-gaafii obboo Masfin Taammiruu A/A fi B/B Ab/Ad/Qor/Yak/ fi Mur/Haq/kennisiisaa Mana Hojii A/Alangaa Aanaa Goobbaa 23/05/11

²⁸⁸ Af-gaafii obboo Masfin Nugusee Abbaa seeraa MMO G/Jimmaa waliin gaafa 20/05/2011,obboo Masfin Taammiruu A/A fi B/B Ab/Ad/Qor/Yak/ fi Mur/Haq/kennisiisaa Mana Hojii A/Alangaa Aanaa Goobbaa 23/05/11,

²⁸⁹ Af-gaafii obboo Nuuraddiin xahaa Nuuraddiin Xahaa Hogganaa, KNFMO Damee Kibbaa waliin gaafa 2/05/20

²⁹⁰ Af-gaafii Masfin Nugusee Abbaa seeraa MMO G/Jimmaa waliin gaafa 20/05/2011

²⁹¹ A/Alangaa Aanaa Goobbaa vs Aburazaaq Muhaammad Lakk Galmee MMA Goobbaa 25020

Falmii A/Alangaa GAONF fi Mangistuu Yomborii jidduu tureen himatamaan gaafa guyyaa 26/06/10 guyyaa keessaa sa'a 7:30 keessaa GAONF magaala Holotaa keessatti bakka Addaa Hoteela Paasfiiki jedhamee beekamutti miidhamaa dhuunfaa Bantii Qaabataa gara biyya Ameerikaa sin geessa jedhee goyyomsee qarshii kuma afurtama fudhatee jedhamee himatamee himatamaan gochicha hin raawwanne sobaan himatamee jedhe ragoonni A/Alangaa dhiyaatanii erga rageessanii booda manni murtii ofirraa ittisii jedhamee.

Dhimma kana irratti himatamaan iyyata gaafa guyyaa 28/2/11 mana hojii A/Alangaa waliigalaa Oromiyaatiif dhiyeffate dhimmichi hanga iddoo jedhametti gad-bu'amee akka qulqulla'uuf gaafate. Haaluma kanaan qulqulleessa taasifameen ragoonni A/Alangaa teessoo sobaa mana murtii galmesissanii jecha kennachuu isaanii, himatamaan gaafa himata keessatti caqafame mana barumsaa keessatti abba dabaree ta'uu isaa fi miidhamaa dhuunfaa jedhame kun yakka nagahee sobaa fayyadamuun galmeen Aanaa Dawoo Magaala Buusaa keessatti irratti qulqulla'a akka jiruuf waraqaan eenyummaa isaa A/Seeraa kan jedhuu fi miidhamaa jedhame kun garuu Abbaa seeraa akka hin taane irra gahamee jira. Miidhamaa kun amala waliin dhahuu akka qabu mirkanaa'ee kanumaan galmeen himannaakka irraa ka'u taasifamee jira.

Haaluma wal-fakkaatuun dhimmoota dhugummaa himata dhiyaatanii osoo hin qulqulleesin ragootuma nama gama himataatiin dhiyaatan caqasee himata hundeessuu ni jira. Fknf

Falmii A/Alangaa Godina Harargee Bahaa fi himtamaa Abraahim Saalii Muusaa irratti dhiyaateen himatamaan itti yaadee gaafa guyyaa 25/03/2006 mana murtii Aanaa kurfaa Calleetti dhaddacha hariroo hawaasaatti falmii lafaa miidhamaa Toofiq Ahmadnuur Muhammad qabu ture irratti ragaa miidhamaa ta'uun dhiyaatee jecha ragummaa tanaan dura falmii lafaa miidhamaa ammaa nama biraa waliin qabu irratti lafti falmii kaafte kan miidhamaa ammaati jedhee ture jijjiroon lafti kan miidhamaa ammaa miti waan jedheef seera yakkaa kwt 453(2) jalatti himatame.²⁹²

Ragaan A/Alangaa dhiyaatanii himatamaan kun mana murtii Aanaa Kurfaa Calleetti dhiyaatee jecha ragummaa kenneen falmii duraan ture irratti lafti kan miidhamaa ammaa akka taate erga rageessee booda falmii lafuma kana irratti nama biraa waliin gaggeessu irratti manuma murtii duraatti dhiyaatee lafti kan miidhamaa mitii jechuun jecha ragummaa isaa jijjiree jira jechuun ibsanii jiru.

²⁹² A/Alangaa Godina Harargee Bahaa fi himtamaa Abraahim Saalii Muusaa MMO Godina Harargee bahaatti lakk. Galmee 42481

Manni murtii galmeewan mana murtii himatamaan jecha adda addaa irratti kenne jedhamee himanni irratti dhiyaateef ragaa namaatiin ibsame lamaan dhiyessee ilaalee murtii kenne irratti himatamaan gal mee dura jedhamee irratti jecha ragummaa kennuu isaa wanti agarsiisu akka hin jirre qulqulleessee jira. Lakk. Galmee 020620 irratti immoo falmiin daangaa ka'ee himatamaan kun immoo ragaa miidhamaa ta'ee dhiyaachuun daangaan darbame akka hin jirreef wal-falmitootnii daangaa adda addaa kan qaban ta'uu ibsee jira. Xiinxala isaa keessatti manni murtii himatamaan jecha kennuu isaa gal mee tokko qofa irratti akka ta'ee fi falmiin galmeewan lamaanuu irratti jiru falmii garagaraa fi walfalmitoota garagaraa akka ta'e qulqulleessee jira.

Abbaan Alangaa yammuu himata hundeessu galmeewan himatamaan jecha irratti kenne jedhamee kana ilaalu osoo qabuu raga namaa qofaatiin himata banuun isaa dogongora. Dhimma kana irratti ragaa namaa caalaa galmeewan himatamaan jecha adda adda irratti kenne jedhaman caqasuun gahaa fi amansiisaa ture. Dabalataanis, ragaan namaa dhiyaatan namoonni lama namoota himataan jecha ragummaa gal mee tokko irratti qofa kennuu beekani dha. Dhimma kana irratti A/Alangaa dhugummaa himata dhiyaatee qulqulleessuuf fageenya deemuu qabu osoo hin deemin kan dhiyesse dha. Kun immoo ragaa dhugaa hin taane bu'ureeffatee himata dhiyaateef sababa ta'uu danda'ee jira.

Kanamalees, A/Alangaa loogii irraa bilisa ta'ee ragaa gama lachuu jiru sirnaan ilaaluun haqa baasuuf tumsuu irra himatamaa adabsiisuuf qofa hojetu ni jira.²⁹³ Fknf yeroo ragaa tilmaama miidhaa gahee qaama bilisa irraa akka dhiyaatu taasisuu qabu miidhamaa irraa akka dhiyaatu taasisu ni jira.

Himata A/Alangaa Aanaa Wondoo fi himatamtoota Budhaa Mangashaa N-2 irratti dhiyesseen himatamtonni gaafa guyaa 12/04/2011 halkan keessa tilmaamaan sa'a 8:00 yammuu ta'u Aanaa Wondoo ganda shiree boraaraa iddo Shaaloo jedhamutti maasaa qonnaa dhaabbata ELFORA keessa seenuudhaan boqolloo KG 50 mata mataan walumaagalatti tilmaamni isaa qarshii 2500(kuma lamaa fi dhibba shan) ta'u waan hataniif jechuun seera yakkaa kwt 669(3)B jalatti himata hundeesse. Tilmaama boqolloo hatame jedhamee dhaabbanni miidhamaan dhuunfaa akka dhiyeessu taasisee jira. Ragaan dhiyaates boqolloo KG 100 qarshii 2500(kuma lamaa fi dhibba shan) akka ta'e caqasee dhiyaatee jira.

²⁹³ Af-gaafii Obbo Muhaabbaa Abarraa, A/Seeraa Mana Murtii Magaalaa Buraayyu waliin gaafa 13/05/2011 taasifame; Obbo Kumalaan Abarraa, A/Seeraa Mana Murtii Aanaa Dandii waliin gaafa 05/06/2011 taasifame

Dhimma kana keessatti midhaan hatame boqqolloo akka ta'e ibsame jira. Hangi isaalle caqasamee jira. Tilmaamni qabeenya miidhamaan dhiyaate hangam dhugummaa akka qabu salphaadhumatti waajjira gabaa to'atu irraa argachuun osoo danda'amuu ragaa miidhaman dhiyaate caqasanii himachuu rogummaa kan qabu miti. Haala qabatamaa gabaa naannoo keenya keessa jiruunis boqqolloon kuntaala tokkoo qarshii 2500(kuma lamaa fi dhibba shan) kan hin taane ta'uu Abbaan Alangaa quba qabaata jedhamee tilmaama.

6.5.3 Falmii

Dhimmoota yakkaa keessattis ta'e hariiroo hawaasaa keessatti dhagaha duraa irraa eegalee hanga dhimmichi murtii irra ga'utti adeemsota garagaraa keessa akka ba'u beekamaadha. Adeemsoliin falmii keessa jiran sirnaan kan hin hogganamne yoo ta'e hojii haqa mirkaneessuu keessatti gufuu ta'uu danda'u. Keessumaa immoo dhimmoota dhagaha ragaa keessatti mul'atan dhugummaa ragaa dhiyaatee mirkaneessuuf bu'uura dha. Hanqinoonti adeemsa dhagaha ragaa keessatti mul'atan ragaan dhugummaa hin qabne galtee murtii akka ta'an karra kan saaqua waan ta'eef hojii xiyyeffannoo barbaadudha. Haaluma kanaan qorannoo kana keessatti qabatamni naannoo Oromiyaa keessa jiru maal akka fakkaatuu fi hanqinoonni gama kanaan mul'atan maal akka ta'an haala armaan gadiin xiinxalamii jiru.

❖ Kakuu

Dhugaa baasuu keessati Kakuun gahee ol'aanaa qaba.²⁹⁴ Seera deemsa falmii yakkaa keessattis ta'ee Seera deemsa falmii hariiroo hawaasa keessatti ragaan firii dubbi tokko hubachiisuuf bitaa fi mirgaan waamame kakuu raawwachuu akka qabu ykn dhugaa dubbachuuf mirkaneessuu akka qabu ibsee jira.²⁹⁵ Kanumaan wal-qabatees kakuun ragaan dhiyaatee raawwachuu qabu maal akka ta'e qajeelfama dhaddacha Manni Murtii Waliigala Oromiyaa baase keessatti caqasamee jira.²⁹⁶ Akka safuu uummata Oromoottis kakuun iddo guddaa qaba. Oromoont kakuun sodaata, kakuun daangessaa dha. Nama sanyii hate sanyii qabsiisani kaksiisu; nama kotte-duudaa hate faandoo kotte-duudaa qabsiisanii kaksiisu; nama saayya (saawwa) hate faachoo (eegee) horii qabsiisanii hagaa gadi horii na ha dhorku, hagaa ol maatii na haa dhorku jedhanii kaksiisu.²⁹⁷ Haa ta'uu malee dhimma kana irratti hojmaanni jiru garaagarummaa kan qabu ta'uu yaadonni hirmaattota qorannoo irra kennname ni hubachiisa. Manni murtii akkaataa qajeelfama dhaddachaa keessatti teechifameen kaksiisu

²⁹⁴ Af-gaafii obboo Tashoomaa Tulluu, Abbaa seeraa MMA Jimmaa waliin gaafa 20/05/20

²⁹⁵ Seera deemsa falmii yakkaa Itoophiyaa kwt 136(2)

²⁹⁶ Qajeelfama Dhaddachaa mana murtii waligala Oromiyaa lakk.8/2004 kwt. 7(4)

²⁹⁷ Af-gaafii obboo Abbaa Gadaa Mi'eessoo Odaa, Walitti qabaa abbootii gadaa Aanaa Shaashmaannee waliin gaafa 13/05/11taasifame

dhabuun ni jira²⁹⁸. Dabalataanis bar-gaaffii hirmaattota irraa sassabameenis yaadonni adda addaa ka'anii jiru. Yaadonni kunis kakuun qajeelfamaan teechifamee jiru jiddu galeessaan gaarii akka ta'eef abbootii seeraa biratti gutummaan kakachiisuun akka hin jirre ibsamee jira. Gama biraatiin immoo jechoonni kakuu keessatti ibsaman naannoo tokko tokko keessatti hiikkoon isaanii beekamaa miti kan jedhu dha. Akkasumas kakuu akka haala aadaa fi amantaa hawaasa naannoo giddu galeessa godhateen kaksiisuu dhabuun akka jiru dha.

Qajeelfama dhaddachaa mana murtii waligala Oromiyaatin bahe keessatti kakuu akka fakkeenyatti teechifameen alatti abbootiin seeraa akka haala qabatama naannoo ilalaa kakuu dhugaa basuuf isaan dandeessisuun akka kakachiisuun danda'an aangessee jira. Haa ta'u malee akkuma gubbaatti ibsame qabatamaan kakuu haala aadaa, duudhaa fi amantaa naannoo jiruun wal simsiisuun akkasumas qabatama haala naannoo giddu galeessa kan godhate taasisuun²⁹⁹ itti hojjataaakkha hin jirre hirmattootni qorannoo af-gaaffiin waliin taasifames ni kaasu.

Gama biraatiin immoo ragaa kaksiisuu sadarkaa qorannoo yakkaa irrattis osoo eegalee gaariidha kan jedhu dha. Akka hojimaataatti yeroo tokko tokko ragaaleen waajjira poolisii yammuu dhufan kakuu sodaachuun dhugaa dubbachuu danda'an jechuun kakachiisuun akka jiru ogeessonni ni dubbatu.³⁰⁰ Kakuun dhugaa baasuu keessatti gahee ol'aanaa kan qabu ta'us akka barreessitoota qorannoo kanaatti garuu kakuun sadarkaa qorannoo irraa eegaluu qaaa amantaa jedhu hin qabnu. Sababiin isaa sadarkaa qorannoo irratti qorattootni odeefannoisaanii kenname bu'uura godhachuun dandeetti isaani fayyadamanii iddo yakki raawwatame jedhametti argamanii mirkanoefffachuu kan danda'anii fi odeeffannoon kenname qorannoof akka ka'umsaatti kan tajaajilu waan ta'eefi.

❖ Ijoo falmii fi ragaa qabachuu

Falmii hariiroo hawaasaa keessatti manni murtii himataaf deebii dhiyaate qulqulleessuun ijoo wal-falmitootni irratti waligaluu dhaban akka ijoo falmiitti qabee akka falmiin irratti gaggeeffamuuf ragaan akka qulqulla'u kan taasifamu akka ta'e seera deemsa falmii hariiroo hawaasa irraa ni hubatama.³⁰¹ Akka barbaachisummaa isaattis yammuu dursanii ijoo qabachuuf rakkisaa ta'ee argametti erga ragaan dhagahamee booda ijoo qabachuun dhimmicha addaan baasuun akka danda'amu ni teechisa.

²⁹⁸ Af-gaafii obboo Basaazzin Baahiruu, A/deemsa qorannoo yakkaa fi murtii haqaa kennisiisuu, Mana hojii A/Alanga Aanaa wandoo, 15/5/2011

²⁹⁹ Af-gaafii Kom., Nuurasaa Akkanaa A/Ad/Qo/Ya/Mu/Ha/Kennisiisuu Qa/P/G/Sh/Lixaa waliin gaafa 05/06/2011 taasifame

³⁰⁰ Af-gaafii Komandar Mangistuu Ijaaraa, A/Adeemsa Qorannoo Yakkaa fi Murtii Haqaa Kennisiisuu, Qajeelcha Poolisii Godina Arsii Lixaa, 13/5/2011

³⁰¹ Seera deemsa falmii hariiroo hawaasa kwt 247-248

Falmii yakkaa keessattis dhimmi akka ijootti qabamee qulqullaa'u qabxii gareen bitaa mirga wal-haale irratti dha.³⁰² Seera deemsa falmii yakkaa keenya keessattis garagalchi himatamaa dhaqqabuun isaa erga mirkan'aeen booda himatamaan dhiyaatee jecha amantaa fi waakkii akka kenu ni taasifama. Himatamaan yakka ittiin himatame raawwachuu ilaachisee yoo waakkate A/Alangaa himanna dhiyeesse erga ibseen booda ragaan ijoo himanna isaa akka mirkaneessuuf dhiyeesee ijoo maal irratti akka ragu ni hubachiisa. Ijoon Abbaa Alangaa akka mirkanessuuf irraa eegamu dhimmoota tumaa seeraa gochicha yakka taasisan keessatti caqafamaniin wal-qabatee firriwwan dubbii himanna keessatti caqafaman himatamaan haalaman akka ta'e hubachuun ni danda'ama.³⁰³ Kanaan wal-qabatee hojmaatni jiru maal akka ta'e qulqulleessuuf sakatta'a taasifameen manneen murtii keessatti hojmaatni adda addaa jiraachuu isaa hubatameera. Inni duraa akkaataa seera deemsa falmii keessatti teechifameen A/Alangaa ijoo ragaa osoo hin qabsiisin ragaa caqasuu dha.

Falmii yakkaa Darajjee Kabaa fa'a N-3 fi A/Alangaa Shawaa lixaa³⁰⁴ jidduu tureen himatamtooni yakka ajjeechaa seera yakkaa kwt 539(1) irra darbuun hammeenyummaan yakka ajjeechaa raawwatan jedhee dhiyeesse irratti himatamtooni waakkatanii A/Alangaa ijoo osoo hin qabsiisiin ragaa dhagahee jira. Dhimma kana irratti A/Alangaa ijoo akka qabsiifatus gama mana murtiitiin osoo hin gaafatamin bira darbamee jira. A/Alangaas ijoo ragoota mana murtii osoo hin ibsin ragaa dhagahutti akka seenamu ta'ee jira.

Inni lammaffaa immoo yeroo ijoon gaafatamu bifa iftoomina hin qabneen ijoon himatuma keenya jechuun akka waliigalaatti kan ibsamu dha.³⁰⁵

Falmii yakkaa A/A Go/ SW Lixaa fi Abarraa beekumaa jidduu tureen himatamaan 32(1)(A) fi 540 kan ilaalu irra darbuun nama ajjeesuuf yaadanii du'aa Dassaaleenyi Sarbeesaa Ulee Shimalaatiin mataa isaa gara duubaa irraa rukutee miidhaa irraan geessisee miidhamaan gaafa guyyaa 01-04-2010 waan du'eef yakka ajjeecha raawwateef himatamee kan jedhu dha.

Dhimma kana keessatti himatamaan raawwii yakkichaa waakkatee falmee jira. A/Alangaa ijoo ragootaa akka qabsiifatu gaafatamee ijoo addaa hin qabnu ijoon keenya himatuma keenya bifa jedhuun yaada dhiyeesee manni murtii kanuma galmeessee ragaa dhagahee jira.

³⁰² Jonnathan daak and Claire McGoulay Criminal evidence in context, second edition page 3

³⁰³ Seera deemsa falmii yakkaa kwt 132-142 wal-faana dubbisi

³⁰⁴ Darajje Kabaa N-3 vs A/Alangaa Godina Shawaa lixaa lak Galmee 13339

³⁰⁵ Abarraa Beekumaa vs A/Alangaa Godina shawaa lixaa lakk. galmee MMO shawaa lixaa 13751

Inni sadaffaan immoo Abbootiin seeraa Abbootiin A/Alangaa yoo ijoo qabsiifachuu barbaadan akka qabsiifatan jechuun bifa filannoo ykn fedha Abbaa Alangaa irratti haal hundaa'een kan gaafatan ta'uu isaati. Fknf falmii yakka ajjeechaa dagannoo A/Alangaa godina Shawaa kaabaa fi Masrashaa Aganyaw jidduu ture irratti manni murtii A/Alangaa ijoo yoo qabsiifachuu barbaade akka qabsiifatu gaafatee A/Alangaas akka himata keenyaatti nuuf mirkaneessu jechuun galmeessisee jira.³⁰⁶

Seera deemsa falmii yakkaa kwt 136(1) jalatti A/Alangaa akaakuu ragaa dhiyeessee ijoo ragaa waliin qabsiifachuu akka qabu tumee jira. Ragaan dhiyaatu maal akka ragu dursanii ijoo qabsiisuun tokkooffaa himatamaan himata irratti dhiyaate akka ofirraa ittisuu dandeessisuu keessatti gaheen isaa ol'aanaa dha. Inni lammaffaa immoo dhugummaa raga mirkaneessuufis gaheen isaa salphaa miti. Ragaan dhiyaate jecha ragaa dhugummaa qabu kennuu fi dhabuu isaa ittiin madaaluufis kan gargaaruu dha. ijoo qabsiifachuun tumaa seeraa irratti bifa dirqisiisaa ta'een kan tuamee dha. Kanaaf gama kanaan A/Alangaa ijoo osoo hin qabatin ragaan akka dhagahamu taasisuunis ta'e ijoon ifatti osoo hin qabamin ragaa dhagahuun jecha ragummaa kennname dhugummaa isaa sakatta'uu irratti dhiibbaa mataa isaa kan qabu dha.

Hanqinaalee ijoo qabsifachuu dhabuun haa jiraatuu malee dhagaha ragaa dura ijoo falmii ifatti qabsiisanii falmuunis akka jiru galmeewan ilaalamani irraa ni hubatama.³⁰⁷ Himatamaniis erga ragaan Abbaa Alangaa dhagahamee dhimmicha irratti mirkaneesseen booda ragaa akka dhageessifatu taasifama. Haaluma wal-fakkaatuun himatamaanis ragaan dhiyaatuun dura waa'ee jecha ragummaa ragootaa irratti ijoo akka qabsiifatu taasifamuu qaba. Haaluma wal-fakkaatuun himatamtoota abukaatoon falmataniin wal-qabatee ijoo ragaa ittisaa qabsiisanii falmuun kan jiru ta'us yeroo ijoon dubbii ragaan irratti ragu maal akka ta'e osoo hin ibsamin ragaan dhagahamus ni jira³⁰⁸. Himatamtoota dhuunfaan falmaniinis wal-qabatee sirnaan ijoo qabsiifachuu irratti hanqinni kan jiru ta'uu isaati. Gara biraatiin immoo yeroo dhimmi akka ijootti qabamee qulqulla'uun hin barbaachifne himatamaa bilisa baasuuf jecha yeroo akka ijootti akka qabamu taasisuun ragaan dhugummaa hin qabne dhimmicha irratti akka dhiyaatu godhamu ni jira. Fakkeenyaaaf,

³⁰⁶ Masrasha Agenyaw vs A/Alanga Shawa kaaba lakk.galmee MMO Shawaa kaabaa 45866

³⁰⁷ Falmii yakkaa A/Alangaa Aanaa Haramaayaa vs Ibsaa Yuuyyaa lakk. Galmee mana murtii Aanaa Haramaayaa 44043, A/Alangaa Aanaa Goobbaa vs yenaalam Kifluu lakk.galmee mana murtii Aanaa Goobbaa 25893

³⁰⁸ Falmii yakkaa A/Alangaa Aanaa Gobbaa vs Minilik Salamoon fa'a N-6 lak Galmee Mana Murtii Aanaa Goobbaa 25464

Namni tokko xaawulaa seeraan alaa kuusee argame jechuun shakkame. Xaawulaa baay'een mana isaa keessaa sakata'amee argame. Ni himatame. Gama kanaan, ragaan barbaachisu hundi dhagahamee himatamaan xaawulaa sana kana kuuse ta'uu irratti mirkanaa'e. Manni murtii garuu dabalataan manni xaawulaan keessaa bahe kan himatamaa ta'uu gandi ragaa irratti haa dhiyeessu jechuun ajaje. Gandi manni jedhame kan himatamaa miti jechuun barreesse. Haaluma kanaan himatamaan murtii manni murtichaa kenneen bilisa bahe.³⁰⁹

Dhimma armaan olii keessatti ijoon himanna himatamaan xaawulaa kuusee jira? kan jedhu ta'ee osoo jiruu manni murtii ijoo rogummaa hin qabne manni meeshaan keessatti kuufame kan eenyuuti jechuun akka qulqulla'uu ajajee jira. Abbaan qabeenyummaa mana yakki keessatti raawwatame jedhameen kan wal-qabatuu miti. Ijoon qulqulla'uu qabus xaawulaa jedhame himatamaan iddo jedhame keessatti kuuse moo hin kuusne kan jedhu dha.

Haaluma wal-fakkaatuun yammuu manni murtii ijoo qulqulleessuf qabate dhiisee dhimma biraa xiinxaluus ni jira. Fknf Dhimma ol'iyyannoona Mana Murtii waliigala Oromiyaa dhiyaateen ol'iyyattooni komii dhiyeessaniin Ragooni Abbaa Alangaa isaan irratti akka hin mirkaneessin caqasanii dhiyeessani. Manni murtii waliigalaas ijoo qabateen ragaan A/Alangaa irratti mirkaneesse moo hin mirkaneessine ijoo jedhu erga qabateen bodaaruu waa'ee ragaa A/Alangaa xiinxala isaa keessatti osoo hin kaasiin ragaa ittisaa qofa xiinxaluun murtii kennee jira. Dhimma kana keessatti manni murtii ijoo qulqulleessuuf qabate osoo hin qulqulleesin hafee jira.

Falmii tokko keessatti ijoon qabamu gosa ragaa dhiyaatuuf akkaataa ragaan itti dhiyaatus kan murteessuu dha. Ijoon qabamu kan dogongora ta'e yoo ta'e ragaan dhimmicha hubachiisuuf dhugummaa hin qabne akka dhiyaatu gochuu keessattis gahee mataa isaa qabaata. Kanaaf yammuu ijoon qabamu ofeeggannoo cimaa taasisuun ni barbaachisa.

❖ Gaafilee sirnaan gaafachuu

Seerota deemsa falmii hariiroo keessattis ta'e kan yakkaa keessatti abbootiin seeraa sadarkaa kamiin keessattuu murtii haqaa kennuuf barbaachisaa dha jedhanii yammuu amanan gaaffileee ragaaf dhiyeessuu akka danda'an ni teechisa.³¹⁰ Qabatamaan manneen murtii keenya keessa hojmaata jiru hubachuuf sakatta'a taasifameen hirmattoota qorannoo irraa yaadni adda addaa dhiyaatee jira.

³⁰⁹ Af-gaafii Saajin Addisu Qixxeessaa, A/Adeemsa Qorannoo Yakkaa fi Murtii Haqaa Kennisiisuu, Aanaa Wandoo Gannat, gaafa 14/5/2011

³¹⁰ Seera deemsa falmii yakkaa kwt 136(5) fi seera deemsa falmii hariiroo hawaasa kwt 266 wal faana dubbisuu

Yaadoota kanneen keessaa Manneen murtii ragaa sobaa hambisuuf yommuu ragaan dhaga’amu gaaffiiin dhimmoota qulqulleessuuf yaalii kan taasisan ta’uu, haa ta’u malee tooftaalee ragaa dhugummaa hin qabne addaa ittiin baasuuf jiran hojiirra oolchuu irratti hanqinni akka jiru kaasu.³¹¹ Yaada gama biraatiin immoo Abbootiin seeraa daangaa aangoo isaanii darbuun gaaffii qaxxamuraa kan gaafataniif gama garee falmitootaan gaaffii qaxxaamuraa bal’inaan akka hin gaggeessines akka daangeeffaman, yammuu sababa kanaan mormiin ka’u dhaaddacha jeeqjan jechuun akka sodaachifamanii dha.³¹² Abbootiin seeraa gama isaaniitiin yammuu dhugaa qulqulleessuuf gaaffilee adda addaa kaasan garee falmitootaan komiin akka irratti ka’u ni dubbatu.³¹³

Abbootiin seeraa dhimmicha qulqulleessuuf murtii haqaa kenuuf akka isaan dandeessisu sadarkaa kamittuu gaaffii qulqulleessaa gaafachuu akka danda’an seeraan ifatti tumamee jira. Yaadni abbootiin seeraa daangaa aangoo isaanii darbuun gaaffii qaxxaamuraa gaafatu jechuun ka’e yaada deeggarsa seeraa qabu miti. Haa ta’uu malee, manneen murtii gaaffileen akka seeraan gaafataniif seeraan teechifame dhugaa baasuuf waan isaan dandeessisu irratti akka ta’e dha. Qabatama jiruun yeroo tokko tokko Abbootiin seeraa bif a gartummaa garee tokkoo agarsiisuun yammuu itti gaafatan ni mul’ata. Adeemsa falmii keenya yammuu ilaallu gara caalmaan hojiin dhugaa baasuu garee walfalmitoottaa irratti akka kufu kan taasisu akka ta’e ni hubatama. Haa ta’uu malee, manni murtii garee wal-falman madaalawa akka ta’an taasisuuf dhugaa baaasuuf jecha gaaffilee barbaachisoo ta’an gaafachuu akka danda’an seeraan angeeffamanii jiru.

Gama biraatiin qaamni ragaan irratti dhiyaate ijoo rogummaa qabu irratti gaaffii ragaa irratti dhiyaate sobsiisuuf barbaachisaa dha jedhee yaadu gaafachuu akka danda’u seera deemsa falmii irratti teechifamee jira.³¹⁴ Gaaffileen kunniinis dandeettii ragaan dhiyaate taateewan qayyabachuu qabu ibsuun, amala dhuunfaa ragaan hawaasa keessatti qabu caqasuun, faayidaa ragaan dhimmicha irraa qabu agarsiisuun akkasumas ragaan dhiyaate roga qabataa kan jiru ta’uu kan agarsiisan akka ta’uu danda’an barruulee adda addaa keessatti teechifamani jiru. Gaaffileen rogummaa hin qabne akka hin dhiyaanne to’achuun gahee mana murtii ta’us gaaffilee haala barbaadamuu akka hin gaafanne daangeessuun hojmaata seeraa irraa maqeef dhugaa baasuu keessattis danqaa akka ta’e dha.

³¹¹ Afgaaffii Obbo Xibabuu Gurmuu A/seeraa Mana murtii Magaalaa Burayyuu waliin gaafa 13/05/2011 taasifame

³¹² Af-gaaffii obboo Basaazzin Baahiluu, A/Adeemsa qorannoo yakkaa fi murtii haqaa kennisiisuu, Mana hojii A/Alangaa Aanaa wandoo gannat, gaafa 15/5/2011

³¹³ Af-gaaffii obboo Gammachuu Lammaa Pireezidaantii MMA Ada’aa waliin gaafa 27/05/11 waliin taasifame

³¹⁴ Seera deemsa falmii yakkaa kwt 137(3)

Yaadota kanniin irraa kan hubatamu gaaffilee adda addaa kaasuun dhimmoota qulqulleessuu irratti hojmaanni garaagarummaa qabu kan jiru ta'uu isaati. Kunis yeroo gadifageenyaan qulqulleessuuuf itti deemamus kan jiru ta'uu fi akkaataa barbaadamuun itti deemuu dhabuuun akka jiru dha. Gama A/Alangaa immoo ragaa isaa dhageessifachuu dura qophii ni taasisa. Raga ittisaa irratti garuu tarreen ragaa dursee waan isa hin qaqqabneef dursanii qophaa'uu irratti hanqinni akka jiru Abbootiin Alangaa ni kaasu. Seera deemsa falmii yakkaa yammuu ilaallu himataaf himatamaanis gaafa dhimmichi dhagahamuuf beellamametti ragaa isaanii dhiyeefachuu akka qabaniif maqaa ragoota kanaa dursanii mana galmeef dhiyeessanii yaamicha akka fudhatu qaban ni teechisa.³¹⁵ Hojmaatni ammaan tana qabatamaan manneen murtii keenya keessa jiru himatamaan ragoota irratti dhiyaatan himatuma waliin dursee kan fudhatu ta'us gama isaatiin garuu maqaa ragoota ittisaa mana galmeef kan dhiyeessu erga ragaan A/Alangaa irratti dhiyaatee ofirraa ittiis jedhamee booda akka ta'e hubachuun ni danda'ama. Kun immoo A/Alangaa durse qophii gahaa akka hin goone kan taasisu akka ta'e hubachuun ni danda'ama. Dursanii eenyummaa ragoota beekuun kallatti adda addaatiin dhugummaa jecha ragummaa isaanii mirkaneesuuf gahee mataa isaa qabaata.

Gama biraatiin immoo qabatamaanis dhimmoota ilaalamen keessattii Abbootiin Alangaa dhimmoota ofii isaaniitii hordofaniin wal-qabatee sirnaan gaafachuu irratti hanqina hedduu akka jiru dha.³¹⁶ Jecha ragaa gaaffii duraa keessatti kenne bu'uura gochuun maloota gaaffii qaxxaamuraa jiran akkasumas gaaffilee amanamummaa ragaa miidhan kaasuu irratti hanqinni baldhinaan ni mul'ata.³¹⁷ Akka fakkeenyatta ragaaleen ittisa ta'anii dhiyaatan hedduun isaanii maatii akka ta'an hubachuun ni danda'ama. Yerooakkanaa A/Alangaa ragaan dhiyaate dantaa kan qabu ta'uu agarsiisuu irratti hanqinni hedduun ni jira.

6.6 Madaallii Ragaa

Murtii haqa qabeessa ta'ee fi dhugaa bu'uura godhate kennuu keessatti madaalliin ragaa hojii xiyyeffanoo barbaadu dha. Ragaan adeemsa falmii kamiyyuu keessatti dhiyaatu dhugummaa kan qabu ykn kan hin qabne ta'uu danda'a. Dhugummaa ragaa ijoo falmii mirkaneessuuf dhiyaate adda baasuun murtii kennuuf ragaa dhiyaate sirnaan madaaluun hojii murteessaa ta'e dha. Madaalliin ragaa qulqullina hin qabne ykn dadhabaa ta'e murtiin kennamu ragaa dhugummaa hin qabne bu'uura kan godhate akka ta'u taasisa.

³¹⁵ Seera deemsa falmii yakkaa kwt 124(1)

³¹⁶ Obbo Kumalaa Abarraa A/Seeraa MMO Go/Sh/Kaabaa waliin gaafa 29/05/2011 taasifame, Obbo Saamu'eel Gammachuu A/Seeraa MM Aanaa Kuyyuu waliin gaafa 28/05/2011

³¹⁷ Obbo Kumalaa Abarraa A/Seeraa MMO Go/Sh/Kaabaa waliin gaafa 29/05/2011 taasifame, Obbo Saamu'eel Gammachuu A/Seeraa MM Aanaa Kuyyuu waliin gaafa 28/05/2011, Obbo Muhaabbaa Abarraa A/Seeraa MM Magaalaa Buraayyuu waliin gaafa 13/05/2011 taasifame

Madaalliin ragaa yammuu taasifamu rogummaa, fudhatamummaa fi amanamummaa ragaan sun qabun xiinxaluun dirqama ta'a. Ragaan rogummaa hin qabne ijoo falmii mirkaneessuu kan hin dandeenye waan ta'eef murtii kennuu keessatti fudhatama hin qabaatu. Gama biraatiin ragaan fudhatamummaa hin qabne sababoota garagaraatiif seeraan kan daangeffame waan ta'eef hangam rogummaa fi amanamummaa qabaatus murtii kennuu keessatti galtee ta'uu hin danda'u. Madaallii ragaa keessatti hojiin inni bu'uraa fi ulfaataa ta'u amanamummaa ragaa dhiyaatee mirkaneeffachuu dha. Madaalliin ragaa akaakuu ragichaa irratti hundaa'ee qabxiilee garagaraa qabaata.

A. Jecha Ragummaa Ragaa Namaa

Amanamummaa ragaa namaa dhiyaatee mirkaneeffachuuuf manneen murtii amalaa fi maalummaa ragaa dhiyaatee fi amanamaa ta'uu (credibility) raga-baatuu tilmaama keessa galchuu qabu. Hojii kana keessatti manneen murtii wal fakkaachuu jecha ragaa raga baatuu, wal simuu jecha raga-baatotaa, walsimuu jecha ragummaa raga-baatuu fi akaakuu ragaalee adda addaa dhiyaatanii, dandeetti hubachuu fi yaadachuu fi carraa taatee tokko organii adda baasuu raga-baatuu fi k.k.f xiinxaluutu irraa eegama. Akkasumas dhimmicha irraa dantaa qabaachuu raga-baatuu, miira raga-batuun dhaddacha irratti agarsiisu, baay'inaa fi umurii raga-baatuu tilmaama keessa galchuun barbaachisaa dha. Gama biraatiin ragaa ijoo falmii mirkaneessuu isa gargaaru osoo qabuu dhiyeeffachuu dhabuu fi gaaffii qaxxaamuraa gaafachuu dhabuu³¹⁸ garee falmitootaas dhimma madaallii ragaa keessatti ilaalamuu qabu dha.

Akka waliigalaatti, qabxiilee madaallii olii keessaa jiraachuun qabxii tokkoo ykn muraasaa amanamummaa ragaa dhiyaatee of-danda'ee kan midhu ta'uu yookaan ta'uu dhabuu kan danda'u waan ta'eef, manni murtii qabxiilee madaallii dhiyaatan kanneen akka ulaagaa tokkotti fudhachuun dhugummaa ragichaa xiyyeffannoон madaaluutu irraa eegama. Dabalataniis, manneen murtii wayita ragaa madaalan naamusa ogummaa gonfachuun addattimmoo loogii irraa bilisa ta'uun ragaa dhiyaate madaala isaa eeguun xiinxaluu qabu. Hojimaatni manneen murtii gama madaallii ragaatiin jiru maal akka fakkaatu beekuuf Sakatta'a taasifameen, hanqinootni adda addaa ni mul'atu. Hanqinoonni kunniinis madaalliin ragaa bifaa wal fakkaataa ta'een taasifamu dhabuu, loogii irraa bilisa ta'u dhabuu, qabxiilee amanamummaa ragaa adda baasuuf gargaaran sirnaan hojiirra oolchuu dhabuu dha. Fakkeenyaaaf:-

³¹⁸ Haata'umalee, falmii yakkaa keessatti firii dubbii tokko irratti gaaffii qaxxaamuraa gaafachuu dhabuun garee falmitootaa dhugummaa firii dubbii sanaa fudhachuutti ilaalamuu akka hin qabne Seerri deemsa falmii yakkaa keewwatni 140 ni tuma. Kanaaf qabxiin kun falmiwwan yakkaa irratti kan hojjetu hin ta'u.

Falmii abbaa alangaa fi Darajjee Kabaa faa N-3 gidduu ture irratti³¹⁹ himatamtootni gaafa 17/12/2009 nama Obsaa Kabaa jedhamu ajeessan jedhamanii Seera yakkaa kwt 539 jalatti himataman. Abbaan Alangaa raga-baatota sadii fi ragaa mana yaalaa dhiyeeffate. Raga-baatuu 1^{ffaa}, gaaffii duraa keessatti, himatamaa 1ffaan shugguxii dhukaasee laphee gara bitaa jala akka rukute, himatamaa 2^{ffaa}n qoncooraadhaan mata dhahee akka buruqse, himatamaa 3^{ffaa}n ankaasseen bakka kufee jirutti cinaacha mirgaa rukutuun akka ajjesan akkasumas borumtaa isaa faana isaan du'aa irra gototan hordofuun reefa bishaan keessaa arguu ibsuun jecha ragummaa isaa kenneera. Gaaffii qaxxaamuraa keessatti, yeroo gochichi raawwate daa'ima waggaa jahaa wajjin horii tiksaa kan ture ta'uu, du'aan himatamaa 2^{ffaa}, 3^{ffaa} fi shakkamaa hin qabamnee wajjiin gara mana isaa deemaa kan turan ta'uu, himatamaa 1^{ffaa}n qofaa isaa bosona keessaa bahee rasaasaan dhawuu, raga-baatuu 2^{ffaa} miidhamaa fi himatamtoota 2^{ffaa}, 3^{ffaa} fi kan hin qabamnee duuba isaanii deemaa kan ture ta'uu fi raawwii yakkichaa meetira 10 irra dhaabbatee ilaalaan kan ture ta'uu fi haasaa/dubbii miidhamaa fi himatamtootni waliin jechaa turan kan hin dhageenye ta'uu ibseera. Ajjechaa raawwate nama kamittiyyuu kan hin himne ta'uu fi borumtaa ganamaan haatimanaa du'aa (raga-baatuu 3^{ffaa}) mana isaa dhaqxee du'aa arguu isaa yoo gaafattu kan itti hin himne ta'uu fi waliin barbaacha deemuu isaanii ragaa baheera. Itti dabalees, himatamtootni du'aa erga ajjeesanii booda ilmi himatamaa 1^{ffaa} (Mallee Darajjee) gaangoo fe'ee fiduun du'aa irra kaa'anii bakka biraatti kan geessan ta'uu fi osoo hadhamanaa du'aa wajjiin barbaadaa jiranii reefi du'aa kan argame ta'uu bilbilaan kan itti himamame ta'uu ibseera. Haata'u malee, hanga gaafa waajjira poolisii deemuun jecha ragummaa isaa kennutti taatee kana nama biraatti akka hin himne ibseera.

Raga-baatuu 2^{ffaa}n, gaaffii duraa keessatti, jecha ragummaa isaa yoo kennuu du'aa wajjiin galuuf osoo deemanii du'aan fuul-dura inni ammoo duuba deemaa osoo jiranii himatamtootni walfaana bosona keessaa bahanii himatamaan 1^{ffaa}n rasasa dhukaasee rukutuun, himatamaa 2ffaan qoncoraan mataa irra rukutuun, himatamaa 3ffaa fi shakkamaan hin qabamne bakka kufetti ankaasseen cinaacharra rukutanii ajjeesuu fi inni sodaatee dhiisee galuu ibseera. Borumtaa ganamaan haadha manaa du'aatti himuuf yoo deemu isheen namootaa wajjiin du'aa barbaaduu akka deemtee fi osoo barbaadaa jiranii sa'aa 7:00 irratti laga keessaa reefa akka argan ragaa baheera.

³¹⁹ Falmii yakkaa Abbaa Alangaa shawaa lixaa vs. Darajjee Kabaafaa-n-3, Mana murtii olaanaa Godina Shawaa Lixaa, Lak.G 13339

Gaaffii qaxxaamuraa keessatti, raga-baatuun kun du'aa waliin dubbataa deemaa kan turan ta'uu fi osooma waliin deemanii himatamtootni bosona keessaa walfaana bahanii himatamaa 1^{ffaa}n har'a hin galtu ittiin yoo jedhu du'aan ammoo maalan si godhe na dhiisi osoo jedhoo itti dhukaase jedheera. Raga-baatuu 1^{ffaa}n gararraa isaaniitii **qofaa isaa** horii tiksaa osoo jiruu taatee sana argee baqatee akka deeme ibseera. Gocha sana galee nama tokkottillee kan hin himne ta'uu fi haadhamanaa du'aaf wasiila (abbeera) akka ta'e ibsuun, borumtaa ganamaan obboleessa isaa (abbaa haadhamanaa du'aa) hirribarraa kaasee mana du'aa yoo deemana haati manaa du'aa barbaacha dursitee mana kan baate ta'uu ibseera. Daandii reefa irra gototanii fi dhiiga lafatti cophe hordofuun reefa kan argan ta'uu akkasumas uummata du'aa barbaadaa turanitti himatamtootni akka du'aa ajjeesan kan arge ta'uu itti himuu ibseera. Gaaffii qulqulleessaa keessatti, himatamaa 1^{ffaa} gaafa 18/12/2009 fi himatamtootni 2^{ffaa} fi 3^{ffaa}n ammo himatamaan 1^{ffaa} qabamee torban tokko booda kan qabaman ta'uu fi raga-baatotni waajjira poolisiitti gaafa 3/3/2010 waamamanii jecha ragummaa isaanii kan kennanii fi isa dura namni waamee akka isaan hin gaafanne ibseera.

Raga-baatuu 3^{ffaa}, gaaffii duraa keessatti, raga-baatuu 1^{ffaa} fi 2^{ffaa} himatamtotni du'aa ajjeesuu isaanii kan isheetti himan ta'uu, himatamaa 2^{ffaa}n du'aa bilbilaan wamuu isaa fi borumtaa osoo barbaadanii reefa laga keessaa arguu ragaa baatetti. Gaaffii qaxxaamuraa keessatti raga-baatuu 1ffaa bakka reefi argametti kan argite ta'uu fi mana isaa kan hin deemne ta'uu, himatamtootni du'aa kan ajjeesanii fi sodaatee kan itti hin himiin bule ta'uu akka itti hime ibsiteetti. Akkasumas, mana raga-baatuu 1^{ffaa} kan hin deemne ta'uu ishee fi raga-baatuu 1^{ffaa} fi 2^{ffaa} reefi argamee daqiqaa 30 booda walfaana ishee bira deemanii himatamtootni du'aa ajjeesuu isaanii kan isheetti himan ta'uu ragaa baatetti. Gaaffii keessa deebii keessatti, yeroo reefi barbaadamu raga-baatuu 1^{ffaa} jiraachuu fi dhiisuu isaa kan adda hin baafne ta'uu ibsiteetti. Gaaffii qulqulleessaa keessatti, poolisiin aanaa gaafa 19/12/2009 mana ishee dhaqanii jecha ishee yoo fuudhan raga-baatoonti 1^{ffaa} fi 2^{ffaa} ajjechaa aabbaa manaa ishii isheetti himuu isaanii akka itti hin himnee fi torbee booda waajjira poolisii yoo deemtu maqaa ragoota kanneenii qabsiisuu ibsiteetti.

Ragaan mana yaalaa hospitaala Naqamtee irraa dhiyaate madaan mataa (sammuu) irraa kan jiru ta'uu fi laphee irra fuul-duraan rasaasni dhawee duubaan kan bahe ta'uu ibsuun du'aan dhiigni baay'inaan dhangala'ee kan du'e ta'uu mirkaneesseera.

Ragaan abbaa alangaa haala armaan oliitiin dhagahamee akkuma xumurameen Manni Murtii xiinxala tokkollee osoo hin gaggeessin, ragooleen abbaa alangaa himatamtootni yakka ittiin himataman raawwachuu isaanii waan irratti dubbataniif akka ofiraa ittisan jechuun ajaja kenneera.

Bu'uuruma sanaan, himatamaa 1ffaan, gaafa yakki raawwate jedhamu mana dhuunfaa isaa keessaa osoo hin bahiin akka oole ijoo qabsiifachuun raga-baatota afur dhiyeffateera. Ragaa ittisaa 1ffaan haadhamanaa himatamaa yoo taatu jecha ragummaa ishee akka kennitetti gaafa yakki raawwate himatamaa fi isheen adda osoo hin bahiin ayyanaa dhaloota guyyaa mucaa isaanii kabajaa kan oolan ta' uu fi ragootni faccisaa 2ffaa hanga 4ffaa (koree ganda isaanii) jiran mana isaanitti waamamanii isaanii wajjiin ayyanicha kabajaa akka turan, manni jirenya isheef bakki miidhamaan itti du'e sa'a jaha (6) walirraa kan fagaatu ta'uu, himatamaan kun obboleessi isaa (du'aan) du'uu dhagahee booyicha deemuun reefi isaa hospitaalatti qoratamuu kan taasise ta'uu fi reefa fe'ee deemaa osoo jiruu qabamee kan hidhame ta'uu ibsiteetti.

Ragaan ittisaa 2ffaan isaa fi namootni sadii biroo (ragaa faccisaa 3ffaa fi 4ffaa dabalatee) wajjiin ayyana dhaloota mucaa himatamaa kabajuu kan deemuun galgala keessaa hanga sa'a lamaatti mana isaa akka turan ta'uu, himatamaan ayyanaa sana irratti akka argamaniif kan isaan waamee waliin isaanii wajjiin turuu ibseera. Yeroo himatamaan deemee isaan waamu walghaaii xumuranii namoota jaha ta'anii dhaabachaa osoo jiranii kan isaan waame akka ta'ee fi namoota sana keessaa namootni lama aanaa irraa kan dhufan ta'uu fi isaan garuu waamicha sana irratti kan hin hirmaanne ta'uu akkasumas yeroo mana himatamaa gahan sa'a saddeet akka ta'e ragaa baheera. Ittidabalees, gaafa 18/12/2009 du'uu miidhamaa dhagahee himatamaa wajjiin booyicha yoo deeman reefi kafanamee saaxinee galee kan jiru ta'uu fi haatimanaa du'aa maallaqa hin qabu jennaan ofii isaatii konkolaataa waamsisee hospitaalatti qorachiisuuf kan geesse ta'uu ibseera.

Abukaattoo himatamaa ragootni ittisaa 1ffa fi 2ffaa erga dhagahamanii booda jechi ragummaa isaanii qoftiyyuu gahaadha ragaan ittisaa 3ffaa fi 4ffaa ijoo biroo waan mirkaneesson hin qaban yoo jedhu, manni murtii akka ragaa dabalataattan dhagaha jedhee ragaan ittisaa 4ffaa akka dhagahaman taasiseera. Haaluma kanaan, ragaan ittisaa 4ffaa haluma ragaan ittisaa 2ffaa ragaan baheen bal'inaan innis jecha ragummaa isaa kan bahe yoo ta'u, hata'u malee, aanaa irraa dhaqee kan isaan mari'achiise nama tokko qofa ta'uu ibseera.

Manni murtii ragaa abbaa alangaa yoo xiinxalu, jecha ragoota abbaa alangaa irraa firiwwan dubbii himata abbaa alangaa bu'uressan qofa funaanee, firiwwan dubbii amanamummaa jecha ragootaa madaaluu dandeessisan hedduu osoo hin xiinxaliin bira darbuun murtii kenneera. Fakeenyaaf, duraa duuba taateewwan raawwii yakkichaa keesssti ibsaman irratti jechi ragootaa gargara ta'ee osoo jiru osoo hin xiinxaliin hafeera.

Manni murtii ragaalee bitaa-mirgaan dhagahee mumuruun, himatamaa 1ffaan rasaasaan miidhamaa kan dhawe akka ta'e, himatamaa 2ffaan qoncooraan mataa keessa du'aa kan rukute akka ta'ee fi himatamaa 3^{ffaa}n ankaasseen cinaacha miidhama akka rukutee fi waliin ta'anii miidhamaa kan ajjesan ta'uu ragaaleen abbaa alangaa mirkaneessaniiru jechuun xiinxala ragaa gaggeesseera. Jecha ragummaa ragaa ittisaa yoo xiinxalu garuu ragaaleen ittisaa himatamaa 1ffaa wajjiin gaafa yakkichi raawwate isaa wajjiin bakka deemsaa sa'a 6 deemsisu keessa hanga alkan keessaa sa'a 2tti waliin turuu ykn turuu dhabuu isaanii madaalee osoo hin kuffisin jechi ragaa ittisaa 2ffaa fi 4ffaa (manni murtii akka ragaa dabatalaatti kan dhagahe) lakkofsa namoota aanaa dhaqanii isaan mari'achiisanii fi geejjiba isaan yaabbatanii gara mana isaaniitti deebi'an irratti walfaallessaniiru jechuun ragaan ittisaa himatamaa 1ffaa irraa hin ittifne jedhee murtii kenneera. Jecha ragaa ittisaa 1^{ffaa} ammoo osoo hin xiinxaliin bira darbeera; ragicha kuffisuu ykn fudhachuu isaa madaallii ragaa keessatti waan jedhe tokkollee hin qabu. Haaluma sanaan, manni murtii himatamtootni balleessaa qabu jechuun himatamaa 1ffaa wagga 20, himatamaa 2^{ffaa} wagga 18 akkasumas himatamaa 3ffaa wagga 18 adabeera.

Jecha Ragoota A/Alangaa kopha kophattu akkasumas wal-faana yammuu ilaalamu walitti bu'iinsa hedduu akkasumas dhimmoota amanamaa hin taane kan ofkeessaa qabu dha. ragaan A/Alangaa 1ffaa miidhaman gaafa yakki raawwatamu himatamtoota 2^{ffaa}, 3^{ffaa} fi nama yeroo hin qabamne waliin deema turee yammuu jedhu ragaan A/Alangaa 2^{ffaa} gama isaatiin miidhamaa waliin deemaa osoo jiran himatmttootni bosona itti bahanii yakkicha raawwachu dubbata. Gama biraatiin ragaan A/Alangaa 1ffaa barii haati manaa du'aa dhufte na gaafatte jennan hin agarree jechuun yammuu ibsu ragaan 3^{ffaa} gama isheetiin isiin akka hin gafanneen dubbattee jirti. Dabalataanis ragaan 1^{ffaa} osoo waliin barbaannu namni haadha manaatti bilbilee ergasii dhaqnee reefa agarre jechuun rageera. Ragaan A/Alangaa 2^{ffaa}n gama isaatiin karaa himatamttoonni reefa harkisan irra deemne reefa bishaan isaan itti gatan keessaa agarre malee namuu bilbilaan nutti hin himne jechuun ragee jira. Haatii manaa du'aa gama ishiitiin ragootiin A/Alangaa 1^{ffaa} fi 2^{ffaa}n uummata keessatti himatamtoonni abbaa mana ishee ajjeessuu isaanii natti himanii yammu jettu ragaan A/Alangaa 1ffaa gama isaatiin garuu

raawwii yakkichaa ilaachisee hanga gaafa poolisiitti jecha kennatutti nama kamittuu kan himne ta'uu dubbata.

Dabalataanis ragaan A/Alangaa 2^{ffaa} gaaffii duraa keessatti du'aan dura isaa deemaa kan ture ibsee yammuu gaaffii qaxxamuraa gaafatamu immoo walcinaa haasawa deemaa turre jechuun dubbatee jira. Ragaan A/Alangaa 3^{ffaa}n gama ishiitiin ragaa A/Alangaa iddo reefaatti agarre yammuu jettu gaaffii irra deebiin gaafatamteen namoonni hedduu waan turaniif ragaa kana arguu ishii kan hin yaadanne ta'uu dubbattee jirti. Gama tokkoon waa'ee raawwii yakkichaa uummata keessatti ragaan kun nutti hime jechaa gama kaaniin achitti arguu adda baafachuu dhabuu ishii kaasuun ishee dhugummaa jecha ragummaa ishii shakkii olaanaaf kan saaxiludha.

Gama biraatiin ragaan A/Alanagaa 3^{ffaa}n gaafa 19/12/2009 jecha ishee poolisiif yammuu kennitu waa'ee ragootni 1^{ffaa} fi 2^{ffaa} raawwii yakkichaa ilaachisee itti himan poolisiif akka hin himne dubbattee jirti. Namni abbaan manaa jalaa du'e waa'ee raawwii yakkichaa namoota ragaa ijaa ta'an jedhamaniin itti himamee jecha poliisiif yammuu kennu haala kamiin raawwii yakkichaa akka beekuu danda'e, eenyuun akka itti himamee fi akkamitti akka itti himame ibsuu dhabuun jechi ragummaa kun amanamaa kan hin taane ta'uu isaa mul'isa.

Qabxiin biraa immoo shakkamaa tokkoffaan gaafuma reefi argame sana to'atamee hidhaa osoo jiruu ragonni kunniin raawwii yakkicha ilaachisee poolisiif erga yakki raawwatameen booda sababa gahaa malee ji'a sadii turanii jecha ragumma isaanii kennuun isaani yammuu ilaalamu dhuguma ragoonni kunniin raawwii yakkicha ni beeku kan nama jechisiisuun danda'u miti. Kana malees namni firri isaa ajjeefamee waa'ee raawwii yakkichaa osoo hin dubbatin ni tura kan jedhu haala kamiinuu kan nama amansiisu miti.

Jecha ragoota kanaa yammuu ilaallu ijoo dubpii gurguddoo ta'an irratti kan garaagarummaa kan agarsiisan akka ta'e hubachuun ni danda'ama. Manni murtii dhugummaa jecha ragaa yammuu madaalu jechi ragaa gaaffilee garagaraa³²⁰ keessatti kenne kan wal-fakkatu ta'uu fi jechi ragootni kennan kan wal-simuu ta'uu ilaaluu qaba . Dhimma kana keessatti Jechi ragootaa qabxiilee lamaan kanaan yammuu madaalamu ofii isaatii kan walitti bu'uuf jechi ragoota dhiyaatanii walii isaatiin kan wal-simuu miti. Haata'umalee manni murtii ragaa A/Alangaa yammuu xinxalu, jecha ragoota A/Alangaa irraa firiwwaan dubpii himata bu'uureesson qofa funaunuun, firiwwan dubpii amanamummaa jecha ragoota madaaluun isa dandeessisan hedduu osoo hin xiinxalin bira darbee jira. Duraa duuba taateewwan raawwii

³²⁰ Gaaffileen kunnin gaafi duraa, gaaffii qaxxaamuraa,gaaffii keessa deebii fi gaaffii qulqulleessa mana murtii jechuu dha.

yakkichaa ilaachisee jechi ragootaa garaagara, jechi ragummaa kennaman tokko tokkos dhama dhabeessa (irrational) ta'ee osoo jiruu manni murtichaa jecha ragootaa akka amanama ta'eetti fudhatee jira.

Gama biraatiin manni murtichaa ragaa ittisaa yammuu madaalu jechi ragoota firriwwan dubbii ijoo ragaan mirkaneessuuf qabsiifatan irratti kan wal-fakkaatan ta'us firriwwan dubbii dalgee (collateral fact) wal-hin simne qofa funaanoon ragootni ittisaa wal-ijaaranii himatamaa bilisa baasuuf yaadaniiti bifa jedhuun jecha ragaa ittisaa kufaa taasisee jira. Gama biraatiin immoo, manni murticha jecha ragaa ittisaa ^{1^{ffaa}} fudhachuuf dhiisuu isaa osoo hin caqasin bira darbee jira.

Akka waliigalatti madaallii jecha ragoota mana murtii kanarra kan hubatamu, manni murtii jecha ragoota A/Alangaa yammuu madaalu walitti bu'iinsa jechoota ragaa amanamummaa ragichaa akka miidhuu hin dandeniyetti fudhachuun himatamtoonni ofirraa haa ittisan yammuu jedhu ragoota ittisaa keessatti garuu walitti bu'iinsa firii dubbii dalgee(collateral fact) irratti qaban caqasuun amanamaa akka hin taane ibsee jira. Kun immoo manni murtii dhimma kana keessatti yammuu ragaa madaalu haala wal-fakkatuun (uniformly) ragaa kan hin madaalle ta'uu akkasumas loogii irraa bilisa akka hin taane hubachuun ni danda'ama. Kanaaf Manni Murtii murtii balleesummaa yammuu kenu xiinxala keessatti ijoo madaaluu qabu sirnaan madaaluu dhabuu isaa kan agarsiisuu dha.

Dhimmuma kana irratti himatamaan ol iyyata dhiyeeffate keessatti Manni Murtii Waliigala Oromiyaa³²¹ hanqinaalee madaallii ragaa Mana Murtii Olaanaan raawwataman sirreessuu osoo qabuu biraa dabree jira. Manni murtichaa walitti bu'iinsi jecha ragoota Abbaa Alangaa amanamummaa ragichaa kan miidhu akka hin taane ibsuun inumaayyuu haala naannoo raawwii yakkichaa ture irraa fi balaafummaa himatamaa ^{1^{ffaa}} irraan kan ka'e walitti bu'iinsi jecha ragaa uumamuu danda'a jechuun xiinxala dogongoraa taasisee jira. Dabalataanis manni murtii waliigalaa firii dubbii ragooni Abbaa Alangaa ^{1^{ffaa}} fi ^{2^{ffaa}}n maaliif taatee raawwii yakkichaa namatti utuu hin himin yeroo dheeraa turuu danda'an kan jedhu qulqulleeffachuuuf galmeed qorannoo poolisii dhiyeessisuun jecha ragooni Abbaa Alangaa kunneen poolisiif kennan keessatti himatamaan ^{1^{ffaa}} tanaan dura nama ajjessuu isaa akkasumas ragaa sobaan nama himachuun adabsiisuu isaa caqasuun balaafummaa himatamaa ^{1^{ffaa}} irraan kan ka'e waan sodaataniif jecha isaanii hin kennis turuu kan ibsan fudhatee jira. Haata'u malee Ragootni A/Alangaa ^{1^{ffaa}} fi ^{2^{ffaa}}n mana murtii ol'aanaatti jecha

³²¹ Falmii yakkaa Darajjee Kabaafaa N-3 fi A/Alangaa Naannoo gidduutti Mana Murtii Waliigala Oromiyaa lakk. Galmee 272497 gaafa 25/08/2010 murtaa'e

isaanii yeroo kennan raawwii yakkichaa gaafuma reeffi argame ragaa A/Alangaa 3^{ffaa}tti himuu isaanii kan agarsiisu gal mee keessatti galma'ee kan jiru ta'uutu hubatama. Manni murtichaa wal simuu dhabuu jecha ragoota A/Alangaa fi taatewwan argan yeroon himuu dhabuu ragoota A/Alangaa bifaa kanaan erga sababeesseen (justify) booda "haalonni uumaman kun himatamtooni goonkumaa yakkicha hin raawwanne kan nama jechisiisu miti" jechuun qabxii ol iyyataa gama kanaan dhiyaate kufaa godhee jira.

Xiinxala dhimma kanaa keessatti manni murtii waliigala madaallii ragaa keessatti dogoggoroota hedduu raawwatee jira. Tokkoffaa, firii dubbii ragoonni A/Alangaa mana murtii olaanaatti raawwii yakkichaa ilaachisee namoota biroo cinatti haadha manaa du'aatti himuu isaanii kan agarsiisu gal mee keessaan kan hubatamu ta'ee utuu jiruu ragoonni A/Alangaa raawwii yakkichaa himuu irraa kan turaniif maaliif kan jedhu qulqulleeffachuuf ijoo qabachuun isaa dogongora dha. Lammaffaa, manni murtichaa jechi ragoota A/Alangaa poolisii biratti kennan utuu hin qulqulleeffatin guutummaatti dhugaadha jedhee fudhachuun himatamaa 1^{ffaa}n nama balaafamaadha tilmaama jedhu fudhachuun isaa mirga namni seera duratti akka qulqulluutti ilaalamuu qabu³²² kan sarbu dha. Sadaffaa, ragoonni taatee tokko dhugumaan argan firiiwan dubbii bu'uraa (material fact) irratti jecha ragummaa yeroo kennan garaagarummaa uumu jedhamee kan hin yaadamne yeroo ta'u manni murtichaa haala naannoo sana turee fi balaafamummaa himatamaa 1^{ffaa} irraan kan ka'e garagarummaan jechaa uumamuu danda'a kun immoo amanamummaa ragichaa kan miidhu hin ta'u jechuun isaa dogoggora dha. Xumura irrattis ragaan Abbaan Alangaa kan mirkaneessuu qabu raawwatamuu yakkichaa ta'uu utuu qabuu manni murtichaa hanqinootni ragaa Abbaa Alangaa irratti uumaman yakkichi goonkumaa himatamtootaan hin raawwatamne kan nama jechisiisu miti jechuun xiinxalli taasifame mirga akka nama qulqulluutti ilaalamuu himatamtootaa kan sarbee fi yaadrimee sirna seeraa ragaa bu'urarraa kan faallessu dha.

Haaluma wal fakkaatuun madaallii ragaa irratti manneen murtii dogoggoroota wal fakkaataa yeroo uumantu mul'ata. Falmii Yakkaa A/Alangaa A/Magaalaa Jimmaa fi Himatamaa Huseen Ahimad³²³ gidduu ture irratti miidhamtuu dhuunfaan ragaa A/Alangaa taatee dhiyaachuun himatamaan gocha humnaan dirqisanii gudeeduu ishii irratti raawwachuu ibsuun manni murtii ragaa naannoo biroo dhiyaatan waliin xiinxalee himatamaan akka of irraa faccis u ajaja. Himatamaanis miidhamtuu kana ragaa faccisa taasissee yeroo dhiyeessu miidhamtuun himatamaan humnaan dirqisiisee akka ishee hin gudeediniif gochicha fedhii

³²² Heera RDFI keewwata 20(3)

³²³Falmii yakkaa A/Alangaa A/M/Jimmaa fi Huseen Ahmad gidduutti M/M/A/M/Jimmaa Lakk Galmee 38763

isheetiin kan raawwatame ta'uu waan ibsiteef manni murtichaa himatamaa bilisaan gaggeesseera. A/Alangaas murtii kenname komachuudhaan Mana Murtii Olaanaa Go/Jimmaatti ol iyyannoo kan dhiyeesse yeroo ta'u manni murtichaas jechi miidhamtuun ragaa ittisaa yeroo taate kennite sossobbiin kan argame ta'uu kan hubatamu ta'uu ibsuun Murtii dhaddacha ijibbaataa mana murtii waliigala federaalaatiin kenname³²⁴ caqasuun himatamaa adabbii hidhaa cimaa wagga 5 fi baatii ja'atiin akka adabamu murteessuun murtii M/Murtii jalaa diigeera.

Dhimma kana irratti miidhamtuun dhuunfaa sadarkaa gara garaatti dhaddachuma tokko irratti dhiyaachuun jecha wal faallessu kennun ishii dhugummaa jecha ragummaa isheen kennitee gaaffii keessa kan galchudha. Jecha ragummaa miidhamtuu dhuunfaan kennite lamaan keessaa kamtu dhugaadha kan jedhu beekuun hin danda'amu. Ragooliin A/Alangaa biroon dhiyaatan immoo ragaa naannoo taateewwan raawwii yakkichaa booda jiran qofa kan beekan malee qofaa isaaniitti raawwii yakkichaa mirkaneessuu kan danda'an miti. Haalli shakkisiisaan akkanaa utuu jiruu fi shakkii kana irraa fayyadamaa kan ta'uu qabu himatamaa ta'ee utuu jiruu manni murtii Olaanaa Go/Jimmaa murtii balleessummaa kennun isaa dogoggora dha.

Gama biraatiin manni murtii olaanaa Godinichaa murtii isaa keessatti murtiin dhaddacha ijibbaataa caqase himatamaa kan fayyadu malee akkaataa inni itti ibse sana miti. Kunis manni murtii waliigala Federaalaa dhaddacha ijibbaataa kenne jechi ragummaa miidhamaa/tuu dhuunfaa akka ragaa ittisaatti kenname sossobbi ykn faayidaan kan argame ta'uun Abbaa Alangaan kan mirkanaa'e yoo ta'e malee fudhatamuu akka qabuu fi miidhamaa/tuun yakki raawwatamuu dhabuu isaa kan mirkaneesse/ssite yoo ta'e himatamaan bilisaan gaggeeffamuu akka qabu ibsee jira.³²⁵ Manni murtii olaanaa godinichaa jechi ragummaa ittisaa miidhamtuu dhuunfaa sossobbi ykn faayidaan argamuu isaa Abbaan Alangaa utuu hin hubachiisin jechi ragummaa ittisaa sossobbiidhan argame bifaa jedhuun ragaa ittisaa kufaa godhee himatamaa adabuun isaa dogoggora dha. Kun immoo jechi ragaa sobaa bu'uura murtii ta'uun namni nagaan akka adabamuuf karaa banuu danda'a.

B. Ragaa Ogummaa

Ragaan ogummaa akkuma ragaawan biro firii dubbii falmiif ka'umsa ta'u mirkaneessuuf ga'umsa kan qabaatu dha. Adeemsa sakatta'a firii dubbii (fact finding process) keessatti

³²⁴Falmii yakkaa Ashabbir Mallasii fi A/Alangaa Federaalaa gidduutti Mana Murtii Waliigala Federalaa dhaddacha ijibbaataa lakk. Galmee 137545, Fulbaana 30, 2010 (jiildii 22ffaa)

³²⁵Falmii yakkaa Ashabbir Mallasii fi A/Alangaa Federaalaa gidduutti Mana Murtii Waliigala Federalaa dhaddacha ijibbaataa lakk. Galmee 137545, Fulbaana 30, 2010 (jiildii 22ffaa)

ragaan ogummaa bakka olaanaa qaba. Haata'u malee, dhugummaa ykn amanamummaa ragaa ogummaa adda baafachuun hojii ulfaataa dha. Manneen murtii adeemsa sakatta'a firii dubbii keessatti ragaa ogummaa dhiyaate dhugummaa isaa mirkaneeffachuuuf deemsa addaa kan ragaa namaa irraa fagoo ta'e gargaaramuuun dirqama ta'a. Yaadni ogummaa ragaa ogeessaatiin kennamu yaada beekumsaa fi ogummaa abbootii seeraan ala ta'a jedhamee waan yaadamuuuf madaallii ragaa keessatti amanamummaa qabaachuu ragaa ogummaa maloota gosa ragaa biroof hojiirra oolfaman hojiirra oolchuun adda baafachuun hin danda'amu. Rakkoo kana furuuf biyyootni biroon dhimma kana seera baasuun akka hogganamu akka taasisan boqonnaa 2^{ffaa} keessa ilaallee jirra. Sirna seeraa biyya keenyaa keessatti dhimma ragaa ogummaa irratti seerri qinda'aa ta'e ba'ee hojiirra hin oolfamne. Kun immoo ragaan ogeessaa eenu akka ta'e, ga'een ragaa ogeessaa maal akka ta'e, Ragaan ogeessaa fudhatamummaa qabaachuuuf ulaagaa maalii guutuu akka qabu, Amanamummaa fi dhugummaa ragaa ogummaa haala kamiin mirkaneeffachuuun akka danda'amu, Yaadni ogummaa madaallii ragaa keessatti ulfaatina akkamii akka qabuu fi xiinxalli isaa akkam ta'uu akka qabu irratti qabatama hojii keessatti rakkoo uumaa jiraachuutu mul'ata.

Dhimmoota waliigalaa ragaa ogummaa irratti seerri qinda'aan jiraachuu baatus dhimmoota itti gaafatamummaa yakka murteessuu, tarkaanfii sirreessaa (corrective measure) daa'imman yakka raawwatan irratti fudhatamuu fi sirreeffammaa dhibee sammuu wal xaxaaf saaxilame irratti manneen murtii ragaa ogummaa dhaga'uu akka qaban tumaalee seera yakkaa 51, 54 fi 116(3) hubachuu ni danda'ama. Tumaalee seera yakkichaa irraa kan hubatamu manneen murtii yaadni ogummaa dhiyaate argannoo saayinsawaa murta'aa (definite scientific finding) bu'uura kan godhate yoo ta'e ragicha fudhachuuf dirqama akka qaban eera. Tumaaleen kun manneen murtii yaada dhuunfaa ogeessi kennuu fi yaada murtii seeraa (legal inferences) isaan ofiif fudhataniin daanga'uu akka hin qabnee fi ragicha fudhachuuf dirqama akka hin qabaanne kaa'ee jira. Haata'u malee manneen murtii yaadni ogummaa dhiyaate argannoo saayinsawaa murta'aa kan ta'ee fi kan hin taane ulaagaa (test) maaliitiin adda baasuu akka qaban seerri ifaan taa'e hin jiru. Dabalataanis yeroo hedduu dhimmi ragaan ogummaa irratti dhiyaatu beekumsaa fi ogummaa ogeeyyi seeraatiin ala waan ta'eef ragaan ogummaa dhiyaate argannoo saayinsawaa murta'aa bu'uura kan godhate ta'uu fi ta'uu dhabuu haalli ittiin adda baasuu danda'an maal akka ta'e seerri kallattii agarsiisu hin jiru. Kunis ogeeyyiin madaallii ragaa keessatti ragaa ogummaa bifaa kamiin fudhachuu fi dhiisuu akka qaban irratti

hubannoo ga'aan akka hin jiraanne taasisee jira.³²⁶ Kun immoo ragaan ogummaa dhugummaa hin qabne bu'uura murtii akka ta'u daandii saaquu danda'a.

Gama biraatiin ulfaatina ragaan ogummaatti kennamuu qabu ilaachissee seerri qinda'aa ta'ee fi dhimmoota hundaaf raawwii qabu waan hin jirreef manneen murtii haaluma isaanitti fakkaateen ragaan ogeessaa dhiyaate yeroo madaalan ni mul'ata. Manneen murtii ragaan ogummaa isaaniif dhiyaate akka ragaan dabalataa ykn deggeraa (corroborative) ykn akka ragaan xumuraa (conclusive) ta'etti iti gargaaramuu ni danda'u.³²⁷ Manneen murtii ragaan ogummaa dhiyaate gaafa fudhatanis ta'e kufaa godhan sababa isaa eeruu akka qaban beekuun barbaachisaa dha.

Dhimmoota ragaan ogummaa kana irratti seera ifaa fi qinda'aa ta'e jiraachuu baatus manni murtii waliigala federaalaa dhimmoota ragaan ogummaan wal qabatan garagaraa irratti murtii kennee jira. Murtiwwan yeroo garagaraa dhimmoota gara garaa irratti kennaman kunniin dirqisiisoo waan ta'aniif murtiwwan qaawwa seeraa jiru hanga tokko cufuu danda'anii fi kallattii agarsiisuu danda'ani dha jedhamee yaadama.

Manni murtii waliigala federaalaa dhaddachi ijibbaataa kun dhimma falmii hariiroo hawaasaa Iyyataa Waldaa itti gaafatamummaan isaa murtaa'e Yessuu fi waamamtoota Dajanee Baqqalaa faa N-2³²⁸ gidduutti ture irratti ragaan ogeessaa jechuun namoota beekumsa addaa barnootaan, leejiidhaanii fi muuxannoo dhaan argatan yeroo ta'an manneen murtii namni ragaan ogeessaa jedhamee dhiyaate dhimma irratti yaada kennu irratti beekumsa ga'aa dhimmicha irratti qabaachuu isaa dursee mirkanoeffachuu qaba jechuun ibsee jira. Manni murtichaa ragaan ogeessaa yaada ogummaa wayita kennu loogii irraa bilisa ta'uu akka qabuu³²⁹ fi gareen falmii biraan ragaan ogeessichaa loogii irraa bilisa ta'uu dhabuu isaa irratti falmii gaggeessuuf mirga akka qabaatan akeekaa jira.

³²⁶ Afgaaffii Obbo Saamu'eel Gammachu, A/Seeraa MM Aanaa Kuyyuu waliin gaafa 28/05/2011, Obbo Girmaa Dachaasaa A/Seeraa MMO Go/Sh/Kaabaa waliin gaafa 29/05/2011, Obbo Kumalaa Abarraa A/Seeraa MMO Go/Sh/Kaabaa waliin gaafa 29/05/2011 taasifame

³²⁷ Abreha Mesele Zinabu, The Standards in Admitting Expert Evidence in Ethiopia: Some Practical Discrepancies, Mizan Law Review, September 2017, pp.245 (<http://dx.doi.org/10.4314/mlr.v1i1.9>)

³²⁸ Mana Murtii waliigala federaalaa dhaddach ijibbaataatti Falmii hariiroo hawaasaa Iyyataa Waldaa itti gaafatamummaan isaa murtaa'e Yessuu fi waamamtoota Dajanee Baqqalaa faa N-2 lakk. Galmee 65930, jildii 12^{taa}, gaafa 14/10/2003 murtaa'e.

³²⁹ Manni murtii waliigala Federaalaa dhaddachi ijibbaataa falmii hariiroo hawaasaa A/Taayitaa daandiwwan Bu/M/Finfinnee fi Ambaachoo Fiqaadinee gidduutti lakk. Galmee 97023 gaafa 28/04/2009 murtaa'e irratti haaluma wal fakkaataa ta'en "Ragaan ogeessaa yaada ogummaa loogii irraa bilisa ta'e kennuuf dirqama akka qabuu fi yaadni ogummaa ogeessa loogii irra bilisa hin taaneen kennamu fudhatamuu akka hin qabne ifatti kaa'ee jira."

Dabalataanis manni murtii kun dhimma ragaan ogeessaa yaada ogummaa isaa irratti kenne irratti namoonni dhimmicha irratti ogummaa hin qabne jecha ykn yaada ragummaa faallaa ta'e kan kennan yoo ta'e manneen murtii sababni gahaa ta'e yoo jiraate malee yaada ogummaa ragaan ogeessaa kenne fudhatamuu akka qabuu fi kufaa gochuu akka hin qabne ifatti ibsee jira. Hima biraan, manni murtichaa dhimma ogummaa addaa barbaadu irratti jechi ragummaa ragaan ogeessaatiin kenne jecha ragummaa namoota biroo ogeessa hin ta'iniin kenne irra filatamaa akka ta'e akeekee jira. Haata'umalee, manni murtii kun dhimma kana keessatti sababni ga'aan maal akka ta'e waan ibse hin qabu.

Gama biraatiin manni murtichaa falmii yakkaa A/Alangaa naannoo kibbaa fi Alamaayyoo Asfaw³³⁰ gidduutti ture irratti manni murtichaa yaadni ogummaa ogeessa tiraafikaa gatii ragummaa kan dhabu yaadni ogummaa kenne deemsa dambii ogummichaa eeggatee kan hin kennamnee fi hin dhiyaanne, yaadni ogummaa dhiyaate jecha ragummaa ragooliin ijaa bakkaa fi yeroo balaan qaqqabu turan waliin wal bira qabamee yeroo ilaalamo qabxiwwan ijoo ta'an irratti kan wal faallessu yoo ta'e qofa ta'uu akka qabu ifa taasisee jira. Dabalataanis manni murtichaa dhimma kana keessattis ragaan ogeessaa loogii irraa bilisa ta'uu akka qabuu fi yaadni ogummaa ogeessaan kenne sababa ga'aa malee jecha ragummaa namootni ogummaa hin qabne kennaniin kufaa ta'uu akka hin qabne ibseera. Ta'us, manni murtichaa ragaan ogummaa ogeessa tiraafikaan kenne dambii ogummichaa eeggatee kennamuu fi dhabuu isaa abbootiin seeraa haala kamiin adda baafachuu akka danda'an ykn maloota (tests) akkamii gargaaramuu akka qaban waan agarsiise hin qabu.

Walumaa gala murtiwwan kanneen irraa kan hubannu ragaan ogeessaan nama ogummaa tokko irratti beekumsa addaa barnootaan, leenjiidhaan ykn muuxannoodhaan argate ta'uu, ragaan ogeessaa jecha isaa loogii irraa bilisa ta'ee kennuu akka qabu, jechi ykn yaadni ogummaa inni kenuu kan xumuraa akka hin taanee fi garee falmii biraatiin mormiin irratti ka'uu akka danda'u, manneen murtii jecha ragummaa ragaan ogeessaa sababa ga'aa malee kufaa gochuu akka hin qabnee fi jechi ragummaa ragaan ogeessaatiin kennamu kan namoota ogummaa hin qabneerra fudhatamummaa kan qabaatu ta'uu isaati. Kunis amanumummaa ykn dhugummaa ragaan ogummaa mirkaneessuuf kan gargaaru ta'uun falmisiisaa hin ta'u. Haata'u malee, murtiwwan mana murtii kanaan kennaman dhugummaa ragaan ogummaa adda baafachuuf manneen murtii maloota (test) akkamii hordofuu akka qaban waan akeeke hin qabu.

³³⁰Mana murtii waliigala federaalaa dhaddacha ijibbataa A/Alangaa naannoo kibbaa fi Alamaayyoo lakk.galmee 92141, gaafa 30/01/2009 murtaa'e, jiildii 17ffaa

Haala qabatamaa madaallii ragaa ogummaan wal qabatee manneen murtii naannoo Oromiyaa keessa jiru rakkoo kan qabu ta'uun ni hubatama. Manneen murtii qaamni garee falmiitiin ogeessa jedhamee dhiyaatu ga'umsa barbaachisu qabaachuu isaanii adda utuu hin baasin yaada ogummaa isaanii fudhachuun kan mul'atu ta'uun ogeessota dubbisnee fi galmeewwan sakattaane irraa hubachuun danda'ameera. Manneen murtii dhimma yakka balaa tiraafikaan wal qabatu irratti Abbaan Alangaa ogeessa teknikaa wixinee balaa kaase wayita ragaa taasisee dhiyeessu gahee hojii inni waajjiricha keessatti qabu adda baafachuu malee haala kamiin beekumsa addaa dhimmicha irratti akka argate, haala barnootaa isaa, leenjii fudhachuun fi dhabuu isaa, gosa leenjii fudhatee fi muuxannoo hojii inni dhimma sana irratti qabu adda baafatee yaada ogummaa isaa hin fudhatu. Namni tokko ragaa ogummaa kennuuf ga'aa dha kan jedhamu beekumsa addaa barnoota, leenjii ykn muuxannoodhaan argate qabaachuu akka qabu murtiwwan mana murtii waliigala federaalaa olitti eerre irraa kan hubatamu ta'us ulaagaa kanaan qaamni ragaa ogummaa kennuuf dhiyaate ogeessa moo miti kan jedhu adda baasuuf haalli itti adeemamu hin mul'atu. Abbootiin seeraa afgaaffii qorannoo kanaa irratti hirmaatan akka jedhanitti Manni murtii yaada ogummaa gaafa barbaadu waajjira rogummaa qabutti xalayaa barreessee waajjirichi ogeessa jedhee nama itti amane ofiif erga.³³¹ Manni murtii namni sun ogeessa moo miti jedhee ulaagaa ittiin madaalu waan hin qabneef akkanumatti namuma waajjirri erge irraa yaada ogummaa fudhata.³³² Manneen murtiis yaada ogummaa namni ogeessa jedhamee dhiyaate kenne kana fudhachuun bu'uura murtii taasisu. Kun immoo ragaan ogummaa dhugummaa hin qabne bu'uura murtii akka ta'uuf saaxila.

Gama biraan ragaan ogummaa ragaa ijaa wal biraa qabamee yeroo ilaalamu ulfaatina akkamii qabaata kan jedhu irratti hubanno wal fakkaataan hin jiru. Manneen murtii sababa ga'aan jiraachuu utuu hin ibsinii, fi yaadni ogummaa kennname ragaa ittisaa himatamaan waan faalleffameef qofa kufaa taasifamee jechi ragaa namaa ragaa ogummaa irra fudhatumummaa akka argatu yeroo taasifamtu jira. Fakkeenyaaf

Abbaan Alangaa konkolaachisaa Nurhaddiin Xahaa jedhamu irratti himata yoo dhiyeessu³³³ himatamaan of-eeggannoo gochuu dhabuun riqicha irratti konkolaataa daa'ima waggaa 10tti buusuun miidhaa jabaa irraan gahee waan du'eef yakka ajechaa

³³¹ Afgaaffii Obbo Girmaa Dachaasaa A/Seeraa Mana Murtii Olaanaa Go/Sh/Kaabaa waliin gaafa 29/05/2011, Obbo Saamu'eel Gammachuu A/Seeraa MM A/Kuyyuu waliin gaafa 28/05/2011, Obbo Lammeessaa Abdataa A/Alangaa Go/Sh/Lixaa waliin gaafa 05/06/2011 taasifame

³³² Afgaaffii Obbo Girmaa Dachaasaa A/Seeraa MMO Go/Sh/Kaabaa waliin gaafa 29/05/2011, Obbo Saamu'eel Gammachuu A/Seeraa MM A/Kuyyuu waliin gaafa 28/05/2011 taasifame

³³³ Abbaa Alangaa Vs. Nurhaddin Xahaa, Mana Murtii Olaanaa Godina Shawaa Bahaa, galmee lak 50919

dagaannootiin S/Y kwt 543(2) jalatti himateera. Pilaanii ogeessi kaasee dhiyeesse akka agarsiisutti riqicha meetirii 7.6 bal'atu keessatti gimbirraa fageenya 1.25 tti daa'imni akka rukutame ibseera. Ogeessi pilaanii balaa tiraafiikaa, konkolaataa fi bakka balaan itti gahe qorachuun, konkolaachisaan of-eeggannoo gochuu dhabuutiin balaan sun kan dhaqqabe akka ta'e yaada ogummaa isaa kennee jira. Ragaan namaa dhiyaatan, miidhamaa dhuunfaan wajjin riqicha irraa ta'aa kan turan, miidhamaan qacceen isa daandii irra buunaan gimbii riqichaa irraa bu'ee fudhachuuf yoo jedhu qaama konkolaataa deemaa jiru gara mirgaatiin rukutamee boodatti kufuun miidhame jechuun jecha ragummaa isaanii kennaniiru. Ragaan ittisaa, konkolaataan suuta deemaa kan turee ta'uu fi miidhamaa dhuunfaan erga konkolaataan isa bira darbee cinaacha konkolaataatti bu'ee kan kufe ta'uu ibsaniiru. Manni murtii ragaalee dhiyaatan hunda xiinxaluun himatamaan ariitii barbaachisuu ol konkolaachisaa akka hin turre, gimbii riqichaa irraa fageenya meetirii 1.25tti miidhamaan cinaacha konkolaataatiin kan rukutame ta'uu fi konkolaataan bakka miidhaan itti gahe irraa meetir 05 qofa deemee kan dhaabate ta'uusaa himatamaan of-eeggannoo ogummaan isaa gaafatuun konkolaachisaa kan turee fi balleessaa kan hin qabne ta'uu agarsiisa jechuun ragaa ogeessi kenne kuffisuun himatamaa bilisa gaggesseera.

Dhimma kana irraa kan hubachuun danda'amu manni murtichaa dhimma saffisa konkolaatichaan wal qabatee jecha ragaa namsa dhiyaatee amanee fudhachuun gama kanaan ragaa ogummaa dhiyaate kufaa akka ta'u taasissee jira. Manni murtii murtii kana irra ga'uu isaa sababa ga'aa kan ta'e maal akka ta'e waan caqase hin qabu. Ragaan namsa ijaa dhimma saffisa konkolaataa irratti yaada dhuunfaa malee ogummaa kan hin qabne waan ta'eef konkolaataan saffisa qaba hin qabu kan jedhu irratti jecha ragummaa kennuuf qaama rogummaa qabu miti.

Dhimma falmii yakkaa A/Alangaa fi himatamaa Maasreshaa Aagenyawu³³⁴ jedhamu gidduutti ture irratti himatamaan konkolaataa geejjiba namootaa qabatee ariitii hin heyyamamne oliin utuu konkolaachisuu galagalchuun namoota konkolaataa sana keessa turan irra miidhaan du'aa fi miidhaa qaamaa cimaan akkasuma miidhaan qabeenyaa akka ga'u taasisseera jechuun Abbaan Alangaan himata dhiyeesseera. Ragoonni Abbaa Alangaa dhiyaatan gariin konkolaaticha keessa gariin immoo lafa kan turan yeroo ta'u ragooliin kunneen himatamaan konkolaataa minibaasii ariitiidhaan utuu konkolaachisuu konkolaataa biraatti duubaan itti buusee ofii galagaluu isaa fi namoonni konkolaaticha keessa turan

³³⁴ A/Alangaa fi himatamaa Maasreshaa Aagenyawu, mana murtii olaanaa Go/Sh/kaabaa Lak Galmee 45866

miidhamuu ibsaniiru. Ragaan ogeessa balaa tiraafikaas dhiyaatee bu'aan wixinee balaa akka agarsiisutti himatamaan ariitiidhaan utuu konkolaachisu konkolaataa bira isa duraan turtetti karaa duubaa buusuun kan galagalche ta'uu yaada ogummaa kan kenne yeroo ta'u ogeessi teknikkaa dhiyaates konkolaataa himatamaan konkolaachisaa ture luugamni isaa kan hin dalagde ta'uu qorannoon kan adda baase ta'uu ibsee jira. Manni murtiis himatamaan ofirra akka faccis u yeroo ajaju ragaa ittisaa nama lama dhiyeeffachuun (ragaan ittisaa 2ffaan gargaaraa konkolaachisaa ture) dhiyaatanii jecha isaanii yeroo kennan konkolaataa himatamaan konkolaachisu keessa akka turanii fi konkolaataan biraan kara cinaa dhufee konkolaataa himatamaan konkolaachisaa turetti yeroo bu'u himatamaan luugama qabuu yeroof jedhu kan galagalte ta'uu fi balleessaan kan himatamaa utuu hin ta'in kan konkolaataa bira cinaachaan itti bu'ee ta'uu ibsanii jiru.

Manni murtichaas ragooliin ittisaa himatamaa konkolaataa himatamaan konkolaachisaa ture kan galagaluu danda'eef konkolaataa biraan cinaacha isaatti waan bu'eef ta'uu kan mirkaneessan waan ta'eef himatamaan dagannoo hin qabu jechuun himatamaa bilisaan gaggee jira. Manni murtii kun sababa maaliin jecha ragummaa ogeessotaa hin fudhatin akka hafeef jecha ragummaa ragaa ittisaa amanuun ragaa ogummaa fi ragaa namaa A/Alangaa dhiyeesse hin fudhatin akka hafe hin ibsine. Kun immoo qajeeltoo manni murtii waliigala federaalaa murtiwwan olii keessatti eere kan hin hordofnee fi kan faallesse ta'ee mul'ata.

Gama biraatiin haalli kenniinsa ragaa ogummaa irratti hanqinootni hedduun kan mul'atan ta'uu mata duree olii irratti ilaallee turre. Hanqinoota kana keessaa tokko ragaan ogummaa sababa saayinsawaa ta'een kan hin deggaramne ta'uu dha. Ragaa ogummaa keessumaa dhimmoota umurii himatamaa/tuu ykn miidhamaa/tuu dhuunfaa irratti dhiyaatu fi yakkota balaa tiraafika irratti wixinneen bakka balaa dhiyaatu sababa saayinsawaa ta'een kan hin dhiyaanne ta'uus manneen murtii ragicha guutummaatti fudhachuun bu'uura murtii isaanii yeroo taasisan ni mul'ata. Hima biraan, ragaan ogummaa tilmaama dhuunfaa irratti hundaa'ee kennamu manneen murtiin fudhatamanii galtee murtii manneen murtii ta'aa jiraachuutu hubatama. Ragaan ogummaa tilmaama dhuunfaa irratti dhiyaatu immoo dhugummaan isaa shakkisiisaa kan ta'uu fi manneen murtiis ragaan ogummaa kennname dambii fi deemsa ogummichaa bifa hordofeen kennamu isaa akka adda baafachuu hin dandeenye taasisa. Manneen murtii dhugummaa ragaa ogummaa mirkaneeffachuun maloota isaan dandeessisuu danda'an keessaa tokko immoo ragaan kennname haala dambii ogummaa sanaa kan hordofe ta'uu fi ta'uu dhabuu dha. Ragaan ogummaa dhiyaatu sababa saayinsawaa

bu'uura kan godhate kan hin taanee fi tilmaama dhuunfaa bu'uura kan godhate yoo ta'e immoo dhugummaa isaa haala kanaan adda baafachuun kan danda'amu miti.

Hanqinni kenniinsa ragaa ogummaan wal qabatee jiru inni biraan ogeessotni ragaa ogummaa kennan gahee isaanii adda baasanii beekuu dhabuu dha. Yakkoota balaa tiraafikaan wal qabatan keessatti ogeessi wixinee bakka balaa kaasu konkolaachisaan balaa qaqqabsiise dirqama inni qabuu fi dirqama inni cabsee argame bifaa saayinsawaa ta'een ibsuu irra darbuun yaada murtii jechuun konkolaachisaan balleessaa qabaachuu isaa fi dagannoo kan qabu ta'uu isaa ibsuun ni jira. Murtii dhumaa konkolaachisaas dagannoo qaba moo hin qabu kan jedhu murtii kennuun gahee manneen murtii yeroo ta'u ogeessonni kunnin gahee mana murtii keessa seenuuun yaada murtii kan kennan yeroo ta'u manneen murtiis yaada ogeessaa kanneeniin dhiibbaa keessa galuun ragicha sirnaan utuu hin madaalin murtii akka kennan hirmaattota qorannoo kanaa irraa hubachuu dandeenyeerra.

Dabalataanis madaallii ragaa ogummaa wal faalleessee dhiyaatu ilaachisee manneen murtii sababa ga'aa malee ragaa ogummaa gama tokkoon dhiyaate kufaa gochuun raga ogummaa garee biraan dhiyaatu amananii fudhachuun murtii kennuun jira. Fakkeenyaaaf:-

Falmii yakkaa Abbaa Alangaa fi Dammee bultii n-3 gidduu ture irratti³³⁵, A/Alangaa, himatamtuu 1ffaa (ogeettii) deessistuu ta'uun himatamtooni 2ffaa fi 3ffaa ogeessoota qoricha hadoochu waraanan ta'uun Hospitaala Bishoofuu osoo hojjetani ofeeggannoogummaan isaanii gaafatu bahuu dhabuun deessuu Hillinaa Biruukii fi daa'imni ishee akka du'an taasisaniiru jechuun S/Y kwt 32 (1)(a) fi 543(3) jalatti himatamiiru. Dhimma himatamtoota 2ffaa fi 3ffaa ilaachisee qoricha hadoochaa kennan irratti dagannoo qabu ykn hin qaban kan jedhu irratti ragootni A/Alangaa 3^{ffaa} fi 4^{ffaa} ogeessoota fayyaa ispeeshaalistii gadaameessa fi ulfaa ta'an galmee yaalumsaa duutuu dubbisuu fi qorachuun jecha ragummaa yeroo kennan qoricha hadoochaa waliigalaa (general anesthesia) jedhamu osoo fayyadaman ta'ee daa'imni carraa dafee dhalachuu kan qabuu fi sun immoo ukkaamamuun daa'immaa kan yeroo namaaf hin kennine waan ta'eef da'umsa ariifachiisuun rakkoon sun akka hin uumamne gochuu kan danda'u ta'uu, qorichi ogeessonni kun fayyadaman "Ispaayinal" kan jedhamu ta'uu fi haala rakkoo turee keessatti qorichi isaan fayyadaman filatamaa kan hin turre ta'uu, ogeessonni gosa qoricha hadoochuu yammuu filatan ogeessa gadameessaa fi ulfaa dhimmichaa hordofaa turte maamilaa sana kan irra caala beeku ishii waan ta'eef

³³⁵ Abbaa Alangaa Vs. Dammee Bultii, Wubisheet Mititkuu fi Tigist Fiqaaduu, Mana Murtii Olaanaa Godina Shawaa Bahaa, Lakk. Galmee 50082

waliin murteessuu kan qaban ta'uu fi ishiinis murtii irratti sagalee kan qabdu ta'uu, haata'umalee himatamtoonni kun yeroo sana hakiima da'umsa hordofaa turte waliin mari'achuun isaanii fi sababni isaan gosa qorichaa "Ispaayinaal" jedhamu filataniif maal akka ture galmaa'ee kan jirre ta'uu ibsuun jecha isaanii kennanii jiru. Manni murtiis himatamtoonni akka ofirraa faccisianniif ajaja kennee jira.

Ragooleen ittisaa himatamtoota 2^{ffaa} fi 3^{ffaa} kan ta'an ragoonni 1^{ffaa} fi 2^{ffaa} ogeessoota Ansthesia fi ogeessa waldaa Ogeessota Ansthesia irraa dhiyaatan jecha ragummaa kennaniin dhimma ogummaa anisteezi'aatiin ogeessi gadameessaa yaada kennuu hin danda'u qoricha gosa kamtu kennamuu qaba kan jedhu kan murteessu ogeessuma anisteesi'aati malee qaama bira miti, duutuun yeroo sana nyaata nyaattee quuftee turte waan ta'eef gosti qoricha adoochituu waliigala jedhamu kennamuufii waan hin qabneef gosti kaan filatame jechuun ibsaniiru. Ragaan ittisaa barreeffamaan waldaa anisteesi'oota Itiyoophiyaa irraa dhufe gosti addochituu kennname sirrii ta'uu fi dhiiguunis ta'e duuti haadhaa fi daa'imaa tajaajila ogeessa adoochituu waliin kan wal hin qabanne ta'uu ibseera. Ragaan barreeffamaa Abbaa Taayitaa Bulchiinsa, Kunuunsaa fi To'anno Qorichaa fi Fayyaa Itiyoophiyaa irraa barreeffamuun, koreen naamusaa ogeessota Fayyaa qorannoo gaggeessaniin kennname qorichi hadoochituu kennamuu gosti lamaanuu kan kennameef ta'uu fi baqaqsani hodhuu lammaffaa sirrii ta'uu akeekuun dogoggorri ogummaa raawwate kan hin jirree ta'uu ibseera.

Manni murtiis ijoo falmii Himatamtootni 2^{ffaa} fi 3^{ffaa} qoricha adoochu kennaniin walqabatee dagannoo ogummaa raawwatanii jiru kan jedhu qabachuun ragaa dhiyaate madaaleera. Haaluma kanaan ragaan Ragaan barreeffamaa Abbaa Taayitaa Bulchiinsa, Kunuunsaa fi To'anno Qorichaa fi Fayyaa Itiyoophiyaa irraa dhiyaate ilaachisee dhimmoota naamusaa hospitaalota Oromiyaa keessa jiran qulqulleessuun aangoo biiroo eegumsa fayyaa Oromiyaatiif kennname waan ta'eef abbaan taayitichaa ragaa akkanaa kennuuf aangoo hin qabu jechun, akkasumas qorichi hadoochituu kennname jedhamee himatamtootaa fi A/Alangaan dhiyaate gosa tokko qofa ta'uu kan agarsiisu utuu ta'uu gosti lamaan akka kennametti ragaan dhiyaate amanamaa waan hin ta'inif jechuun ragicha guutummaatti kufaa godhee jira. Manni murtichaa xiinxala isaa keessatti jecha ragooliin ittisaa kennaniin qoricha adoochituu himatamtoonni filatan akka addunyaattuu kan kennamaa jiru ta'uu, du'a daa'imaaq qorichi adoochituu sababa akka hin taane waan ibsanii fi jechi kunis jecha ogeessota kallattiin dhimmichi

ilaallatuun kan kennname waan ta'eef himatamtooni dagannoo hin qaban jechuun bilisaan gaggeessee jira.

Dhimma kan irraa hubachuun kan danda'amu ogeessonni fayyaa garagaraa dhiyaatanii yaada ogummaa garagaraa kan kennan yeroo ta'u manni murtii yaada ogeessota ragaa ittisaa ta'anii dhufanii amanuun himatamtoota bilisaan gaggeesseera. Haata'umalee manni murtichaa yaada ogummaa ogeessonni ragaa A/Alangaa ta'anii dhufanii irra kan ogeessota ragaa ittisaa sababa amaneef hin sababeessine. Dhimma qoricha adoochituu irratti Ispeeshalistoonni gadameessaa fi ulfaa yaada kennuu kan danda'an ta'uu fi dhabuu, gasti qoricha adoochituu kennamee sirrii ta'uu fi ta'uu dhiisuu irratti jechi ogeessotaa garaagara ta'ee utuu jiruu madaallii maaliitiin yaada ogeessota ragaa ittisaa amanee kan fudhate akka ta'ee ifaa miti. Dabalataanis ogeessonni ragoolii ittisaa ta'anii dhiyaatan duutuun yeroo sanatti nyaata nyaattee quuftee kan turte waan ta'uuf gasti qorichaa kennamuu qabu isa himatamtooni kennanidha yoo jedhan ogeessonni ragaa A/Alangaa ta'anii dhiyaatan himatamtooni kun maaliif qoricha sana akka filatan hin galmeessine utuu jedhanii firiin dubbii sun eessaa akka dhufee fi xiinxalli firii dubbii kana irratti godhame saayinsawaa ta'uu fi dhugummaa kan qabu ta'uu utuu hin madaalamin akkasumaan jecha ragoota ittisaa fudhachuun himatamtoota bilisaan gaggeessuun dogoggora dha. Manni murtii kun bakka yaadonni ogummaa wal faallessanakkanaa jiraatanitti ogeessota qaama lachuu irraa bilisa ta'an waamuun yaada ogummaa dabalataa fudhachuun utuu danda'uu yaada ogummaa garee tokkoo madaallii biro malee amanee fudhachuun murtii dhumaan kenuun amalaa fi sirna madaallii addaa ragaan ogummaa qabuu tilmaama keessa kan galche miti.

Walumaagalatti, muuxannoon biyyoota biroo fi murtiwwan mana murtii waliigala federaalaa dhaddacha ijibbaataan kennname irraa kan hubatamu dhugummaa fi amanamummaa (credibility and validity) ragaa ogummaa mirkanoeffachuuf malootni garagaraa hojiirra ooluu danda'u. Kanneen keessa tokko ragaan ogeessaa gaaffii qaxxaamuraa akka gaafatamu taasisuu dha. Gaaffii qaxxaamuraa ragaa ogeessaa gaafachuun dhugummaa ragaa ogummaa adda baasuuf kan gargaaru ta'us malli kun ogeessota qaamaan mana murtiitti dhiyaatanii yaada ogummaa kennan qofa irratti hojiirra ooluu danda'a. Muuxannoon manneen murtii keenya akka agarsiisanitti immoo ragaan ogummaa hedduun barreffamaan mana murtiif kan dhiyaatan malee ragaan ogeessaa qaamaan dhiyaachuun hagas mara kan mul'atu miti.

Gama biraan seerri deemsa falmii yakkaa keewwatni 136(2) fi 142(2) ragaan ogeessaa sirna kakuu erga raawwateen booda jecha ragummaa isaa akka kennuu qabu ifatti teechisee jira. Haata'u malee, ragaa ogeessaa mana murtiitti hin dhiyaanne ilaalchisee sirni kakuu fi gaaffin qaxxaamuraa hojiirra ooluu hin danda'u. Dabalataanis maloonni dhugummaa ragaa ogummaa hojiirra oolfaman jecha ragaan ogeessaa tokko kenne ragaa ogeessaa biraan waamuun qulqulleeffachuu, boordii dhaabbilee dhimmichi ilaaluu irraa qulqulleeffachuu ykn waldaalee ogummaa ogeessichi miseensi itti ta'e irraa yaada fuudhuun qulqulleeffachuu keessatti argama. Manneen murtii keenya garuu maloota kanneen sirnaan hojiirra oolchuun dhugummaa ragaa ogummaa mirkanoeffachuun ragaa dhiyaate madaaluu irratti hanqina bal'aa qabu.

C. Ragaa Sanadaa

Ragaaleen sanadaa Waajjiraalee ykn dhaabbilee mootummaa fi dhuunfaa irraa dhiyaatan adda addaa madda ragaa sobaa ta'uu akka danda'anii fi gosa isaanii boqonnaa lammaffaa qorannoo kanaa keessatti ilaallee jirra. Madaallii ragaa sanadaa irratti ogeeyyiin seeraa ragaa sanadaa dhugaa kan ta'eef amanamummaan isaa kan hin shakkisiisne taasisanii fudhachuu ni jira. Haata'u malee sanadoonni kun alatti qophaa'anii kan dhiyaatan waan ta'eef waantonni amanamummaa isaanii gaaffii keessa galchan jiraachuu malu.

Falmiwwan Hariiroo hawaasaa irratti ragaan qaamolee mootummaan kennaman yeroo hedduu wal falleessa.³³⁶ Waajjiruma tokkotu dhimma tokko irratti ragaa garagaraa wal faallessu mana murtiif kenna.³³⁷ Ragaan barreffamaa (ibsa) dhimma falmii lafaa irratti dhiyaatu yeroo baay'ee wal falleessu ta'ee mul'ata.³³⁸ Ogeessonni waajjira tokkoo ragaa garagaraa mana murtiif yeroo kennan ni jira.³³⁹ Manneen murtii ragaa barreffamaa kennamu kana qofaa isaa akka ragaa xumuraa (conclusive) ta'etti fudhatan ni jiru.³⁴⁰ Keessumaa falmii qabiyyee lafaa irratti manneen murtii dhimmoota tokko tokko yeroo qulqulleeffachuuuf barbaadan waajjiroolee biroo ibsa kan gaafatan yeroo ta'u ibsa waajjiroonni ergan

³³⁶ Afgaaffii Obbo Muhaabbaa Abarraa, A/Seeraa MM Magaalaa Buraayyuu waliin gaafa 13/05/2011 taasifame

³³⁷ Miiljalee olii

³³⁸ Afgaaffii Obbo Mohaabbaa Abarraa A/Seeraa MM Magaalaa Buraayyuu waliin gaafa 13/05/2011, Obbo Saamu'eel Gammachu A/Seeraa MM A/Kuyyuu waliin gaafa 28/05/2011, Obbo Beehayiluu Kifluu A/Seeraa A/Dandii waliin gaafa 06/06/2100 taasifame

³³⁹ Obbo Dhaabii Baqqalaa B/B/Dursaa Ga/Mi/Ho/Ol/Ri/f/Se/Magaalaa M/Buraayyuu waliin gaafa 13/05/2011, Obbo Mohaabbaa Abarraa A/Seeraa MM Magaalaa Buraayyuu waliin gaafa 13/05/2011 taasifame

³⁴⁰ Obbo Behaayiluu Kiflee A/Seeraa A/Dandii waliin gaafa 06/06/2100 taasifame, Obbo Saamu'eel Gammachu A/Seeraa MM A/Kuyyuu waliin gaafa 28/05/2011

guutummaatti bu'uura godhatanii murtii kennuun jira.³⁴¹ Kanaaf, ragaalee sobaa qaamolee kanaa irraa bahu ittisuuf ykn hambisuuf tooftaalee fi maloota adda addaa fayyadamuun dhugummaa, sirrummaa, fi amanamummaa ragaalee kanaa sakatta'uun mirkaneessuun gaarii ta'a. Tooftaalee kana keessaa muraasani gaaffilee armaan gadii keessa jiru:

- Sanadichi qaama ragaa akkasii kennuuf gahumsa qaburraa dhiyatee moo miti? Aangoo qabaa?
- Ragicha namni kenne dhimmoota ragichaan ibsaman beekuu ni danda'aa?
- Ragicha kennuuf gahumsa ogummaa hoo qabaa?
- Al-loogummaa “impartiality” qaama ykn nama ragaa kennee maal fakkaataa?
- Jijiramani wayii barreffama sanadichaa irratti argame yoo jiraate nama ragaa akkasii kenne dhiyeessisuun qorachuunis danda'ama
- Mallattoo fi barreffama harkaa qorachiisuu

Qabatamatti, rakkoo ragaa sanada xiinxaluu keessatti gama mana murtiin mul'atan murtiwwan sadan armaan gadii kaasnee ilaaluu yaalla.

- i. Dhimma tokko irratti³⁴² himatamtootni qarshii 20,000 gaafa 23/09/2007 narraa liqeffefatan waan naaf hin deebifneef, maallaqa liqeffefatan, adabbii irratti waliigalan (5000) fi dhala isaa % 9 wajjiin akka naaf kaffalan jechuun himataan himateera. Akka ragaattis waliigaltee barreffamaa fi raga-baatota waliigaltee sana irratti mallatteessan dhiyeesseera. *Himatamtootni akka deebii kennanitti, himataan qarshii 10,000 qofa nuuf liqeessee jira; nuyi qotee buloota barreessuu fi dubbisuu hin beekne waan taaneef maallaqa liqeffanne dachaan akka kaffallu nu gaafachuun isaa seeraa ala; qabiyyeen ragaa barreffamaa dhiyaate sun sobaa jechuun falmaniiru.* Manni murtii ijoo falmii ‘Qarshiin liqeffame meeqa?’ jedhu qabachuun ragaa namaa dhiyeessisee dhagaheera. Raga-baatotni ragaa barreffamaa sana irratti mallatteessan dhiyaatanii jecha ragummaa isaanii akka kennanitti himatamtootni qarshii 20,000 liqeffachuu, sanada waliigaltee sana irratti mallatteessuu fi barreffamichis isaaniif dubbifamuu ragaa bahaniiru. Raga-baatotni faccisa ammoo himatamtootni qarshii 10,000 qofa himataa irraa fudhachuu akka beekan ibsanii jiru. Haaluma kanaan, manni murtii qarshii 20,000 liqeffachuu himatamtoota ragaa barreffamaa fi namoota sanadicha irratti raga-baatota ta'aniin mirkanaa'ee waan jiruuf, himatamtootni maallaqa liqeffatanii fi adabbii ibsame qarshii 5000 walumatti qarshii 25,000 akka kaffalan murteesseera.

³⁴¹ Saamu'eel Gammachuu A/Seeraa MM A/Kuyyu walii gaafa 28/05/2011 , A/Seeraa Mana Murtii Aanaa Kuyyu walii gaafa 28/05/2011 taasifame; Obbo Behaayiluu Kifluu A/Seeraa A/Dandii walii gaafa 06/06/2100 taasifame

³⁴² Warquu Daadhii vs. Magarsaa Hordofaa fi Qannoo Booranaa, Mana Murtii Aanaa Ada'aa, Galmee Lak 59310

Falmii olitti dhiyaate irratti himatamtootni qarshii 20,000 liqeefanne jedhanii akka hin mallatteessine falmaa jiraachuun isaanii mallattoon sanadicha irra jiru kan isaanii akka hin taane ifatti haalaniiru. Murtii mana murtii jalaa irraa ifatti mul'achuu baatuus komiin ol'iyyannoo isaanii akka agarsiisutti mallattoon sanada akka ragaatti dhiyaate irra jiru mallattoo himatamtootaa akka hin taane osoo ibsanii fi mallattichi akka qorachiifamu osoo gaafatanii manni murtii ragaa namaa dhagahee murtii kennuun isaa barbaachisummaa ragaa barreeffamaa gaaffii jala kan galchu ta'uutti dabalee tumaalee seera keenyaa kan fashaleessuu dha.

- ii. Dhimmi kun dhimma mana murtii A/Balee Gasgaaritti lakk.G.17070 ta'en murtii argate yoo ta'uun himatoonni addee Askaalaa Mangistuu fi Gannat Mangistuu ijoollee obbo Mangistuu fi addee Kulii Gurmuu ta'u fi addee Damoozee Mangistuu kan jedhamtuu qabeenya dhaalaa maatii isaanii kan ta'e lafa qonnaa fi baargamoo heektaara 3.3 gahee keenya osoo nuuf hin kenniin dhuunfaa isheetti itti fayyadamaa waan jirtuuf gahee keenyaa nuuf haa kennitu jechuun himataniiru. Himatantuun deebii kennite irratti qabeenyi lafaa himatootni gaafatan kan dhuunfaa ishee akka ta'e ibsuun akka ragaatti waraqaa abbaa qabiyyummaa dhiyeeffatteetti. Manni murtiichaa ijoo dubbi qabeenyii himatamttuu harkatti aragamu qabeenya dhuunfaa ishee yookaan kan abbaa fi haadha isaaniti? Ijoo falmii jedhu qabachuun ragaa bitaaf mirgaa dhagheera. Ragooleen namaa sadii dhiyaatan jecha waliitti dhiyaatuun walfalmitoonni abbaa fi haadha tokko irraa dhalachuu kan beekanii fi erga abbaa fi haatii isaanii du'anii booda qabeenyi isaanii kan ta'e lafa qonnaa fi baargamoo heektaara 3.3 iddo lamatti argamu harka himatantuun jiraachuun ibsaniiruu. Akka ragaa faccisaan namoonni lama dhiyaatanii, ragaan 1ffaan himatantuun fi himatoonni ilmaan abbaa fi haadha tokko ta'uun fi himatantuun lafa heektaara 2.2 warrii isaanii osoo hin du'in dura kan qabdu ta'uun fi daangaa lafichaa akka hin beekne duubateera; ragaan 2ffaa warrii walfamitootaa lafa qabaachuu ibsuun bal'ina lafichaa garuu akka hin beeknee fi lafichatti erga wagga 18 asi himatantuun kan itti fayyadantu ta'uun ragaa baheera. Himatoonni waraqaa ragaa abbaa qabiyyummaa himatantuun dhiyeessite akka qoratamuuf mormanii manni murtiis ragaa kun wajjira lafaa fi eegumsa naannoo aanichaa irraa qulqulla'e akka dhiyaatuu kan ajajee yoo ta'u, waajjirichis waraqaa abbaa qabiyyummaa himatantuun dhiyeefatte jalqaba maqaa obbo Mngistuu Roobiitiin jiraachuun fi waraqumma kana irratti haquun jalatti maqaa himatantuutiin galmaa'ee jiraachuun daangeesitoota tokko tokko irrattis haqamaafii laaqamaan jiraachuun ibseera.

Manni murtii xiinxala kenneen, bu'uura s/h/h kwt 1195tti namni waraqaa abbaa qabiyyummaa lafa baadiyyaa ofharkaa qabu kamiyuu hanga warqichi hin fashaleeffamnetti abbaa qabiyyee lafa sanaa ta'uun fudhatama. Haata'u malee, manni murtii sun ragaan sanadaa jedhame jiraachuun isaa osoo

beekuu ragaa namoota bitaa-mirgaa dhagaheera akkasumas waraqaan abbaa qabiyyummaa sun qaama aangoo qabuun kan kennname ta'uusaa xalayaan gaafateera. Waajjirri waraqaan abbaa qabiyyicha kenne sanadni sun duraan maqaa abbaa walfalmitootaatiin kan jiruu ta'uu fi booda haala laaqaa fi haqaa qabuun gara maqaa himatamtuutti jijiiramuu ibseera. Haqaa fi laaqaa qabaachuun sanadichaa amanamummaa isaa kan miidhuu fi amantaa guddaan kan irratti hin gatamne ta'uu kan ibsu ta'uu osoo beekuu isa irratti hundaa'ee murtii kennun sirrii hin turre.

iii. Falmii Huseen Muhammad N-4 fi Faaxumaa Huseen N-3 gidduutti³⁴³ Mana Murtii Godina Jimmaatti gaggeeffame irratti himatamtuu 1ffaan qabeenya mana abbaa gamoo darpii tokkoo himatootni abbaa isaaniirraa dhaalan argatan gara maqaa himattootaatti akka naannessanii fi akka bulchanitti aangoo bakka bu'ummaa gaafa 20/2/2000 Waajjira mirkaneessaa fi galmeessaa sanadoota Federaalaatti kennameera. Himatamtuun mana maqaa himattootaatti naanna'e aangoo bakka bu'ummaa sana irratti hundaa'uun nama biraatti Waajjira Haqaa Godina Jimmaatti kun gaafa 15/3/2009 bakka bu'ummaa kennun manichi nama biraatti gurgurame. Waliigaltichis mirkanaa'uun maqaan abbaa qabeenyummaas gara bitataatti naanna'eera. Himatootni, himatamtuu (bakka buutuu/buustuu) fi nama mana sana bite walitti qabanii himatan. Himatamtuun manicha akka eegduuf itti kennamee osoo jiruu bakka bu'ummaa dhugummaa hin qabne irratti hundaa'uun kan gurgurte waan ta'eef waliigalteen bittaa-gurgurtaa manichaa akka diigamu gaafataniiru.

Himatamtootni deebii kennaniin himatamtuun bakka bu'ummaa kennameef irratti hundaa'uun kan gurgurte ta'uu fi bitataan ammoo aangoo bakka bu'ummaa qaama aangoo qabuun mirkanaa'e irratti hundaa'uun kan bitate yoo ta'u qaamni aangoo qabus waliigalticha mirkaneessuun gara maqaa isaatti manichi naanna'eefii akka jiru ibsaniiru. *Manni murtii amanamummaa sanada bakka bu'ummaa sana mirkaneessuuf, sanadichi dhuguma waajjira mirkaneesse jedhameerraa kan bahe ta'u qulquelleessuuf xalayaan gaafate; waajjirichi hafteen sanada mirkanaa'ee mana gal mee keessaa barbaannee argamuu hin dandeenye jechuun xalayaan deebii kenneera.* Haaluma kanaan, manni murtii xiinxala taasise irratti *waajjirri mirkaneessa jedhame haftee sanadichaa of-biraa barbaadeen dhabe jechuun isaa ragaan dhiyaate ragaa sobaa ta'uu agarsiisa jechuudha*; kanaafuu, manichi nama mirga (aangoo) seerri gaafatu qabuun kan gurgurame miti jedhee murteesseera. Namni mirga qabeenyicha dabarsuu hin qabne irraa manicha waan bitameef namni manicha bite abbaa qabeenya manichaa ta'uu waan hin dandeenyeef bu'uura s/h/h kwt 2284(2), 1195 fi 1196tiin waliigalteen bittaa-gurgurtaa manichaa diigamee himattootaf akka deebi'u murteesseera.

³⁴³ Huseen Muhammad n 4 vs. Faaxumaa Huseen n-3, Mana Murtii Godina Jimmaa, gal mee lak 40072 (19-03-2010)

Sanada mirkanaa'ee galmaa'e irratti falmiin yoo ka'u tooftaalee amanamummaa isaa ittiin mirkanoeffatan keessaa inni guddaan qaama mirkaneesse dhuguma sanadicha mirkaneessuu isaa qulqulleeffachuu dha. Qaanmi sanadicha mirkaneesse sanadni falmiin irratti ka'e dhuguma isa biratti kan mirkanaa'e ta'uu eenyummaa ogeessa mirkaneessee fi chaappaa waajjira irraru jiru qulqulleessuu sanada mirkanaa'e ta'uu isaa adda baasa. Hafteen sanadichaa waajjira sana jiraachuu dhabuun, hata'u malee, ofdanda'e sanadichi waajjira sanaan kan hin mirkanoofne ta'u kan agarsiisu miti jechuu dha. Kanaafuu, manni murtii sun kallattii sanaan deemee dhugummaa sanada falmiin irratti ka'ee qulqullessuuf tarkaanfiin fudhate sirrii ta'ullee deebii waajjirri mirkaneesse sun kenne qofa irratti hundaa'ee sanadichi hin mirkanoofne jedhee murtii kennuun sirrii miti.

6.7 Itti-gaafatamummaa qaamolee ragaa sobaa kennanii mirkaneessuu

Maloota ragaa amanamummaa hin qabne ittiin to'atan keessaa tokkoo itti-gaafatamummaa qaamolee ragaa sobaa kennan mirkaneessaa deemuu dha. Qaamoleen haqaa daangaa aangoo isaanii fi gita itti-gaafatamummaa isaanii keessatti amanamummaa ragaa mirkaneessuu keniinsa tajaajila isaanii haqa-qabeessa gochuuf, namoota ragaa sobaa kennan seeratti dhiyeessanii akka gaafataman gochuun namoota ragaa sobaa kennanii fi fakkaattii isaanii gocha yakkaa kanarraa daangessuu barbaachisaa dha. Hima biraatiin, hojii qorannoo yakkaa yookaan adeemsa hojii himannaayakkaa ilaachisee namni odeeffannoo dogoggoraan ogeessota hojiwwan kanneen hojjetaniif kenne yookaan namni ragaa ta'ee mana murtiitti yookaan qaama aangoo abbaaseerummaa qabutti ta'e jedhee jecha ragummaa sobaa kenne adabuun tarkaanfii haqummaa hojii keniinsa haqaa mirkaneessanii fi ragaa amanamummaa hin qabne to'atan keessaa isa tokko dha. Namootni jecha ragummaa sobaa kennan bu'uura tumaa seeraatii fi haala miidhaa ragaan sobaa geessaa jiruun itti gaafatamaa hin jiran.³⁴⁴ Qaamoleen haqaa, gama kanaan, namoota jecha ragummaa isaanii ykn sanada sobaa qaama haqaatti dhiyeessan itti-gaafatamaa gochaa deemuu irratti hanqina bal'aa qabu.³⁴⁵

Namoota ragaa sobaa kennan irratti poolisiin qorannoo gaggeessuu irratti, abbaan alangaa himata dhiyeessuu fi manni murtii murtii kennuun irratti hanqina bal'aa waan qabaniif tarkaanfiin fudhatamu laafaadha.³⁴⁶ Ragaa sobaa hambisuuf qindoominaan hojjechuu ilaachisee qaamoleen haqaa gahee bahuurratti jechuunis namoota mana murtiitti, waajjira haqaas ta'e waajjira poolisiitti jecha ragummaa sobaa kennan faana bu'anii akka adabaman

³⁴⁴ Af-gaafii Obbo Muhaabbaa Abarraa A/Seeraa MM Magaalaa Buraayyu walii gaafa 13/05/2011 taasifame , Obbo Behaayiluu Kifluu A/Seeraa M/Mu/A/Dandii walii gaafa 06/06/2011 taasifame; Sinishaw Magarsaa Abukaatoo seeraa walii gaafa guyyaa 29/05/11

³⁴⁵ Afgaaffii Obbo Xibabuu Gurmuu A/seeraa Mana murtii Magaalaa Burayyu walii gaafa 13/05/2011 taasifame ,Saj/Olaanaa Abbabaa Gachaa, I/g division taaktikii wa/Pol/Mag/Burraayyu walii gaafa 13/05/2011 taasifame

³⁴⁶ Af-gaafii Obbo Zarihun Dhugumaa, Hogganaa Waajjira Abbaa Alangaa Godian Arsii Lixaa, 13/5/2011

hin taasisan. Hojii kana yaadaa fi qindoomina tokko qabaatanis ittisuu irratti hojii isaan hojjetan laafaa dha.³⁴⁷

Qaamoleen haqaa keessumattu poolisii fi Abbaan alangaa yakki ragaa sobaa yommuu raawwatu qoratanii adabsiisuu dhiisuun eeruu eeguun ni jira.³⁴⁸ Keessumattuu, nama raawwii yakkaa ilaachisee odeeffannoo dogoggoraan waajjira poolisiitti akkasumas waajjira haqaatti kenuun adeemsa qorannoo yakkaa yookaan himannaan dogoggorsiisan, fi mana murtii jecha ragummaa sobaa kennaan qaamaan osoo hubatani seeratti dhiyeessanii adabsiisurra qaamni biraan hanga eeruu dhiyeessuufitti eeguun bal'inaan akka calaqqisu namootni af-gaaffii deebisan ni ibsu. Hima biraatiin, abbaan alangaas ragaa sobaa dhiyaate kufaa gochuu irraa kan hafe nama ragaa sobaa kenuu himachaa hin jiran. Haata'u malee, bakka muraasatti abbootiin alangaa namoota ragaa sobaa kennan seeratti dhiyeessanii akka adaban taasisuuf kara-dheeraa kan deeman ta'uu ragaan walitti qabame ni agarsiisa.³⁴⁹ Gabaabaatti, poolisii fi abbaan alangaa kaka'umsaa fi kutannoo dhabuu,³⁵⁰ ragaa diinoomee ilaachisee ittigaafatamummaa mirkaneessuuf hanqinni seeraa jiraachuu,³⁵¹ qaamoleen haqaaakkuma waliigalaatti dhimma kanatti xiyyeffannoo ga'aa kennu dhabuun irraa ni mul'ata³⁵²

Manni murtii nama ragaa sobaa kenna jedhamee murtiin balleessummaa irratti darbe adabbii gahaa murteessuun adabuu irratti laafinni ni mul'ata. Murtiin ragaa sobaa irratti kennamu gahaa miti.³⁵³ Ragaan sobaa yakka haqummaa murtii balleessuun amantaa uummati tajaajila haqaarrraa qabu gadi kan buusu waan ta'ee yakka xiyyeffannoos adabamuu qabu ta'ee osoo jiru, manni murtii darbee darbee murtii ragaa sobaa irratti kenuu osoo daangessuu mul'ata. Itti dabalees, yakki ragaa sobaa raawwatamuusaa manni murtii dhaddacha irratti yoo mirkaneeffateyyuu battalatti adabuu yookaan himannaan irratti akka dhiyaatu gochuurra yeroo baay'ee akekkachiisaan bira darbuu filata.

Ragaan sobaa dhaddacha irratti dhiyaachaa kan jiru ta'uu manni murtii ragaa dhagahuun osoo hin barbaachisin carraa dhagahuu qabaachuu qaba. Nama ragaa sobaa kennaa jiru sana battalatti adabuu ilaachisee manni murtii aangoo kan qabu ta'uu yookaan ta'uu dhabuu

³⁴⁷ Afgaaffii Obbo Xibabuu Gurmuu A/seeraa Mana murtii Magaala Burayyu walii gaafa 13/05/2011 taasifame

³⁴⁹ Afgaaffii Miidhaksoo Arguu Abbaa Alangaa Go/Sh/ Kaabaa walii gaafa 29/05/2011

³⁵⁰ Obbo Behaayiluu Kifluu A/seeraa mana murtii Aanaa dandii walii 06/06/11, Obbo Kumalaa Abarraa, A/Seeraa Mana Murtii Aanaa Dandii walii gaafa 05/06/2011 taasifame

³⁵¹ Obbo Saamu'eel Gammachu A/Seeraa MM A/Kuyyu walii gaafa 28/05/2011,

³⁵² Afgaaffii Obbo Girmaa Taaddasaa A/Dhimmaa M/Mu/A/Kuyyu walii gaafa 28/05/2011, Saj Balaachoo Nasiibuu qorataa yakkaa A/T/Kuttaayee walii gaafa 05/06/2011 taasifame,

³⁵³ Af-gaaffii Komandar Mangistuu Ijaaraa, A/Adeemsa Qorannoo Yakkaa fi Murtii Haqaa Kennisiisuu, Qajeelcha Poolisii Godina Arsii Lixaa, 13/5/2011

ilaalchisee yaadootni wal-faallaa ta'an ni dhagahamu. Yaadni jalqabaa, bu'uura tumaa s/d/f/y kwt 108(1)tti manni murtii himannaan osoo hin dhiyaatiin, yakkoota dambii darbuu (petty offence) yoo ta'e malee, nama adabuun akka hin danda'amne tuma. Nama yakka raawwate battalatti adabuun mirga ofirraa ittisuu isaatii kan miidhu waanta'eef, manni murtii namni tokko yakka jecha ragummaa sobaa kennaa jiraachuu isaa osoo beekee illee battalatti adabuun sirrii miti ejjennoo jedhu qabata. Bu'uraa yaada kanaatiin, manni murtii yakki ragaa sobaa kennuu raawwatamuu hubannoон eeruu poolisii ykn waajjira abbaa alangaatti kennuu qaba jechuudha. Dabalataanis yakkoota akkanaa battalatti adabbii kennuu mirga heeraan namaaf kennname mirga ofirraa ittisuu fi abukaattoodhaan bakka bu'amuun falmii gaggeessuu kan sarbu waan ta'eef fudhatama kan qabaatu miti jedhu. Yaadni lammaffaan, manni murtii, aangoo adabuu qaba kan jedhu yoo ta'u bu'uura yaada kanaatti, s/d/f/h/h kwt 481(1)tti dhaddacha dhimmoota hariirro hawaasaa irratti manni murtii nama tumaa seera adabbii yakkaa kwt 446-447 irra darbuun yakka ragaa sobaa kennuu raawwate manni murtii dhaddacha irratti yerosuma adabuu akka danda'u aangessee jira. Bu'uura tumaa seera kanaatiin manni murtii raawwachuu yakkaa dhaaddacha irratti kan mirkaneeffate taanaan haqa mirkaneessuuf jecha yakkicha adabuun dhimma qabatee jiruufis ta'e dhugummaa keniinsa tajaajila haqaa akka waliigalaatti mirkaneessaa deemuu keessatti gahee olaanaa ni taphata. Tumaa seeraa kanarrraa akka hubachuun danda'amu manni murtii tarkaanfii battalumatti fudhachuu kan danda'uu badiiwan adeemsa falmii hariiroo hawaasa keessatti akka ta'ee dha.

Yaadota armaan olii keessaa kan irra caalaa amansiisaa ta'e yaada isa jalqabaa ti. Sababni isaas heerri biyyattii bara 1987 ba'e keewwata 20 jalatti namni himatame mirgoota akka ragaa isa irratti dhiyaate dursee beekuu, gaaffii gaafachuu, ragaa ittiin ofirraa ittisu dhiyeeffachuu, mirga abukaattoon bakka bu'uu fi k.k.f kan qabu yeroo ta'u yakkoota bifaa kanaa dhaddacha irratti battalatti murtii kennuu mirgoota kana kan sarbu dha. Seeri deemsa hariiroo hawaasaa waggoota dheeraa dura kan ba'ee fi heera biyyattii dursee kana ba'e waan ta'eef raawwiin isaas bifaa heera biyyattii fi mirga namoomaa hin tuqneen ta'uu qaba. Dabalataniis amalaan yakki ragaa sobaa ofii isaa qorannoo dabalataa kan barbaadu ta'uu kan danda'uu fi yakka dhaddacha jeequu waliin wal bira qabamee ilaalamuu hin danda'u. gama biraatiinis yakkoota akkanaa dhaddacha hariiroo hawaasaa irratti gaafa ta'u batalatti adabaa dhaddacha yakkaa wayita ta'u immoo adeemsa idileetiin akka ilaalamu taasisuun mirga namni seera duratti bifaa wal-fakkaataa ta'een ilaalamuuf qabu kan sarbu ta'a.

Gocha yakka ragaa sobaa adabuuf, bu'uura seera yakkaa kwt 453tti jechi ragummaa sobaa kan mana murtiitti (judicial) yookaan qaama aangoo abbaa seerummaa (quasi judicial) qabutti kennname ta'uu qaba. Jechi ragaa raga-baatuu waajjira poolisiitti kennname kan mana murtiitti kennnamee wajjiin kan waldhawu (walfaallessu) yoo ta'elée hanga jechi ragummaa mana murtiitti kennname soba ta'uunsa hin mirkanoofnetti gargar ta'usaa qofaan adabuun hin danda'amu. Namoota jecha ragummaa isaanii adeemsa hojii qorannoo yakkaa irratti kennan, yoo dhaddacha irratti dhiyaatanii jecha ragummaa isaanii jijiran qofaaf itti gaafatamaa gochuu hin danda'amu jechuu dha. Sababni isaas, seerri ifa ta'e raga-baatuu jecha jijiiruu qofaan (hostile witness) itti gaafatamaa godhu hin jiru. Murtii Manni Murtii Waliigala Federaalaa Dhaddacha Ijibbaataa kennees raga-baatun tokko jecha ragummaa waajjira poolisiitti kenne mana murtiitti waan jijiire qofaaf seera yakkaa kwt 453 jalatti kan adabamu akka hin taane murtii kallattii agarsiisu kennee jira.³⁵⁴

Falmii yakkaa A/Alangaa Aanaa Qarsaa fi himatamaa Kaamii Iisaa³⁵⁵ jidduu tureen himataaman waajjira poolisitti dhiyaatee nama Muhammad Abdullahii jedhamu miidhaa qaamaa geessisuu erga rageen booda mana murtii ga'een jecha isaa jijiire jechuun mana murtii aanaatti himatamee manni murtii himatamaa adabbii hidhaa qarshii kuma tokko adabee himatamaan komatee M/Murtii Harargee bahaatti oliyyata fudhatee jira. Himatamaan komii dhiyesseen jechi ani kenne kan wal faallessu hin turre, kan wal faallessu yoo ta'es jechi waajjira poolisiitti kenne akkaata seera yakka keewwata 453 ulaagaa guute kan dhiyaate miti jechuun falme. Manni murtii olaanaas xiinxala gaggesseen jechi waajjira poolisitti kennname sobaa yoo ta'ee argames akkaataa keewwata himanni jalatti dhiyaateen akka jecha qaama aangoo Abbaa seeruma qabu biratti kennnameetti kan ilaalamu mitii jechuun bilisa jedhee jira. Dhimma kana irraa kan hubatamu ittigaafatamummaa namoota ragaa dhugummaa hin qabne qaamolee haqaa biratti kennanii ilaachisee qaawwaan akka jiruuf qabatama hojii keessatti rakkoo uumaa kan jiru ta'uudha.

Yakkoonni ragaa sobaa waliin wal qabatan raawwatamanii wayita argamanitti araarama kamyuu malee haaluma dhimmichaa irratti hundaa'uun tarkaanfiwwan adabbii yakkaa, hariiroo hawaasaa fi bulchiinsaa namoota ykn qaamota biroos ta'e namoota yakka kana raawwatan barsiisuu danda'u fudhachuun barbaachisaadha. Sirni itti gaafatamummaa diriiree jiru sirnaan hojiirra kan hin oolfamne yoo ta'e rakkoo ragaa sobaan wal qabatee jiruu fi

³⁵⁴ Falmii yakkaa A/Alangaa N/Amaaraa fi Faantee Nigusfaa N-3 gidduu, Mana murtii waliigala federaalaa dhaddacha ijibbaataa lakk. Galmee 153228, gaafa 24/01/2011 murtaa'e. Afgaaffii Obbo Galaanaa Tolasaa, A/A mana hojii A/Alangaa Go/A/N/F waliin gaafa 16/05/2011 taasiafame

³⁵⁵ Falmiin yakkaa A/Alangaa Go/H/Bahaa fi himatamaa Kamiil Iisaa, M/Murtii Olaanaa G/H/Bahaa lakk. Galmee 39989, gaafa 07/10/2009

miidhaa inni qaqqabsiisaa jiru maqsuun gonkumaa kan danda'amu miti. Ragaan sanadaa ykn ragaan ogummaa kan kenname qaama mootummaa biraan yoo ta'e tarkaanfiin bulchiinsaa namoota badii sana dalagan irratti akka fudhatamuu taasisuu fi raawwii isaa irratti hordoffii taasisuun barbaachisaa dha. Haata'umalee hojiin gama kanaan hojjetamaa jiru laafaina bal'aa kan qabu ta'uu hirmaattota qorannoo irraa addaa baasuu dandeenyeerra.

BOQONNAA AFUR

Gudunfaa fi Yaadota Furmaataa

4.1. Yaada Gudunfaa

Tajaajila Sirna haqaa biyya tokkoo keessatti dhimmi ragaa dhimma ijoo fi murteessaa ta'e dha. Ragaan tajaajila sirna haqaa keessatti dhiyaatu dhugummaa kan hin qabne yoo ta'e badii guddaa qaqqabiisa. Tajaajila sirna haqaa naannoo Oromiyaa keessatti rakkoon dhugummaa dhabuu ragaa bal'inaan callaqqisa. Rakkoon kun gosoota ragaa sadanuu jechuunis ragaa afaanii, ragaa ogummaa fi sanadaa irratti mul'ata. Yeroo ammaa kana ragaaleen dhugummaa hin qabne kun hojji qaamolee haqaa keessatti galtee ta'uun bu'uura murtii taasifamaa jiru.

Dhugummaa dhabuun ragaalee kun tajaajila sirna haqaa naannoo Oromiyaa keessatti miidhaa inni mirga namoota dhuunfaa fi dantaa hawaasa naannichaa irratti qaqqabiisaa jiru bal'aa dha. Haaluma kanaan bilisummaa fi dantaan qabeenyaa namoota dhuunfaa murtii ragaa dhugummaa hin qabne bu'uura godhatee kennamaa jiruun miidhamaa kan jiru ta'uutu hubatama. Darbees namoonni yakka raawwatan murtii ragaa dhugaa hin taane bu'uura godhateen itti gaafatamummaa jalaa ba'aa jiru. Namoonni abbaa mirgaa hin taanes murtii ragaa dhugaa hin taane bu'uura godhateen mirga isaaniif hin malle argachaa jiru. Kun immoo namoonni haaloo walitti akka qabatan gochuun yakki akka babal'atu taasisaa jiraachuu fi amantaa uummanni sirna haqaa naannichaa irratti qabu miidhaa jira.

Ragaan dhugummaa hin qabne qaamolee haqaatti akka dhiyaatu kan taasisan sababoota garagaraatu jira. Ragooliin namaa ykn ogeessaa faayidaa maallaqaa ofiif argachuuf ykn nama biroof argamsiisuuf jecha qaamolee haqaa biratti dhiyaachuun ragaa dhugummaa hin qabne kenu. Gareen falmitootaa ragaa sobaa qaamolee haqaatti akka dhiyaatu taasisuun faayidaa hin malle argachaa ykn argamsiisaa jiru. Dhiyeessa ragaa sobaa keessatti akka madda ka'umsaa guddaatti kan fudhatamu faayidaa hin malle argachuuf ykn argamsiisuuf carraaqpii taasifamuu dha. Gama biraatiin namoonni jibba wal irraa qaban haaloo walitti ba'uun nama biroo miidhuuf ragaa dhugummaa hin qabne qindeessuun nama qulqulluu yakka hin raawwanne akka adabamu taasisu. Sababoota kanneeniif ka'umsa kan ta'an keessaa inni guddaan tokko aadaa fi duudhaan uummatichaa sharafamaa dhufuu dha.

Sababni biroon, sodaachuu raga-baatotaati. Gareen falmitootaa tokko tokkoo dhuunfaanis ta'e akka gosaatti raga-baatuun waan arge qaama haqaatti dhiyaatee akka ragaa hin baane ni akeekkachiisu. Akeekkachiisa kennamerra darbanii jecha ragummaa isaanii yoo kennan haalli qabeenya isaanii itti mancaasan, maatii isaanii fi isaan irraan miidhaa qaqqabiisaa jiran

godinoota tokko tokko keessatti mul'achaa jira. Kanaan wal-qabatee sirni eegumsaa eeruu kennitootaa fi raga- baatoottaa akka naannoo keenyatti diriirfame jiraachuu dhabuurraan kan ka'e rakkoo kana salphisuun hin danda'amne.

Walsimuun dhabuun aadaa hawaasaa fi sirna seeraa yakkaa akka ragaan sobaa dhiyaatuuf dhimmoota sababa ta'an keessaa isa tokko dha. Hawaasni Oromoo dhimma yakkaa ciccimoos ta'e sasalphoo araaraan xumura; nama midhe ni adaba, akkasumas nama miidhameef beenyaan akka kennamu taasisa. Sirni seera yakkaa keenya garuu yakkoota himanna dhuunfaan dhiyaatan qofa araaraan akka xumuraman hayyama. Namni yakka ciccimoo irratti erga araaramee booda himatamaa itti-gaafatamummaa seeraa jalaa baasuuf ragaa dhugummaa hin qabne kenna. Itti-dabalees, gocha yakkaa ragaa gahaa irratti hin qabne adabsiisuuf jecha hawaasni ragaa sobaa qindeessuun qaamolee haqaatti haalli itti dhiyeessan ni jira.

Sababoota madda ragaa dhugummaa hin qabnee keessaa inni biraan hanqinoota qabiinsaa fi keniinsa ragaa irratti jirudha. Qabiinsi ragaa qabiyyee lafaa jiru ammayyaa'u dhabuu irraan kan ka'e qabiyyee lafaa tokko irratti namoota garagaraaf ragaa abbaa qabiyyummaa kennuun, qabiyyee lafaa nama biroo irratti ragaa abba qabiyyummaa nama kan biraaf kennuun, qaamni lafa bulchu ragaa ykn ibsa akka kenu yammuu gaafatamu ragaa of harkaa waan hin qabneef akkasumatti namoota dubbisuun yaada dhuunfaa kennuun waan mul'atuuf ragaa dhugummaa hin qabne akka babala'atuuf saaxilaa jira. Gama biraan qaamoleen tokko tokko dhimma ofii aangoo irratti hin qabne irratti ragaa kan kennan yeroo ta'u kanneen biroon immoo ragaa ogummaan hin deggaramne kan kennan ta'u hubachuun danda'ameera. Bakka tokko tokkotti immoo ogeeyyiin ykn hojjettooni qaamolee ragaa kennan faayidaa hin malle argachuuf, nama biroof faayidaa hin malle argamsiisuuf ykn nama biroo miidhuuf ragaa dhugummaa hin qabne kennu.

Kenniinsa ragaa ogummaa ilaachisee hanqinootni mul'atan hedduu dha. Dhimmoota akka yakkoota balaa tiraafikaa fi tilmaama qabeenyaa irratti namoonni ogeeyyiidha jedhamanii ragaa ogummaa akka kennan taasifaman gita hojji dhimmicha ilaallatu irratti qacaramanii waan jiraniif qofa ragaa ogummaa kan kennanidha malee dandeettii fi beekumsi isaan dhimmicha irratti qaban adda baafamee miti. Ragaan ogummaa dhimmoota qorannoo umurii himatamaa/tuu ykn miidhamaa/tuu fi wixinne pilaanii yakkoota balaa tiraafikaa irratti dhiyaatan irratti sababa saayinsawaa caqasuuun yaada ogummaa ofii dhiyeessuu irra yaada tilmaama dhuunfaa irratti hundaa'e kennuun bal'inaan mul'ata. Kun immoo ogeeyyiin ogummaa isaaniitti garmalee akka fayyadaman gochuun dhugummaa ragaa kennamuu sobaaf kan saaxiluu fi itti gaafatamummaa isaanii illee akka hin mirkanoofne kan taasisu dha. Gama

biraan ogeeyyiin ragaa ogummaa gahee isaanii sirnaan beekuu dhabuu fi ogeeyyiin qaamolee haqaas ragooliin ogeessaa yaada xumuraa/gudunfaa (legal inference) kan barbaadan ta'uu irraan kan ka'e yaada ogummaa sababoota saayinsawaa ta'een deggaranii dhiyeessuu irra murtii dhumaaf ofumaaf kennuun dhimmoota wixinee pilaanii balaa tiraafikaa irratti bal'inaan kan mul'atu dha. Ogeessonni ragaa ogummaa dhugummaa hin qabne ta'e jedhanii kennanis ni jiru. Qorannoo reefaa irratti ogeeyyiin fayyaa si'a tokko tokko miidhaawwan qaamaa du'aa irratti qaqqabee ture guutummaatti dagachuun ykn dhiisuun dhukkuboota uumamaa du'aan dura qabu irratti xiyyeffachuu sababa du'aa taasisuun ragaa kenu. Rakkoon biraan kenniinsa ragaa ogummaan wal qabatee mul'atu dhimma hiikkoo afaaniiti. Ragaan mana yaalaa hospitaalota hedduu irraa kennaman afaan Ingiliziin kan kennaman yeroo ta'u turjumaanaan wayita hiikamutti haala qabiyyee ragaa sanaa jijiiruun afaan hiikuun dhiyeessuun ni mul'ata. Rakkoowwan kenniinsa ragaa ogummaa bal'inaan mul'atu kanaaf maddi biraan seerri biyya keenya haala kenniinsa ragaa ogummaan wal qabatee jiru haguuggii kan hin kenninee fi qajeelfamni (guideline) ogeeyyiin ragaa ogummaa yeroo kennan istaadaardiiwwan hordofuu qaban qajeelchu dhabamu dha.

Adeemsa kenniinsa tajaajila haqaa keessatti qorannoon yakkaa hojii ijoo raawwatamuu yakkaa fi dhugummaa ragaa qulqulleessuun murtii haqa-qabeessi akka kennamu keessatti taasifamu dha. Haata'u malee, qorannoon yakkaa naannoo keenyatti gaggeeffamu bal'inaan qoranno yakkaa taaktikaa yoo ta'u odeeffannoo miidhamaa, shakkamaa fi raga-baatota irraa walitti qabuu fi isuma xiinxalanii murtii kennuu irratti kan xiyyeffatu dha. Tooftaan kun ragaalee akaakuu biroo walitti qabuu fi xiinxalee dhugaa baasuu kan danda'u waan hin taaneef adeemsi hojii qoranno yakkaa hanqina kan qabudha. Tooftaa qoranno yakkaa taaktikaa gahumsa qabu gaggeessufillee kutaa tasgabbi qabuu fi mijataa ta'e dhabamuun, baay'innaa fi gahumsa ogeessotaa hojichi barbaadu muraasa ta'uun hojiin qoranno yakkaa gaggeeffamaa jiru hanqina yerootti gaggeeffamu dhabuu fi odeeffannoo bal'aa irratti hundaa'uu dhabuu waan hordofsiisuuf ragaalee amanamummaa hin qabne to'achuu irratti qaawa hojii kan qaqqabsiisaa jiru dha.

Himannaayakkaatiin wal-qabatee gama A/Alangaatiin dhugummaa ragaa dhiyaatee osoo hin qulqulleesin akkasumas ragaan gahaan osoo hin jiraatin himata dhiyeessuu, ijoo ragaa sirnaan osoo hin qabsiisin falmii gaggeessuu, ragaa A/Alangaas ta'ee ragaa ittisaa gaaffilee barbaachisoo ta'an gaafachuun dhugaa baasuu irratti hanqinaaleen ni mul'atu. Abbootiin Alangaa keessattuu ragaalee ittisaa dhagahuu irratti qophii barbaachisaa ta'e godhanii waan hin dhiyaanneef gaaffilee sirnaan duguuganii gaafachuun dhabuun ni jira.

Manneen murtii keessatti ragaalee dhiyaatan akkaataa qajeelfama dhaddachaatiin akkasumas haala qabatamaa aadaa fi amantii naannichaa bu'uura godhatanii kaksiisuu dhabuu,akkataa seera deemsa falmii yakkaa irra taa'een ijoon ragaa A/Alangaa ifatti akka qabsiifamu gochuu dhabuu, yeroo tokko tokko immoo ijoon osoo hin qabamin falmii gaggeessuu, ijoo hin barbaachifne qabachuu, ijoo qabame dhiisuun ijoo biraa xiinxaluu fi dhimmoota yeroo gahaa fudhatanii dhugaa baasuuf yaaluu irratti rakkoleen ni jiru. Dhagaha ragaa keessatti A/seeraa gaaffileen akka qulqulleessatti gaafatan akkaataa seera deemsa falmii yakkaa irra taa'etti kan dhugaa baasuuf gargaaru osoo hin taane haala gartummaa qabuun akka dhiyaatuu fi akkasumas bitaaf mirgi gaaffilee barbaachisaa ta'e akka hin gaafanne daangeessuun ni jira.

Murtii haqa qabeessa ta'ee fi dhugaa bu'uura godhate kennuu keessatti madaallin ragaa hojii xiyyeffanoo barbaaduu fi bu'uura ta'e dha. Dhugummaa ragaa ijoo falmii mirkaneessuuf dhiyaate adda baasuun murtii kennuuf ragaa dhiyaate sirnaan madaaluun hojii murteessaa ta'e dha. Madaallin ragaa qulqullina hin qabne ykn dadhabaa ta'e murtiin kennamu ragaa dhugummaa hin qabne bu'uura kan godhate akka ta'u taasisa. Hojimaatni manneen murtii gama madaallii ragaatiin jiru maal akka fakkaatu beekuuf Sakatta'a taasifameen, hanqinoonti adda addaa kan mul'atanidha. Hanqinooni kunniinis madaallin ragaa bif a wal fakkaataa ta'een taasifamuu dhabuu, loogii irraa bilisa ta'uu dhabuu, tooftaawwan beekamoo amanamummaa ragaa adda baasuuf gargaaran sirnaan hojiirra oolchuun dhabuu dha.

Gama biraatiin amala addaa ragaan ogummaa qabu irraan kan ka'e dhimmoota rogummaa, fudhatamummaa fi amanamummaa isaan wal qabatan irratti seerri ogeeyyii haqaa qajeelchuu danda'an barbaachisoo dha. Haata'u malee biyya keenyatti dhimmoota kan irratti seerri qinda'aa ta'ee fi ogeeyyii qaamolee haqaa qajeelchuu danda'an jiraachuu dhabuun madaallii ragaa ogummaa taasifamu irratti hanqinooni gargaraa akka uumaman taasisaa jira. Manneen murtii keenya maloota dhugummaa fi sirrummaa (credibility and validity) ragaa ogummaa mirkaneeffachuuf mana murtii waliigala federaalaa dhaddacha ijibbaataan fi muuxanno biyyoota biroo keessatti barataman sirnaan hojiirra oolchuun dhugummaa ragaa ogummaa mirkaneeffachuun ragaa dhiyaate madaaluu irratti hanqina bal'aatu jira.

Namoota ragaa sobaa kennan itti gaafatamoo taasisuu irratti qaamoleen haqaa qindoominaanis ta'e dhuunfaan gahee hojii isaan irraa eegamu bahuu irratti hanqina bal'aa qabu. Waajirri poolisii fi waajirri abbaa alangaatti namoota eeruu sobaa yookaan odeeefannoob sobaa akka raga-baatutii dhiyaatanii kennan akkasumas mana murtiitti dhiyaatanii jecha ragummaa isaanii gara sobaatti jijiiranii kennan seeratti dhiyeessanii adabsiisuuf tattaaffii qaamoleen kanneen taasisan laafaa dha. Gochi yakka ragaa sobaa

raawwachuu isaa osoo arganii yakka sana gara seeraatti dhiyeessanii adabuurra qaamni biraan haga eeruu dhiyeessutti eeguun irraa ni mul'ata. Itti dabalees, manni murtii namootni yakka ragaa sobaa raawwachaa jiraachuu isaanii yoo hubate yeroo baay'ee akeekkachiisaan biraa darba, adabbii kennamu ni daangessa, yakkichi akka qoratamuuf ajaja kennuurraa of daangessuun callisaan biraa darbuu filata. Murtiin yakkoota ragaa sobaa irratti kennamu gadaanaa ta'uun gochaan kun akka babal'atuuf gahee mataa isaa qaba. Gama ragaa sanadaatiinis namoota ragaa sanadaa dhugaa hin taane qopheessan, kennanii fi itti gargaaraman seeratti dhiyaatanii yakkaan akka itti gaafataman keessatti sochiin jiru laafaa dha. Ragaan ogummaa dhiyaatu sababoota saayinsawaa bu'uura godhatee kan kennname ta'uu dhabuun itti gaafatamummaa mirkaneessuu irratti rakkoo kan uumuu fi ogeeyyii raga ogummaa dhugaa hin taane kennan hordofanii seeratti dhiyeessuu irratti xiyyeffanna fi kutannoon jiru laafaa dha.

Walumaagala, rakkoon dhugummaa dhabuu ragaa tajaajila sirna haqaa naannoo Oromiyaa keessatti bifa garagaraatiin mul'ataa kan jiruu fi mirga namoota dhuunfaa fi hawaasaa irraan miidhaa geessisaa jira. Babal'achuu rakkoo kanaaf sababooni hawaasummaa, dinagdee fi siyaasaan wal qabatan kan jiran yeroo ta'u rakkoo kana ittisu dhabuu keessatti hanqinoonni hojimaata hojii qoranna yakkaa hanga murtiitti jiranii fi seera keessatti mul'atan gahee olaanaa qabu.

4.2. Yaada Furmaataa

Qorannoo kan keessatti argannoowwan armaan olitti adda ba'aniif akka furmaataatti yaadonni armaan gadii eeramanii jiru.

j. Hubannoo uumuu

- Gochootni ragaa dhugaa hin taane kennuu, kennisiisuu, qopheessuu fi itti gargaaramuu yakka, cubbuu ta'u fi safuu, duudhaa fi aadaa hawaasaa keessatti kan balaaleffatamu ta'u isaa fi nagaa fi tasgabbii hawaasaa kan miidhu ta'u karaa sab-quunnamtii garagaraatiin, dhaabbilee amantaa fi jaarsoota biyyaatti gargaaramuun bakkeewwan garagaraatti hawaasaaf hubannoo walirraa hin cinne uumuu.

k. Leenjii ogummaa cimsu kennuu

- Dhimmoota qoranna yakka, falmii fi madaallii ragaa irratti leenjii ogummaa, dandeettii fi naamusa cimsuu abbootii seeraa, abbootii alangaa fi qorattoota poolisiif kennuu.

l. Labsii, qajeelfama fi maanuwaalii rogummaa qaban baasuu

- Raga-baatotni miidhaa isaan irra gahuu danda'uuf jecha qaamolee haqaatti ragaa dhugaa ta'e kennuu irraa akka of hin qusanneef sirna eegumsa raga-baatotaa hojiirra oolchuun eegumsa seeraa gahaa akka argatan taasisuu
- Gocha raga-baatuu diinomee (hostile witness) tumaa ifa ta'een yakka taasisuun itti gaafatamummaan akka jiraatu gochuu.
- Madaallii ragaa namaa irratti qabxiwwan dhugummaa ragaa namaa adda baasuuf gargaaranii fi qajeelchuu danda'an adda baasuun maanuwaalii qopheessuu hojicha deggaruu.
- Ulaagaalee fudhatamummaa ragaa ogummaa murteessuuf hojiirra oolfamuu qabanii fi, tooftaawwan ykn maloota (tests) dhugummaa fi sirrummaa ragaa ogummaa ittiin mirkaneeffachuuun danda'amu adda baasuun maanuwaalii ogeessota qajeelchu qopheessuun hojiirra akka oolfamu taasisuu.

m. Kenniinsaa fi qabiinsa ragaa hammayeessuu

- Qabiinsaa fi kenniinsa ragaalee tekinoolojii hammayaatti fayyadamuun hammayeessuu
- Istaandardiiwwanii fi qabiyyee ragaalee ogummaa guutuu qaban ilaachisee sirna diriisuu Dhaabbileen fayyaa Oromiyaa keessatti argaman ragaa ogummaa garagaraa kennan afaan hojii naannichaan akka kennan taasisuu

n. Hojii qorannoo yakkaa hammayeessuu

- Gaggeessa hojii qorannoo yakkaa hammayeessuun barbaachisaa dha. Tooftaa qorannoo yakkaa tekniikaa akka gabbatu taasisuuf humna namaa leenji'ee fi meeshaalee hammayyaa'oo ta'an dhiyeessuu;
- Qorattoota poolisii gahumsa qaban horachuuf adeemsa fo'annoo fi ramaddii kaadhimamtootaa fooyyessuu, dhimmoota leenjiin irratti kennamanii fi yeroo leenjiin keessatti kennaman fooyyessuu, leenjifamtootni shaakala barbaachisaa akka argatan taasisuu;
- Gahumsa qorattoota poolisii dabalaan deemuuf leenjii hojiirraa kennuu;
- Bakka hojii mijataa uumuu jechunis qulqullinaa fi bal'ina kutaa qorannoo fooyyessuu; Yakkoota mana murtii olaanaatti ilaalamani fi seerri qorannoo duraa (preliminary inquiry) irratti gaggeeffamuu qaba jedhee ajaju ilaachisee qorannoo duraa bal'inaan gaggeessuu

- Yakkoota ciccimoo fi walxaxoo ta'an maqaan adda baasanii akkasumas yakkoota raawwatamuun isaanii shakkii qorattootatti uuman ilaachisee bakka yakki itti raawwate deemanii odeeffannoo walitti qabuu

- Mindaa fi faayidaa qorattoota poolisii irra deebiin ilaaluun fooyyessuun gita hojichaa hawwataa taasisuu

o. Bilisummaa hojii abbaa alangaa mirkaneessuu

- Bilisummaa hojii A/Alangaa dhugoomsuu akkasumas sirna ittigaafatamummaa cimsuun hojiin A/Alangummaa haqaa mirkaneesuuf qofa akka tajaajilu taasisuu.

p. Tarree ragaa ittisaa himatamaa dursanii abbaa alangaa dhaqqabsiisuu

- Dhagaha dhimmaa dursee Abbaan Alangaa qophii dhaddachaaf akka tolutti tarree ragaa ittisaa himatamaa dursee beekuu haala isa dandeessisu irratti hojimaata diriirsuu.

q. Qajeelfama dhaaddachaa fi sirna kakuu sirnaan hojiirra oolchuu

- Dhagaha dhimmaa keessatti adeemsoota seeroota deemsa falmii fi qajeelfama dhaddachaa mana murtii waliigala Oromiyaa keessatti teechifamanii jiran sirnaan hojiirra oolchuu.
- Sirna kakuu qabatama naannoo tilmaama keessa galchuu, gareewwan falmii ijoo ragaa sirnaan qabsiisuu fi manni murtii gaaffilee rogummaa qabu bakkaa fi sadarkaa isaa eeguun mirga gareen falmii biraa ragaa sana *challenge* gochuu bifaa hin daangessineen gaafachuu. Hojii kana dhugoomsuuf hojii ooditii galmee sirnaan gaggeessuu fi ittigaafatamummaa mirkaneessuu.
- Ragoonni kopha kophatti akka kakatan taasisuu

r. Itti-gaafatamummaa mirkaneessuu

- Abbootii dhimmaa ragaan sobaa akka dhiyaatu taasisan, raga-baatota jecha ragummaa sobaa kennan, ragaa ogeeyyi yaada ogummaa dhugaa fi sirrii hin taane kennan, ragaa sanadaa dhugaa hin taane qopheessan, kennanii fi itti gargaaraman seeratti dhiyaatanii yakkaan akka itti gaafataman kutannoong gara seeraatti akka dhiyaatan taasisuun adabbii barsiisaa ta'e akka kennamu gochuu fi adabbii kennamu karaa sab-quunnamtii garagaraa beeksisuun hawaasni irraa akka baratu taasisuu.
- Qaamolee ragaa sanadaa fi ragaa ogummaa dhugaa hin taane kennan irratti tarkaanfii bulchiinsaa akka fudhatamu taasisuu fi bakka miidhaan dantaa qabeenyaa nama dhuunfaa ykn mootummaa irra ga'etti immoo ittigaafatamummaan hariiroo hawaasaa akka hojiirra oolu taasisu

Miiltoo

Kitaabota, Qorannoowwanii fi Artikiloota

- Aberra Degefa, Justice that Heals and Restores: The Potential Of Embracing Borana Oromo Indigenous Justice System Alongside The Ethiopian Formal Criminal Justice System, PhD thesis submitted to Addis Ababa University, 2015.
- Abreha Mesele Zinabu, The Standards in Admitting Expert Evidence in Ethiopia: Some Practical Discrepancies, *Mizan Law Review*, September 2017 Available at: <http://dx.doi.org/10.4314/mlr.v11i1.9>
- Alan Taylor, Principles of Evidence, 2nd edition, Cavendish publishing, 2000
- Anne Bowen Poulin, Convictions Based on Lies: Defining Due Process Protection: *Penn State Law Review*, vol 116:2
- Australian *Family Law Rules 2004 (Cth)* A
- Bangladesh (4), China (5), Ghana (1), Kuwait (5), Mauritania (1), Nigeria (32), Sudan (9), Taiwan (1), and Vietnam (2). Amnesty International, Death Sentences and Executions in 2016,
- Barry S. Cooper, Hugues Herve' and John C. Yuilliee, Evaluating Truthfulness: Detecting Truth and Lies in Forensic Contexts, John Wiley and Sons, Ltd, (2009),
- Bernstein —Expert Witnesses, Adversarial Bias, and the (Partial) Failure of the Daubert Revolution] (February 2007). George Mason Law & Economics Research Paper No. 07-11, Available at SSRN: <http://ssrn.com/abstract=963461>, .
- Biirroo Haqaa Oromiyaa, Murtii Haqaa Kennuun Walqabatee Haala Ragaa Sobaa Naannoo Oromiyaa keessatti Argamu, 2005, Boqonnaa 2ffaa; Habtamu Bulti, The impact of false testimony on rendering justice, ILQSO, (2001)
- Brian Murray SC, Expert Evidence Lessons from recent case law, available at: <http://www.cba-ireland.com/wp-content/uploads/2016/02/Murray.pdf>, accessed on 12/13/2018.
- Christopher M. Casa, Obligations of Prosecutors and Defense Attorneys to Prevent False Testimony, *Nassau Lawyer*, November 2017:9.
- Consultation paper: Expert evidence, Ireland Law Reform commission, December 2008
- Michael Risinger & Michael J. Saks, *Rationality, Research and Leviathan: Law Enforcement-Sponsored Research and the Criminal Process*, 2003 Mich. St. L. Rev. 1023-1024, as cited by Joseph Sanders, Expert witness Ethics.
- *Dallagher* [2002] EWCA Crim 1903, para 29, approving a comment in *Cross and Tapper on Evidence* (9th ed, 1999)

- David L. Faigman, *The Law's Scientific Revolution: Reflections and Ruminations on the Law's Use of Experts in Year Seven of the Revolution*, 57 Wash. & Lee L. Rev. 661, 667 (2000) (as cited by Joseph Sanders, *Expert Witness Ethics*)
- Dennis Eady, MISCARRIAGES OF JUSTICE: The Uncertainty Principle, Thesis submitted in candidature for the degree of Doctor of Philosophy School of Social Sciences, Cardiff University, 2009:19.
- Dr. Kathryn Campbell and Dr. Myriam Denov, University of Ottawa, Miscarriages of Justice: The Impact of wrongful Imprisonment, Kan argamu: <https://www.justice.gc.ca/eng/rp-pr/jr/jr13/p5a.html>
- Ellis S Magner, The best Evidence: Oral Testimony or Documentary Proof, UNSW Law Journal, Vol. 18(1), 1995
- Emily Barone, The Wrongly Convicted, Time.com/wrongly-convicted/ accessed on 28/10/2018
- *Federal Court Rules - Statutory Rules 1979 No. 140 as amended made under the Federal Court of Australia Act 1976*, Order 34
- *Galvin v. Murray* [2001] 2 ILRM 234: the view of the English High Court that an interest debarred an expert has been discredited—*Liverpool Roman Catholic Archdeacon Trustees v. Goldberg* [2002] 1 WLR 237 as explained in *Toth v. Jarman* [2006] EWCA Civ. 1028.
- Habtamu Bulti, The Impact of false testimony on rendering justice in Oromiyaa, 2000, ILQSO; Murtii Haqaa kennuun Wal-qabatee Haala Ragaan Sobaa Naannoo Oromiyaa Keessatti argamu, 2005, Biiroo Haqaa Oromiyaa
- Handbook of psychology of investigative Interviewing: current developments and Future Directions, Ed. Ray Bull, Tim Valentine and Tom Williamson, John Wiley and Sons, Ltd, (2009)
- Healy *Irish Laws of Evidence* (2004 Thomson Roundhall) at 366, as cited in Ireland law Reform Commission, consultation paper: expert evidence,
- <http://www.businessdictionary.com/definition/adversary-system.html>
- Imaammata sirna haqaa yakkaa RDFI, Ministeera Haqaa, gurraandhala 25/2003
- Ireland Law Reform Commision, Consultation paper: Expert Evidence, available at: www.lawreform.ie
- Ireland Law Reform Commision, Consultation paper: Expert Evidence, available at: www.lawreform.ie
- Jack v. Matson. (2013). as cited in Abra Mesele Zinabu: *Effective Expert Witnessing: Practicing for 21st Century*. 5th edition. Taylor & Francis Group, LLC

- Jan Hendrik de la Rey, The fact finding process and burden of proof during litigation, University of Pretoria, Nov, 20007
- Jeremy Bentham, *The Works of Jeremy Bentham, vol. 7 (Rationale of Judicial Evidence Part 2)*[1843], Online Library of Liberty, can be found at <http://oll.libertyfund.org> , accessed on 11/7/2018
- John Ashcroft, Deborah J. Daniels and Sarah V. Hart, Eyewitness evidence: A trainer's Manual for Law Enforcement, U.S, Department of Justice office of Justice Programs
- Joseph Sanders, *Expert Witness Ethics*, 76 Fordham L. Rev. 1539 (2007) Available at: <http://ir.lawnet.fordham.edu/flr/vol76/iss3/>.
- Jules Epstein, the great engine that couldn't: science, mistaken identifications and the limits of cross-examination, Stetson Law Review, Vol. 36, (2007)
- Justice Denied: Global Study of Wrongful Death Row Convictions, The Cornell Center on The Death Penalty Worldwide, January 2018
- Kent Lofgren, What is epistemology? A general Introduction to the Word and the Concept, Sweden. Available at: <https://www.youtube.com/watch?v=II9-YgSzEQ> Accessed on 12/12/2008
- Kumho Tire v Carmichael 526 U.S (1999) 137-150. As cited in Ireland Law commission report.
- Medill Justice project, Wrongful Convictions, www.medilljusticeproject.org/wrongful-convictions/ accessed on 28/10/2018
- New York Rules Of Professional Conduct, Effective April 1, 2009, As amended through January 1, 2017
- Nicholas F. LaRocca Jr, Authentication, Identification, and the Best Evidence Rule, Louisiana law review, 1975 [Vol. 36]
- Overview of Evidence, text book, Jones and Bartlett publishers
- Perjury Prosecutions After Acquittals, Marquette Law Review, vol 71:704.
- Raymond Emson, Evidence, Palgrave Macmillan, 4th Edition
- Real and demonstrative evidences, <https://criminal.findlaw.com/criminal-procedure/real-and-demonstrative-evidence.html> accessed on 21/12/2018
- Rishee Rhudra and Shubham Aparajita, EVIDENCE:ITS ROLE AND KINDS, International Journal of Law and Legal Jurisprudence Studies :ISSN:2348-8212:Volume 2 Issue
- Robert J. Norris *et al*, Preventing Wrongful Convictions: An Analysis Of State Investigation Reforms, 3-4.Kan argamu toora weebaayitii <http://libres.uncg.edu/ir/asu/>

- Samuel R. Gross & Jennifer L. Mnookin, *Expert Information and Expert Evidence: A Preliminary Taxonomy*, 34 Seton Hall L. Rev. 141, 148 (2003)
- Simeneh Kiros Assefa, The principle of the presumption of innocence and its challenges in the Ethiopian criminal law process, Mizan Law review vol. 6. No.2
- Tersence Anderson, David Schum, and William Twining, Analysis of Evidence, 2nd ed., Cambridge, (2005)
- Tim Bower Rodriguez, the Impact of False Testimony, 2013.
<http://www.timbowerrodriguez.com/impact-false-testimony/>
- Tom Singer, To tell the truth, memory isn't that good, Montana Law Review, vol. 63, issue 2, (2002)
- UK Law Commission, A Consultation Paper, The admissibility of expert evidence in criminal proceedings in England and Wales, A New Approach to the Determination of Evidentiary Reliability. Available at: <http://www.lawcom.gov.uk/docs/cp190.pdf>
- USA Ethical Guidelines for the Practice of Forensic Psychiatry (Am. Acad. of Psychiatry & the Law 1995), <http://www.aapl.org/ethics.htm>.
- Why eyewitnesses give false evidence – and how we can stop them?<https://theconversation.com/why-eyewitnesses-give-false-evidence-and-how-we-can-stop-them-67254>
- Wise, Richard A. and Safer, Martin A., "A Method for Analyzing the Accuracy of Eyewitness Testimony in Criminal Cases" (2012). Court Review: The Journal of the American Judges Association.
- ታጠ ቅ ተ ደሳ:የማ ስራች አገ መ ስራተ ሁሳዻች፡አዲስ አበባ የንሰረሰቱ ማ ዕከል፡ 1997
- የኢትዮጵያ የወ. ል መ ስራተ ሁሳዻች፡ ጥላሁን ተሸጠ፡ አዲስ አበባ የንሰርሰሩ መ ዘግፍት ማ ዕከል፡ 1999

I. Seerota

- Labsii Lakk. 165 /1960 Seera Hariiroo Hawaasaa Itoophiyaa
- Labsii Lakk. 185/1961 Seera deemsa falmii yakcaa
- Labsii lakk. 52/1965, Seera Deemsaa Falmii Hariiroo Hawaasaa Itoophiyaa
- Labsii lakk.414/2004 seera yakcaa
- Labsii Magaalota Mootummaa Naannoo Oromiyaa Hundeessuuf Bahe lakk.179/2006
- Labsii mirkaneessaa fi galmeessa sanadootaa federaalaa, lak 922/2008
- Labsii Qaamolee Raawwachiiftuu Mootummaa Naannoo Oromiyaa Irra Deebiidhaan Gurmeessuu, Aangoo fi Hojji Isaanii Murteessuuf Bahe, Lak. 199/2008
- Labsii, 1/1995, Heera RDFI

II. Namoota af-gaaffii deebisan

- Aadde Kaasech Amantee ogeessa Ad/W/Diddaa Wa/Bul/Eg/La/Baadiyyaa A/G/Jaarsoo
- Aadde Meetii Araarsaa gaggeessaa hojii Bu/Fa/Gincii waliin
- Abbaa Gadaa duraanii Hasan Yuuyyoo aanaa haramayyaa
- Abbaa Gadaa Jamaal Suufiyaan, araddaa Galma Shiiraa, Harar
- Abbaa Gadaa Maammad Adam, godina harargee bahaan fi lixaan
- Abbaa Gadaa Mi'eessoo Odaa aanaa magaalaa shaashmaannee fi walitti qabaa abbootii gadaa aanaa shaashmaannee
- Abbaabuu Kuusaa, sirreefamaa ragaa sobaatiin himatamee itti murtaa'e, mana sirreessa Godina Shawaa Kabaa
- Abbaayinee Aaayilee dursaa garee kaadistaraalaa waajjira lafaa aanaa haramayyaa
- Abbaba Addunyaa I/G Mana Hojii A/Alangaa Aanaa Goobbaa
- Abbabaa Addunyaa Pireezidaantii MMA Adaamii tulluu
- Abbabaa Gachaa, I/g division taaktikii wa/Pol/Mag/Burraayyuu
- Abbabaa Galgalaa Jaarsa Biyaa fi A/dhimmaa Mana murtii Aanaa Tokkee Kuttaayee
- Abbabaa Kabbadaa O/Seeraa Wa/La/Baadiyyaa A/Dandii
- Abbabaa Mangashaa hogganaa M/sir Go/Sh/Kabaa Abbebach Dasaaleny Abbaa Seeraa MMA Tokkee Kuttaayee
- Abdoo Abbaa Gojjam, ogeessa seeraa Ejansii misoomaa fi manaa jimanii lafa magaalaa Jimmaa
- Abdulmalik Jeeylaan A/seeraa fi B/B pireezidaantii MMA Sinaana
- Abdulmannaan A/Raayyaa Ofiseera fayyaa Bu/Fa/Yabuu
- Abinnat Ittaanaa, A/H/I sirreessa sirreeffamtootaa, M/Si/Go/A/N/F
- Adaanaa Kaasaa A/Seeraa M/Murtii A/Maannaa waliin gaafa
- Addisu Haabtaamu, ogeessa Bulchiinsaa fi itti fayyadama lafa baadiyyaa Aanaa Kuyyuu
- Ajaja Kudhanii Malaakuu Ballaxaa Jiraataa magaala Goobbaa Ganda
- Alamaayyoo Sqaa Abbaa Dhimmaa MMO Shawaa Lixaa
- Alii Abduramaan, abbaa dhimmaa, mana murtii olaanaa godina harargee bahaan
- Ammahaa Mulgeetaa Hogganaa Wajjira Haqaa Aanaa Kuyyuu
- Ammayasiin Saalii, abbaa alangaa waajjira abbaa alangaa aanaa haramayyaa
- Anteenaa Abinat, It/saj Taaddasaa Baqqalaa qorataa poolisii Aanaa Kuyyuu
- Anuwaaar Huseen, qindeessaa Nageenya Tiraafikkii Bul/Mag/Buraayyuu
- Aschalaw Xilaahun KTAS MMO Godina Baalee
- Asfaaw Aschaalaw gaggeessaa garee yakkaa MMA Goobbaa

- Asfaaw Lammaa Abukaatoo seeraa
- Asnaaqaa Tasfaaye A/dhimmaa Mana Murtii Ol'aana Godina shawaa bahaa
- Attaalalechi Sayid, Ogeessa Seeraa Waajjira Lafaa Aanaa Shaashmaannee
- Baahiluu Abdiisaa A/Ad/Qo/Y/Mu/Ha/Kennisiisuu M/L/Xaafuu
- Baayyisaa Bayyanaa A/seeraa MMA Haramaayaa
- Badhaasoo Maammee, Dursaa Garee Waliddaa Waajjira Lafaa Aanaa Shaashmaannee
- Balaay Geetaachoo, Biirro bulchiinsaa fi Itti fayyadama lafa Baadiyyaa Oromiyaatti
ogeessa to'annoo fi hordoffii qophii lafa Investimantii
- Barisoo Kaduu, A/Adeemsa Murtii Haqaa Kennisiisaa, Waajjira Haqaa Aanaa Adaamii
Tulluu
- Bayyanaa Hayiluu Abbaa Seeraa MMO godina Shawaa Lixaa
- Behaayiluu Kifluu A/Seeraa M/Mu/A/Dandii
- Behaayiluu Kifluu A/Seeraa M/Mu/A/Dandii
- Biqila Garbii Abukaatoo seeraa
- Biraanuu Atoomaa qorataa Poolisii Aanaa Dandii
- Bisiraat Tasfaayee qindeessaa garee hariiroo hawaasa MMO godina shawaa bahaa
- Biyyaa Siraaj A/dhimmaa M/Murti A/M/Jimmaa
- Boshoraa Huseen, sirreeffamaa seeraa mana sirreessaa godina arsii lixaa
- Bukaar Kadiiroo Qindeessaa Garee Hariiroo Hawaasaa fi B/B pirezidaantii MMO
Godina Harargee Bahaa
- Bulchaa Addunya, A/Ad/Qo/Ya/Mu/Ha/kennisiisaa M/H/A/Alangaa M/Buraayyuu
- Bulloo Tophoo xexexoo Aanaa Wondoo ganda Maddoo
- Caalaa Leellisaa A/Ad/Qo/Ya/Mu/Ha/Kennisiisuu M/H/A/AA/T/Kuttaayee
- Dabalaa Higguu A/Ad/Qo/Ya/Mu/Ha/kennisiisaa M/H/A/Alangaa Aanaa M/Jimmaa
- Dabalaa Miidhagsaa I/Ga/M/Ho/A/Alangaa
- Dachaasaa A/seeraa M/M/Olaanaa Go/A/N/Finfinnee
- Dajanee Dhugaasaa, sirreefamaa Mana sirreessaa Godina Shawaa lixaa
- Damee Kumsaa A/seeraa MMA Aanaa Kuyyuu
- Damisii Geetaachoo sirreefamaa seeraa mana sirreessa godina shawaa bahaa
- Darajjee Jabeessaa gaggeessa garee hariiroo MMA Ada'aa
- Darajjee Kabaa, Mana sirreessaa Godina Shawaa Lixaa
- Darajjee Mokonnin Gaggeessaa Garee Yakkaa MMO Godina Harargee Bahaa
- Dhaabii Baqqalaa B/B/Dursaa Ga/Mi/Ho/Ol/Ri/f/Se/Magaalaa M/Buraayyuu
- Dhaabii Baqqalaa, Abdoo Abdulqaadir I/Ga/Wa/Bu/I/F/La/Baadiyyaa Go/Jimmaa

- Dhiinsaa Qana'ii A/Alangaa Mana Hojii A/Alangaa Aanaa Baabbilee
- Dooktara Badir Miskaa hospitaala waliigalaa haramayyaa
- Dr Mokonnin Fayyisaa Gaggeessa Hojii Hospitaala Adaamaa
- Dr Sintaayyoo Galataa daayirektara meedikaala Hospitaala Malkaa Odaa
- Dr. Awuraaris Taye ogeess yaala Hospitaala Fichee waliin gaafa
- Dr. Fantaa Asaffaa, ogeessa specialist waldhaansa Gadaamessaa Hospitaala yuniversitii Jimmaa
- Dr.Naasir Muhammad Buufata Aanaa Baabbilee
- Duulaa mullataa ogeessa sarvaayii waajjira lafaa aanaa haramayyaa
- Faadil A/Tamaam A/Seeraa M/Murtii A/Maannaa
- Faadil A/Tamaam A/Seeraa M/Murtii A/Maannaa
- Fiqaaduu Mootummaa A/Alangaa Mana Hojii A/Alangaa Godina Harargee Bahaa
- Fiqaaduu Takluu Bayyanaa sirreefamaa seeraa mana sirreessa godina shawaa bahaa
- Fiqaaduu Tarreechaa A/Dhimmaa M/Mu/M/Buraayyuu
- Fo'aad Mahamad, abbaa seeraa mana murtii aanaa baabbilee
- Furgaasaa Oddoosaa Dursaa Garee hiikaa waldidda waajjiara Bulchiinsaa fi itti fayyadama Lafa Baadiyyaa Aanaa
- G/Ins. Alamuu Amantee Gag/Ad/Ho/Ijo/Sirr/Seeraa M/A/Sirreeaa Go/Jimmaa
- G/Ins. Kom. Jamaal A/Waajii Og/Ba/Leenjii M/A/Sirreeaa Go/Jimmaa
- Gaaddisaa Nagawoo Abbaa Dhimmaa MMO Godina Shawaa Lixaa
- Gaarradoo Taaffasaa Abbaa seeraa Mana murtii Mag/ Laga Xaafuu Laga Daadhii
- Galaanaa Tolasaa, A/Alangaa Go/A/N/Finfinee
- Galataa Lataa Abbaa Seeraa MMO Shawaa lixaa
- Gammachuu Lammaa pirezidantii MMA Ada'aa
- Geetaachoo Magarsaa Abbaa Seeraa MMA Aanaa Kuyuu
- Geetaachoo Worku Debela, Daarikteera Olaanaa Abbaa Taayitaa To'anno, Eegumsa Fayyaa Fi Daawwaa Fi Nyaataa Addis Ababa
- Geetuu Girmaa A/Ad/Ku/Qo/Ya waajjira Poolisii Aanaa Kuyuu
- Geetuu Shaanqoo Abbaa Alangaa Aanaa Maannaa
- Geetuu Warquu daarekteera Bu/F Magaalaa Garba Gurraachaa
- Giramaa Tolsaa Abbaa Alanagaa Aanaa Dandii
- Girmaa Abarraa, Ittiqaafatamaa M/H/A/Alangaa M/L/Xaafuu
- Girmaa Dachaasaa, A/Seeraa Mana Murtii Olaanaa Go/Sh/Kaabaa
- Girmaa hurrisaa abukaatoo MMO GANF

- Girmaa Taaddasaa A/Dhimmaa M/Mu/A/Kuyyuu
- Guddataa Biraanuu, ogeessa walitti bu'iinsa daangaa, waajjira bulchiinsaa fi itti fayyadama lafaa Mag/ L/X/L/Daadhii
- Hamid Abbaa Maccaa Abbaa seeraa MMA Jimmaa
- Hayilamaariyaam Abbabaa Abukaatoo MMA Aanaa Kuyyuu
- Hirphoo Irreessoo Pireezidaantii MMA Shashamannee
- Hundarraa Fiqaaduu qindeessaa qoranna yakka Malaammaltummaa Mana Hojii A/Alanagaa Naannoo Oromiyaa
- Husmaan Qaabataa, ittaanaa hogganaa waajjira lafaa godina arsii lixaa
- I/A/Kom Kennesaa Hasan A/Ad/Qo/Ya/Mu/Ha/kennisiisuu Qa/Po/M/Jimmaa
- Indaalkaachoo Worquu, ittaanaa daarikteeraa daariktoreetii wixinee fi qo'anno seeraa, Abbaa Alangaa Waliigalaa Federaalaa
- Ins. Girmaa Taaddasaa Qo/Ya/Qa/Po/Sh/Kaabaa
- Insp. Hamiid Araatoo qorataa yakkaa waajjira poolisii Aanaa Shashamannee
- Insp. Mashuutee Abdulqaadir I/G Mana sirreessaa Godina Baalee
- Insp. Taafarraa Abarraa dhimma Dubartii waajjira poolisii Aanaa Haramaayaa
- Inspektor Ahimaddiin Maammad, qorataa yakkaa waajjira poolisii aanaa Baabbilee
- Inspektor Laggasee Marshaq qorataa yakkaa waajjira poolisii aanaa Baabbilee
- Ispektar Tolesaa Iddoosaa, A/adeemsa haaromsaa sirreffamtoota mana sirreessaa godina arsii lixaa
- Jabeessaa Tasfaa Daayerekter Bu/Fa/L/Xaafuu
- Jamaal kabbee I/G waajjira haqaa Aanaa shashamannee
- Jamaala Ajjamaa I/G/Ku/Qo/Ya waajjira Poolisii Aanaa Dandii
- Jilaaloo Mul'isaa A/Ad/Qo/Yak/Mu/Ha/Kennisiisuu M/H/A/Alangaa Go/Jimmaa
- Juwaad Hasan, abbaadhimmaa, mana murtii olaanaa godina Harargee baha
- Kaadir Jamaal ogeessa sarvayii waajjira lafaa aanaa Haramayyaa
- Kaasahuun Abbabaa Abbaa dhimmaa MMO GANF
- Kadiir Dassiisoo A/Alangaa Mana Hojii A/Alangaa Aanaa Baabbilee
- Kadiir Hasoo A/Alanga Mana Hojii A/Alangaa Aanaa Baabbilee
- Kadiir Qasoo A/Seeraa MMA Sinaanatti Dhaddacha Dhabbi Magaala Roobee
- Kadiir Shunee A/Seeraa Mana Murtii Aanaa Adaamii Tulluu
- Katamaa Nigusee, Abbaa Alangaa farra malaammaltummaa oromiyaa damee kibbaa
- Keeraddiin Abbaa Giddaa Ogeessa waajjira bulchiinsaa fi itti fayyadama lafa baadiyyaa Aanaa Manna

- Killee Baddachaa Aanaa wondoo Jiraata ganda gootoo Onomaa
- Kom. Abbiyyuu Hundarrraa Ho/M/A/Sirreessaa Go/A/N/Finfinnee
- Kom. Mulugeetaa Takilee A/Ad/Qo/Ya/Mu/Ha/Kennisiisuu Qa/Po/Go/Jimmaa Kom Nuurasaan Akkanaa A/Ad/Qo/Ya/Mu/Ha/Kennisiisuu Qa/P/G/Sh/Lixaa
- Komaandar Dajanee Raggaasaa, A/Ad/Qo/Ya/M/Ha/Kennisiisaa Qa/Po/M/La/Xaafuu
- Komaddar Ittaanaa Girmaa Maammoo, a/adeemsa qorannoo yakkaa qajeelcha poolisii godina Harargee Bahaa
- Komandar Duulaa Liiban, Hogganaa Qajeelcha Poolisii Godina Arsii Lixaa
- Komandar Mangistuu Ijaaraa, A/Adeemsa Qorannoo Yakkaa fi Murtii Haqaa Kennisiisaa, Qajeelcha Poolisii Godina Arsii Lixaa
- Komandar Mokonnin Taliilaa hogganaa waajjira poolisii aanaa Adaamii Tulluu
- Komandar Tashoomaa Tafarraa- Hogganaa Waajjira Poolisii Aanaa Wandoo Gannat
- Kon. Aster Xilaahun Qorattuu yakka daa'imanniif dubartoota waajjira poolisii Aanaa Haramaayaa
- Kumaa Didhaa A/seeraa MMO Godina Arsii Lixaa
- Kumalaa Abarraa, A/Seeraa Mana Murtii Aanaa Dandii
- Kumsaa Yaadatee A/S/M/Mu/O/Sh/kaabaa
- Lammaa Taalgee A/Dhimmaa M/Mu/M/Buraayyuu
- Lammeessaa Abdataa A/Alangaa Go/Sh/Lixaa
- Lammeessaa Abdataa, Alangaa Go/Sh/lixaan
- Leellisaa Illee Abbaa Dhimmaa MMO Go/Sh/Lixaa
- Leencoo Bushuraa KTAS hariiroo MMA Shashamannee
- Leenjisaa Gurmeessaa Abbaa Alanagaa W/H Aanaa Dandii
- Mahammad Awol qondaala fayyaa Bu/Fa/Ma/ Burraayyuu
- Mahammad Nashaa A/seeraa MMO Godina Arsii Lixaa
- Manbaru Abarraa, Ogeessa seeraa Mana sirreessaa Godina Shawaa lixaa
- Mangashaa Nagaash, abbaa seeraa mana murtii aanaa baabbilee
- Mangistuu Asaffaa A/Ad/Qo/Y Aanaa Kuyyuu
- Masfin Nugusee Abbaa seeraa MMO G/Jimmaa
- Masfin Taammiruu A/A fi B/B Ab/Ad/Qor/Yak/ fi Mur/Haq/kennisiisaa Mana Hojii A/Alangaa Aanaa Goobbaa
- Meles Abraham Qindeessaa garee yakkaa MMO Godina Baalee
- Miidhaksoo Arguu Abbaa Alangaa Go/Sh/ Kaabaa
- Miliyoon tarrafaa abbaa seeraa MMO Go/Jimmaa

- Misgaanuu Bantii, hogganaa waajjira poolisii aanaa Baabbilee
- Mohammad Jihaad Ogeessota waajjira bulchiinsaa fi itti fayyadama lafa baadiyyaa Aanaa Mannaan
- Morodaa Gulummaa A/Alangaa Go/Sh/Lixaa
- Mubaarak Aadam Daata inkoodarii waajjira lafaa Aanaa Baabbilee
- Mubaarek Husmaan, hogganaa ittaanaa waajjira lafaa godina shawaa bahaa
- Muhaabbaa Abarraa, A/Seeraa Mana Murtii Magaalaa Buraayyuu
- Muhammad Hirphoo Naannoo Aanaa Wondoo ganda waraansaa
- Muktaar Ahimad Nadhii Pireezidaantii MMA Haramayaa
- Mulugeta Fiqaaduu pirezidantii MMO Godina shawaa Bahaa
- Naahoom, A/Adeemsa Hojii Kenniinsa Murtii Haqaa Waajjira Abbaa Alangaa Godina Arsii Lixaa
- Naahoom salamoon, Abbaa Alangaa Wajjira Haqaa Aanaa Kuyyuu
- Nabii Bulloo, Ittigaafatamaa qorannoo yakkaa, farra malaammaltummaa Oromiyaa damee kibbaa
- Nimoona Dirribsaa Hogganaa Waj/Haqaa Go/Sh/Kabaa
- Nuraddiin Mahamad, ogeessa invantarii waajjira lafaa godina Harargee Bahaa
- Nuuraddiin Xahaa Hogganaa, KNFMO Damee Kibbaa
- Girmaa Addunna I/Gaafatamaa M/H/A/Alangaa A/G/Jaarsoo
- Raggaasaa Daadhii I/Gaafaatamaa Wa/Bu/La/Ba/E/Naannoo A/Kuyyuu
- Ramzii Bakrii A/Seera MMA Haramaayaa
- Roobsan Gabbisaa, qondaala fayyaa Bu/Fa/Ma/ Burraayyuu
- Saajin Abiy Abbabee Qo/Poolisii Go/A/N/F
- Saajin Addisu Qixxeessaa- A/Adeemsa qorannoo yakkaa fi murtii haqaa kennisiisuu
- Saajin Bariisoo Damsee, teamstaff qorannoo yakkaa waajjira poolisii aanaa Adaamii Tulluu
- Saajin Bayyaansaa Taaddasaa, hogganaa waajjira poolisii aanaa Shaashmaannee
- Saamu'eel Gammachuu, A/Seeraa Mana Murtii Aanaa Kuyyuu
- Saj Aanteenee Wasanee Qo/Ya/Qa/Po/Go/Jimmaa
- Saj Balaachoo Nasiibuu Qo/Ya/Wa/Po/A/T/Kuttaayee
- Saj Balaachoo Nasiibuu qorataa yakkaa A/T/Kuttaayee
- Saj Dirbabaa Tolasaa Qorataa yakkaa Qa/Po/G/Sh/Kaabaa
- Saj Misgaanaa Fayisaa A/Ad/Qo/Ya/Mu/Ha/Kennisiisaa A/T/Kuttaayee
- Saj Qabbaneechaa Qo/Po/Go/A/N/Finfinnee

- Saj Rabbumaa Cimdii Qo/Ya/Qa/Po/G/Sh/Lixaa
- Saj Shaaqoo A/Firaa Qo/Po/A/Maannaa
- Saj. Isheetuu Taayyee Raawwataa qindeessaa eegumsaa fi B/B Adeemsa sirreessa sirreefamtoota mana sirreessa Godina shawaa bahaa
- Saj. Lolee Galgaluu raawwata dhimma seeraa Mana sirreessa mana sirreessa godina shawaa bahaa
- Saj.Ol Shaaqoo A/Firaa A/Ad/Qo/Ya/Mu/Ha/Kennisiisuu A/Maannaa
- Saj.ol Muhammad Muusaa Ab/Ad/Qor/Yakk/fi Mur/Haq/kennisiisa waajjira poolisii Aanaa Haramaaya
- Saj.Ol Tafarri Siisay Qo/Ya/Qa/Po/M/L/Xaafuu
- Salamaawit Haayilee Ogeessa Bulchiinsa lafaa Aanaa Baabbilee
- Samu'eel Bayyanaa abbaa dhimmaa mana MMO GANF
- Sayid Sulxaan, Abbaa Alangaa farra malaammatummaa Oromiyaa damee kibbaa
- Seenaa Zawudee Ab/Ad/Qor/Yak/Murt/Haq/kenisiisa Mana Hojii A/Alangaa Aanaa Shashamannee
- Shaafii Haj.Ahimad A/seeraa MMA Wondoo
- Shek. Qaasim OOgatoo Jiraataa Aanaa Shashamannee
- Shifarrraa Kabbadaa A/seeraa M/M/Olaanaa Go/A/N/Finfinnee taasifame
- Siister Arduu Yesuuf hospitaala waliigalaa haramayyaa
- Simaa Abarraa Pi/M/Mu/A/Kuyyuu
- Sinishaw Magarsaa Abukaatoo seera
- Taaddalaa Walee A/Ad/Ho/I mirkanneessa reform sektara L/M
- Taaddalee Lammaa ogeessa Ad/W/Diddaa Wa/Bul/Eg/La/Baadiyyaa A/G/Jaarsoo
- Taaddasa Nugusee Ab/Ad/Qo/Yak/murt/Haq/Kennisisa Mana Hojii A/Alangaa Nanno Oromiyaa
- Taaddasaa Baqqalaa qorataa poolisii Aanaa Kuyyuu
- Taaddasaa Birruu, ogeessa seeraa waajjira lafaa godina shawaa bahaa
- Taarikuu Abbabaa Prizdeentii Mana Murtii Aanaa Tokkee Kuttaayee Taarikuu siyyum sirreefamaa seeraa mana sirreessa godina shawaa bahaa
- Takilee Girmaa A/Alangaa Mana Hojii A/Alangaa Godina Harargee bahaa
- Tasfaayee Taaddalaa Abbaa seeraa Mana murtii Mag/ Laga Xaafuu Laga Daadhii
- Tashaalaa Aangessaa Hogganuu Waajjira A/A/W Go/A/N/F
- Tashoomaa Eda'ee, dursaa garee waliddaa waajjira lafaa godina Harargee bahaa
- Tashoomaa Muhammad Hoji gaggeessaa Hospitaala Malkaa Odoo

- Tashoomaa Ofkolaa Abbaa Alangaa KNFMO Damee kibba Lixaa
- Tashoomaa Tulluu, Abbaa seeraa MMA Jimmaa
- Tesfaayee Girmaa A/Ad/Qo/Ya/Mu/Ha/kennisiisuu M/H/A/Alangaa A/G/Jaarsoo
- Tewoodroos warquu ogeessa bulchiinsa lafaa Aanaa Baabbilee
- Tsagaayee Dassalanyi Pirezidaantii MMA Goobbaa
- Tulluu Kadiiroo I/Gaafatamaa waajjira bulchiinsaa fi itti fayyadama lafa Baadiyyaa Aanaa Wondoo
- Tusaa Tufaa, Ittaanaa Hogganaa Waajjira Lafaa Aanaa Shaashimaannee
- Urgee Teessoo karoora fi qophii lafa invastimantii Aanaa Baabbilee
- Waatoo Saamiroo Burraaqoo Aanaa wondoo Jiraata ganda gootoo Onomaa
- Wandasan H/Goorgis, abbaa adeemsa garee sivilii fi abbaa seeraa mana murtii aanaa Baabbilee
- Warqinaa dhaabaa hogganaa waajjira Abbaa Alangaa Aanaa Dandii
- Xibabuu Gurmuu A/seeraa Mana murtii Magaala Burayyuu
- Xibabuu Gurmuu A/seeraa Mana murtii Magaala Burayyuu
- Yaadataa Ittafaa I/G/M/Ho/A/Alangaa M/Buraayyuu
- Yaasiin Ibraahim A/seeraa fi B/B pirezidaanti MMA Wondoo
- Yirdaawu Asfawu A/Seeraa MMA Goobbaa
- Yusuuf qaalluu A/seeraa MMO Godina Baalee
- Zalaalam tsagaayee hogganaa waajjira haqaa Aanaa Mannaa
- Zarfee Taaddasee, pirezidaantii mana murtii aanaa Baabbilee

Tarsiimoo Ittisaa fi To'anno Ragaa Sobaa

Kutaa Tokko

Seensa

1.1. Yaada Waliigalaa

Mirgaa fi bilisummaa lammilee akkasumas birmaddummaa biyyaa kabachisuuf tajaajilli kenniinsa murtii haqaa akka jiraatu gochuu qofa osoo hin ta'iin dhibbaa garagaraa irraa bilisa akka ta'u gochuunis barbaachisaa dha. Tajaajila kenniinsa murtii haqaa Oromiyaa irratti wantoota dhiibbaa geessisaa jiran keessaa tokko ragaa dhugummaa hin qabnee (keessattuu ragaa sobaa) dha. Ragaan dhugummaa hin qabne bifaa jecha ragummaatiin, ragaa ogummaatiin, ragaa barreffamaatiin, jecha amantaatiin yookaan kakuun dhiyaatu hunda kan hammatuu dha. Itti yaadamee, dagannoon yookaan hubannoo dhabuurraa waan hin raawwatamne akka waan raawwatame fakkeeffamee ragaan dhiyaatu hundi ragaa dhugummaa hin qabne jedhamee fudhatama. Ragaan taatee raawwate dhiisee taatee bira a dhiyeessuu yookaan dhoksu kamiyyuu (garee tokko fayyaduuf yookaan miidhuuf itti yaadamee kan kenname ta'uu yoo bagatelle) haqa jallisa.

Ragaan dhugummaa hin qabne mirgaa fi bilisummaan lammilee kara seeraa ala akka mulqamu taasisuun olaantummaa seeraa akka hin kabajamne taasisa. Nama yakka raawwate bilisa baasa, mirga abbaa mirgaa dhabsiisa, faayidaa hin malle nama gonfachiisa akkasumas yakka babal'isa, dhimmoota qaamolee haqaatti baay'isa, amantaa uummatni qaamolee haqaarraa qabu akka xiqlaatu taasisa, hariiroo fi sochii hawaas-dinagdee daangessa, naga fi tasgabbii biyyaa miidha. Murtiin ragaa sobaa bu'uura godhatee kennamu amantaa hawaasichi tajaajila haqaa irraa qabu miidha. Namni miidhame gara dhimma isaa mana murtiitti dhiyeeffachuun haqa barbaadurra haaloo walitti qabachuun humnaan haaloo bahuu yaala; yakka bira a raawwate jechuu dha. Ragaan dhugummaa hin qabne yeroo fi humna akkasumas qabeenya qaamolee haqaa qisaasessa. Adeemsi kenninsa haqaa akka dheeratu taasisuun lammilee dhamaatiif saaxila.

Ragaa dhugummaa hin qabne kennuun keessumas ragaa sobaa bahuun sirna seera biyya keenyaan, duudhaa fi amantaa uummataa naannoo keenyaan gocha balaaleffamee dha. Ragaa sobaa kennuun yakka, safuu uummataa cabsuu dha akkasumas cubbuu dalaguu dha. Hata'u malee, yeroo gara yerootti baay'inaan gara qaamolee haqaatti kan dhiyaatu fi miidhaa guddaa hawaas-dinagdee irratti kan dhaqqabsiisu ta'aa jira. Heddumminni yakka kanaa fi

bal'inni midhaa gama kanaan dhaqqabu akka agarsiisutti, yakki kun adeemsa ittisa yakkaa waliigalaa qofaan kan to'atamu miti; yakka tarsiimoo diriirsuun to'atamuu qabu ta'eera.

1.2. Ka'umsa Tarsiimoo Kanaa

Inistiitiyuutiin Leejii Ogeessota Qaamolee Haqaa fi Qorannoo Seeraa Oromiyaa, bara 2011, kenniinsa tajaajila haqaa keessatti dhugummaa ragaalee dhiyaatan mirkaneessanii bu'uura murtii haqaa gochuun akkamitti akka danda'amu ilaachisee qorannoo gaggeessee jira. Qorannoon sun ragaaleen dhugummaa hin qabne haala barbaadamuun osoo hin to'atamiin bu'uura murtii haqaa ta'uun kabajama olaantummaan seeraa irratti dhiibbaa geessisaakka jiran agarsiiseera. Rakkoo mirga lamiilee, dinagdee fi nageenya biyyaa miidhu kana to'achuu yaadota furmata dandeessisan maddisiisuun haala hojiirra ittiin oolfamanis akeekeera. Yaadotni furmaataa akekaman tarsiimeffamanii hojiirra yoo oolfaman bu'aa barbaadamu argamsiisuu akka danda'an amanameera.

1.3. Galma Tarsiimoo

- Ragaaleen dhugummaa hin qabne kenniisa murtii haqaa akka hin jallifne to'achuu
- Hawaasni ragaa dhugummaa hin qabne kennuurraa akka of-qusatu taasisuu
- Adeemsa gaggeessa hojii qorannoo yakkaa, himanna fi dhagaha dhimmaa yakkaa fi siivilii keesssatti dandeettii ragaa dhugummaa hin qabne to'atu gabbisuu
- Miira itti-gaafatatummaa ogeessota qaamolee haqaa fi dhaabbilee ragaa kennanii cimsuu

1.4. Kaayyoowwan Tarsiimowaa

- Ragaalee dhuga-dhabeessa qaamolee haqaatti dhiyaatan xiqqeessuu
- Qabiinsaa fi kenniinsa ragaa fooyessuu
- Adeemsa gaggeessa qorannoo yakkaa, himanna fi dhagaha dhimmaa yakkaa fi siivilii keesssatti dandeettii dhugummaa ragaa mirkaneessuu qaamolee haqaa dabaluu
- Hojii dhugummaa ragaa mirkaneessuu keessatti hirmaannaa hawaasaa fi sirna haqa aadaa gabbisuu
- Itti gaafatatummaa qaamolee ragaa kennanii fi madaalanii mirkaneessuu

Kutaa Lama

Xiinxala Haalawwanii

Kutaa kana keessatti qaamoleen haqaa ragaa sobaa ittisuun fi toa'chuu dhaan kenniinsa tajaajila haqaa qulqulluu, haqaa fi dhugaa irratti hundaa'e, itti gaafatatummaa fi iftoomina

qabu diriirsuu keessatti hojilee hojjataman waliin walqabatee ciminaalee, hanqinaalee, carraawwanii fi sodaalee jiran tarreessudhaan sakatta'uuf yaaliin kan keessatti taasifamedha.

2.1. Dhugummaa Ragaa Mirkaneessuu Irratti Itti Gaafatamummaa Qaamoleen Garagaraa Qaban

Balaan ragaan sobaa dhaqabiisu hir'isuuf abbootiin hirtaa qaaamoleen ragaa kennanis ta'ee kanneen ragaa kana fayyadaman gahee qabu. Keessumattuu, qaamoleen haqaa kan ta'an: poolisiin, abbootiin alangaa, qaamni abbaa seerummaa fi abukaattoo qindoominaan hojjechuu qabu. Ragaan sobaa mirgoota bilisummaa qaamaa fi qabeenyaa boqonnaa 3^{ffaa} heera RFDI keessatti ibsamani jiran kan sarbu dha. Heerichi qaamoleen mootummaa hundi mirgoota bu'uuraa kanneen kabajuu fi kabachiisuu dhaaf dirqama heera mootummaa keewwata 13(1) jalatti isaaniif kennname qabu.

2.1.1. Komishinii Poolisii

Rakkoo ragaan sobaa xiqqeesuu keessatti qaamolee adda duraan gahee taphachuu qaban keessaa tokko poolisii dha. Shakkamtootni yakkaa, namootni eeruu fi himannaayakkaa dhiyeessan yookin miidhamtootni, ragaaleeni fi kkf gara sirna haqaa yeroo dhufan jalqaba irratti qaamni quunnaman poolisii dha. Kanarraa ka'uudhaan hayyootni tokko tokko “gatekeepers to the criminal justice system” jechuun qaama kana ibsu. Kunis poolisiin duula rakkoo ragaan dhugummaa hin qabne irratti taasifamu keessatti qaama bakka murteessaa qabatee jiru dha. Kana jechuun ciminni yookin hanqinni poolisiin dhugummaa ragaa madaaluu irratti qabu qaamolee haqaa mara irratti dhiibbaa kan hordofsiisu dha. Itti gaafatamummaa olaanaa kana bahachuudhaaf hojimata qoranna eeruu dhiyaatuufi ragaa dhiyaatu mara simatu osoo hin taane, muuxannoo gaggaarii fudhachuudhaan of-gahoomsa qaama adeemu ta'uu qaba. Kana malees poolisiin namoota ragaan sobaa ba'an, sanada sobaa qopheessanii fi ittifayyadaman seeratti dhiyaachuun akka itti gafataman gochuu keessatti gahee jalqabaa qabaata. Dabalataanis hubannoo hawaasni seera irratti qabu guddisuu keessatti karaa poolisii hawaasaa gumaata hawaasa barsiisuu qaba.

2.1.1. Mana Hojii Abbaa Alangaa Waliigalaa

Qaamni inni biraan rakkoo ragaan sobaa hir'isuu keessatti gahee olaanaa taphatu Abbaa Alangaati. Abbaan Alangaa ragaan himannaayakkaa naaf mirkaneessu jedhee qabatee mana murtiitti dhiyaatu ragaan sobaa akka hin taane mirkaneeffachuuuf dirqama qaba. Sirna haqa yakkaa keessatti ogeessaa kamiyyuu caala haqni akka bahu dhama'uun kan irraa eeggamu Abbaan Alangaati. Sababni isaa abbaan alangaa bakka bu'aa nama dhuunfaa tokkoo osoo hin

taane bakka bu'aa uummataa waan ta'eefi dha. Kunis hojimaataa loogii hin qabneen hojii akka raawwatuu fi aantummaan isaas haqaaf malee namoota yookin gareef akka hin taane kan kan isa dirqisiisuu dha. Hojii isaas yeroo hojjetu yakkamaan akka haqa jalaa hin miliqnee fi namni qulqulluun akka hin adabamne kaayyoo jedhuun ta'uu qaba. Kunis dirqama hojii isaa yeroo bahatu mala hin malle gargaaramuun namootni qulqulluun badii akka taasifaman gochuu yookin ragaa sobaa gargaaramuu irraa of quachuu qofa osoo hin taane ragaan sobaa yeroo kennamuu isaa baru sirreffamnii fi tarkaanfiin seeraa akka fudhatamu taasisuu dabalata.

Kana cinaatti Abbaan alangaa ragaa sobaa hawaasa keesatti akka hin babal'anne ittisuuf barumsa hubannoo seeraa walitti fufiinsa qabu hawaasaaf kenuun dirqama seeraan itti kennama qabaata. Namootni yakkoota ragaa sobaan wal qabatan raawwatanii argaman seeratti dhiyaatanii adabbiin barsiisaa ta'e akka kennamu taasisuu fi hordofuu keessatti gahee olaanaa qaba.

2.1.2. Mana Murtii Waliigalaa

Eegumsa mirgoota bu'uuraa dhala namaaf manneen murtii walabaa ogeessota naamusaa fi dandeettii qabaniin hogganamu qabaachuun barbaachisaa dha. Wal dhibdee uumamu furuu keessatti manneen murtii ragaa isaaniif dhiyaatu dhugaa fi amanamaa ta'uu mirkanoeffachuu qabu. Ragaan sobaa murtii isaan kennaniif bu'uura kan ta'u yoo ta'e mirgootni bu'uuraa kanneen akka bilisummaa qaamaa fi mirga qabeenyaa dhala nاما ni sharafamu. Kanaafuu, manneen murtii ragaa yammuu dhaga'anis ta'e madaalan loogii irraa bilisa ta'uun tooftaalee garagaraatti gargaaramuun ragaan isaaniif dhiyaate dhugaa ta'uu isaa mirkanoeffachuu dirqama qabu.

Uummatni tajaajilaaf gara manneen murtii dhufu falmii isaa dhugaa qofa irratti kan hundaa'e akka ta'u ragoonni manneen murtiitti dhiyaatanii ragaa ba'an jecha ragummaa dhugaa akka kennan akkasumas qaamni ragaa sanadaatti gargaaramus ragaa sanadaa dhugaa ta'e qofatti akka gargaaramu hubachiisuu barsiisuu keessatti gahee guddaa qabaatu. Dabalataanis qaamoota yakkoota ragaa sobaan wal qabatan irratti murtii fi adabbiisaa kennuu hawaasnus ta'e namni badii dalage gochicha irraa akka baratu taasisuuf dirqama seeraan kennameef qabu.

2.1.3. Abukaattoo

Abukaatoon himatamaa bakka buufamus abbaa alangaa waliin gahee walfakkaataa qaba. Ragaan tokko soba ta'uu osoo beekuu yookin amanuu olkaa'uun, oomishuun, mana murtiif

dhiyeessuun abukaatoodhaaf al-naamusaawummaa dha. Dirqamni kun maamila isaa ragaa soba ta'e mana murtiif dhiyeffachuu barbaadu yaada isaa akka jijiirratu gorsuu, amansiisu, fi dhorkuu kan dabalatu dha. Kana malees, maamilli isaa ragaa sobaa dhaddachaaf dhiyeessuuf yaada isaatiin kan itti fufe yoo ta'e abukaatoon dhimma maamila sanaa dhiisuu qaba. Ragaan maamila isaatiif mana murtiitti dhiyaate soba ta'uu turee yoo hubates yaada cufiinsaa keessatti caqasuu dhiisuu yookin mana murtiif ifatti beeksisu qaba. Akkasumas ogeessotni isa waliin yookin isa jalatti hojjetan ragaa sobaa akka hin gargaaramne taasisuuf dirqama ni qabaata.

2.1.4. Qaamolee Ragaa Qopheessan, Mirkaneessanii fi Kennan

Qaamolee ragaa sanadaa ykn ogummaa qopheessuu, mirkaneessuu ykn kennuu keessatti qooda qaban ragaa isaan kennan dhugaa ta'uu isaa mirkaneeffachuu qabu. Dhaabbileen ragaa qopheessan, mirkaneessanii fi kennan of eegganno gochuu qaban hanqisuun, ykn beekaa ragaa dhugummaa hin qabne yoo kennan itti gaafatamummaa hariiroo hawaasaa fi yakkaa qabaachuu malu.

2.1.5. Hawaasa

Ragaa sobaa ittisuу keessatti gahee hawaasni qabu olaanaa dha. Hawaasni tajaajila sirna haqaa keessatti ragaa sobaatti kan hin gargaaramne, ragaa sobaa kan hin baanee fi nama badii gama kanaan jiru raawwate saaxilu yoo ta'e rakkoo ragaa sobaa uumamuudhaa malu ittisuun salphaa ta'a. Hawaasni ragaa sobaa ittisuу fi to'achuu keessatti gahee isarraa barbaadu kan ba'atu yoo ta'e rakkoo kana dhibbaa dhibba dhabamsiisuun ni danda'ama.

2.1.6. Miidiyaalee

Rakkoowwan hawaasa keessa jiran hiikuu keessattii fi hubanna hawaasaa gabbiuu keessatti gaheen miidiyaan qabu kan tuffatamu miti. Miidiyaaleen badiiwwan garagaraa hawaasa keessatti uumamanii fi qaamolee mootummaa keessatti dalagaman saaxiluu keessatti gahee olaanaa taphatu. Hojiwwan hubanna hawaasaa cimsuu keessatti hojjetaman hawaasa bala'aa bira akka gahuu fi qaqqabamaa taasisuu keessatti gahee guddaa qabu. Akkasumas murtiwwan barsiisoo yakkoota ragaa sobaa irratti kennaman irraa hawasni akka baratu taasisuu dhaaf miidiyaan barbaachisaa dha.

2.2. Xiinxala Haalawwan Keessaa

2.2.1. Ciminaalee

- Tumaalee seeraa itti gaafatamummaa yakkaa mirkaneessuu danda'an jiraachuu

- Seerotni naamusa hojii ogeessota qaamolee haqaa mirkaneessan manneen hojii keessatti bocamanii argamuu
- Qindoominni qaamolee haqaa jiraachuu
- Fooyya’insi ykn riifoormiin sirna haqaa eegalamuu
- Sirna haqaa irratti rifoormiin gaggeeffamaa kan jiru ta’uu
- Qaamolee haqaa keessatti humna nama baratee dabalaan jiraachuu

2.2.2. Hanqinaalee

- Hammayyaa’uu dhabuu hojii qorannoo yakkaa
- Qajeeltoon kenniinsa, dhiyeessii fi madaallii ragaa guutuu ta’e jiraachuu dhabuu
- Dandeettiin raawwachiisummaa ogeessota qaamolee haqaa cimaa ta’uu dhabuu
- Hojiin kenniinsa tajaajila haqaa keenya sirna haqa aadaatiin deeggaramuu dhabuu
- Seerota dhugummaa ragaa mirkaneessuu keessatti galtee qaban duguuganii itti fayyadamuu dhabuu
- Ittigafatamummaa ragaa sobaa kenuun hordofsiisu sirnaan hojiirra oolfamuu dhabuu
- Hanqinni mijaa’ina naannoo hojii jiraachuu
- Hanqinni dandeettii fi naamusa ogeessotaa kan jiru ta’uu
- Uummatni sirna seera hammayyaa fudhachuu irratti rincicuu

Kutaa Sadii Tooftaawwan Tarsiimichaa

3.1. Ragaa Dhugummaa Hin Qabne Ittisu (prevention)

Ragaalee dhuga-dhabeessi qaamolee haqaatti dhiyaachuun galtee kenniinsa murtii haqaa akka hin taane ittisuun hojii haqa mirkaneessuu keessatti hojii murteessaa dha. Hojiin ragaalee dhuga dhabeessa galtee murtii haqaa akka hin taane ittisuun gahumsaan hojjetamnaan miidhaa ragaan dhugummaa hin qabne mirga lammilee, qabeenyaa fi nageenya biyyaa irratti dhaqqabsiisu dursa akka to’atamu kan taasisu waan ta’eef hojii xiyyeeffanon hojjetamuu qabuu dha.

Sirni seera keenyaa, duudhaa fi amantaan uummata keenya namni ragaa dhugummaa hin qabne akka ragaa hin baane kan ittisuun dha. Oromo, “Teessu hin dabiin” jechuun ilma isaa gorsa: yeroo jaarsummaa teessus ta’e yeroo raga-baatuu soba hin dubbatii jechuun ijoolee isaa akekkachiisa. Mammaksa biraatiinis, Oromo “Namni ganama qofaa mana isaatii baha garuu galgala lama ta’ee gara mana isaatti deebi’a” jechuun namni badii yoo raawwate

badiitu faana gala, haqa yoo jallise haqni isaa ni jallata jechuun waliif gorsa kenna. Akka duudhaa fi safuu Uummata Oromootti waan dhuga-dhabeessa ragaa bahuun gocha haqa falmiirra jiru jallisu qofa osoo hin ta'iin, jiruu fi jirenya nama ragaa sana kenu irrattis gocha miidhaa geessisu akka ta'etti fudhatama. Duudhaan Oromoo haqa jabeessuu dha; ragaa sobaa kennuu balaaleffachuu dha. Oromoont sirna gadaa, jaarsummaa fi ayyaanatti fayyadamee haqa baasa. Murtii qaamolee haqaa ragaa dhuga-dhabeessa irratti hundaa'ee kenname illee irra deebi'ee ilaaluun tooftaa fi duudhaa dhugaa baasuu qabutti fayyadamee haqa jallate qajeelchuun nageenya isaa kabachiifata.

Lakkoofsa uummataa bara 2000 gaggeeffame akka ibsutti namoota Oromiyaa keessa jiraatan keessaa namootni 99.4% ta'an amantoota: amantaa Kiristaanaa, amantaa Isilaamaa yookaan amantaa Waaqeffannaa keessaa isaa tokko hordofu. Amantawan kanneen ragaa sobaa bahuun cubbuu akka ta'etti seerratanii kan jiran ta'uutti dabalee namni waan qalbeeffate qofa irratti ragaa bahuu akka qabu akeekkachiisu. Jiraattotni Oromomiyaa barsiifata amantiwwan kanneenii kan amananii fi qajeelfama jirenya isaanii godhachuu kan barbaadanii dha.

Sirna seera biyya keenyaan, ragaa sobaa fi odeeaffanno dhuga-dhabeessa qaama ragaa yookaan odeeaffanno sana bu'uureffatee ejennoo tokko fudhatuuf kenu dhorkameera: yakkaa fi siiviliin gocha itti-gaafatamaa nama taasisuu dha. Murtii dogoggoraakka murteessuuf qaama aangoo abbaa-seerummaa qabutti ragaa sobaa bahuun akkasumas nama yakka hin raawwanne hiisisuuf yookaan qaama qorannoo yakkaa gaggeessu dhamaasuuf eeruu dogoggoraakka namni kenu yakka raawwata. Nama hojii tokko hojjechuu barbaaduuf namni odeeaffanno dogoggoraakka badii raawwata- hariiroo hawaasaan itti gaafatama. Dhugummaa ragaa mirkaneessuu fi ragaa dhugummaa hin qabne to'achuuf biyyi keenya seerota qabiinsaa fi keniinsa ragaa bitan tumuun hojiirra oolchiteetti. Haala galmeessaa fi qabiinsa ragaa taateewan dhalootaa, fuudhaa-heerumaa, diiggaa gaa'ilaa, du'aa, fi eenyummaa jiraattotaa ilaalchisee akkasumas waligalteewan hawaas-dinagdee ilaalchisee sirni diriiree jira.

Ragaalee dhuga-dhabeessa qaamolee haqaatti dhiyaatan xiqqeessuuf safuu fi duudhaa uummatni Oromoo dhugaa baasuu irratti qabu cimsuun akkasumas seerota qabiinsaa fi keniinsa ragaalee bitanii fi seerota ragaalee dhugummaa hin qabne ittisuuf tumamanii jiran ilaalchisee hawaasni bal'aan hubannoo akka qabaatuu fi ittiin bulu gochuun barbaachisaa dha. Haaluma kanaan, ragaalee dhugummaa hin qabne ittisuuf hubannoo hawaasaa gabbisu, qabiinsaa fi keniinsa ragaalee hammayyeessuu fi sirna haqa aadaa oromoo keniinsa tajaajila murtii haqaa akka deeggaru taasisuun barbaachisaa dha.

3.1.1. Hubannoo Gabbisuu

A. Dhimmoota Hubannoон Irratti Gabbifamuu

1. Ragaan sobaa gocha mirga lammilee, hariiroo hawaasaa, dinagdee fi nageenya biyyaa kan miidhu ta'uusaa hawaasni bal'aan akka hubatuu akkasumas gocha kana raawwachuu fi miidhaa inni geessisu irraa akka of-eegu ilaachisee hubannoон uumamuу qaba.
2. Uummattni Oromoo duudhaa dhugaa dubbachuu fi soba balaaleffachuu uummata qabuu dha. Dhuudhaan kun cimee akka itti-fufuu fi hawaasni qajeeltoo jirenya isaa akka taasifatuuf, walitti-fufiinsaan hawaasa bal'aaf hubannoо kennun barbaachisaa dha.
3. Barbaachisummaa sirna haqa aadaa cimsuu fi hojmaata jaarsolii biyyaa irratti hawaasni hubannoо qabaate akka itti tajaajilamu taasisuu
4. Ilaalcha lammummaa fi amala gaarii (naamusa, jaalala biyyaa, hamilee fi qora qalbii) hawaasaa gabbisuuf hawaasa bal'aaf (keessumaa daa'immanii fi dargaggootaaf) kennun barbaachisaa dha
5. Amantalee jiraattotni Oromiyaa hordofan ragaa sobaa kennun cubbuu fi gocha Waaqayyo adabu ta'uusaa ni barsiisu. Amantootni seeraa fi barsiifata kana irratti beekusaa gahaa akka qabatanii qajeeltoo jirenya isaanii akka taasifataniif hubannoо akka argatan taasisuun barbaachisaa dha.
6. Ragaa sobaa qaama aangoo abbaaseerummaa qabutti kennuу fi eeruu dogoggorsiisa qaama qorannoo yakkaa gaggeessuurratti hirmaatuuf kennuу hidhaan kan adabsiisu ta'uusaa akkasumas odeeffannoo sobaa qaama odeeffannoo sana irratti hundaa'ee ejjennoo tokko fudhachuu barbaaduuf kennuу mallaqaan kan nama adabsiisu ta'uу hawaasni hubatee akka irraa of-eequusatuu hubannoо argachuu qaba
7. Taatewwan bu'uuraa fi waliigaltewwan hawaas-dinagdee hawaasni qaama aangoo qabutti dhiyeffachuuun mirkaneessuun galmeessisee akka ol-kaa'atutti hubannoо gahaa akka argatu gochuun barbaachisaa dha.
8. Kenniinsii fi qabiinsi ragaalee (sanadootaa) haala hammaayaaween akka gaggeeffamu gochuuf hubannoо qaamolee ragaa kennanii fi teechisiif cimsaa deemuun barbaachisaa dha.
9. Namootni sababa raga sobaatiin miidhaan irra ga'e falmii hariiroo hawaasaatiin beenyaa gaafachuu kan danda'an ta'uу hubannoо kennuу

B. Qaamolee Hubannoо Gabbisan

1. Manni Hojii Abbaa Alangaa, Komishiniin Poolisii, Manni Murtii Waliigalaa, dhaabbileen amantaa, Gumiin abbootii Gadaa, Waldaan Abukaattota Oromiyaa, dhaabbileen ragaa kennan fi Biiroon Aadaa fi Turizimii miidhaa ragaan dhugummaa hin

qabne keessattuu ragaan sobaa mirga lammilee fi guddina hawaas-dinagdee biyyaa irratti dhaqqabsiisuu fi akkamitti akka irraa of-ittisuun danda'amu irratti hubannoo hawaasaa gabbisuu qabu

2. Biiroon Aadaa fi Turizimii, Gumiin Abbootii Gadaa, Yuunvaristootni hayyoota hawaasummaa, Abbootiin Gadaa fi Jaarsolii biyyaa fayyadamuun duudhaa ummatni Oromoo haqni akka hin dabnee fi soba balaaleffachuu irratti qabu haawaasa bal'aa keessattuu daa'immanii fi dargagoota hubachiisuun akka itti jiraatan taasisuu qabu
3. Komishiniin Farra Malaammaltummaa, Biiroon Aadaa fi Turizimii, Gumiin Abbootii Gadaa, Yuunvaristootni hayyoota hawaasummaa, Abbootiin Gadaa fi Jaarsolii biyyaa lammuin hundi jaala biyya isaa akka qabaatuu fi amala gaarii akka horatuuf hawaasa bal'aaf gama kanaan hubannoo cimsuufii qabu
4. Gumiin dhaabbilee amantii fi dhaabne amantii Oromiyaa keessatti hojjetan gochi ragaa sobaa kennuu gocha waaqayyo jibbuu fi adabu ta'uusaa irratti amantootni hubannoo gahaa qabaachuun irraa akka of ittisan barsiisuu fi gorsuu akkasumas amantoota gocha kana raawwatan dheekkamuu/ifachuun barbaachisaa dha.
5. Manni Hojii Abbaa Alangaa Waliigalaa Oromiyaa, Komishiniin Poolisii Oromiyaa, Manni Murtii Waliigalaa fi Waldaan abukaattota Oromiyaa, ragaa sobaa qaama aangoo abbaaseerummaa qabutti kennuu fi eeruu dogoggorsiisaa qaama qoranno yakkaa gaggeessuurratti hirmaatuuf kennuun hidhaan kan adabsiisu ta'uusaa akkasumas odeeffannoo sobaa qaama odeeffannoo sana irratti hundaa'ee ejjennoo tokko fudhachuu barbaaduuf kennuun mallaqaan kan nama adabsiisu ta'uu hawaasni hubatee akka irraa of-eequusatuu ilaachisee hubannoo hawaasaa gabbisuu qabu
6. Ejensiin Taateewan Bu'uuraa Oromiyaa, Manni Hojii Abbaa Alangaa Oromiyaa, Abbaan Taayitaa Geejjibaa Oroiyaa fi Biiroon Lafaa Oromiyaa hawaasni taateewan bu'uuraa fi waliigaltewan hawaas-dinagdee isaa yerootti qaama aangoo qabutti dhiyeeffachuu mirkaneessisee galmeessuun akka ol-kaa'atu ilaachisee hubannoo qabu akka qabbifatuu taasisuu barbaachisaa dha.
7. Qaamoleen ragaa kennanii fi mirkaneessan, kenniinsii fi qabiinsi ragaalee (sanadootaa) haala hammaayaaween akka gaggeefffamu gochuuf hubannoo ogessota ragaa kennanii fi teechisanii cimsuu qabu
8. Biiroo Aadaa fi Tuurizimii Oromiyaa, Gumiin Abbootii Gadaa Oromiyaa, Mana Hojii Abbaa Alangaa Waliigalaa fi Komishiniin Poolisii Oromiyaa barbaachisummaa sirna haqa aadaa cimsuu fi hojmaata jaarsolii biyyaa irratti hawaasni hubannoo qabaate akka itti tajaajilamu hubannoo uumuu qabu

9. Abbaan Alangaa fi poolisiin karoora waggaa keessatti miidhaa ragaan sobaa dhaqqabsiisuu fi itti gaafatamummaa ragaa sobaa kenuun hordofsiisu ilaachisee hawaasa bal'aaf hubannoo walitti fufiinsa qabu kenuuf koroorfatanii irratti hojjachuu qabu.

C. Mala Hubannoonttu Ittiin Gabbifamu

1. Miidiyaalee mootummaa, dhuunfaa fi hawaasummaa akkasumas waltajjiwwan garagaraatti fayyadamuun duudhaa Uummatni Oromoo dhugaa kenuunsuu irratti qabu hawaasni bal'aan akka hubatuu fi itti jiraatu gochuun barbaachisaa dha
2. Lallaba bakka waaqeffannaatti taasifamu, miidiyaalee mootummaa, miidiyaalee dhuunfaa fi miidiyaalee hawaasummaatti akkasumas waltajjiwwan sadarkaa garagaraatti qophaa'utti fayyadamuun abboommii fi barsiifataa amantaan Kirstaanaa, amantaa Isilaamaa fi amantaa Waaqeffanna keessumattuu itti-gaafatamummaa amantootni dhugaa kabajanii kabachiisuu irratti qaban ilaachisee hubannoo bal'aan itti-fufiinsaan kennamuu qaba
3. Miidiyaalee mootummaa, miidiyaalee dhuunfaa fi miidiyaalee hawaasummaatti fayyadamuun akkasumas waltajjiwwan sadarkaa garagaraatti qopheessuun ragaa sobaa fi odeeaffannoo dhugummaa hin qabne kenuun seeraan kan nama gaafachiisu ta'uu hubannoo dabarsuun barbaachisaa dha
4. Miidiyaalee mootummaa, miidiyaalee dhuunfaa fi miidiyaalee hawaasummaatti fayyadamuun akkasumas waltajjiwwan sadarkaa garagaraatti qopheessuun ragaa sobaa fi odeeaffannoo dhugummaa hin qabne kenuun gocha mirga lammilee, guddina hawaas-diangdee f nageenya biyyaa miidhu ta'uusaa ilaachisee hubannoonttu hawaasaaf kennamuu qaba.
5. Qaamoleen haqaa ganama ganama abbootii dhimmaa fi namoota ragaa ta'anii dhiyaataniif ragaa sobaa bahuu fi itti-fayyadamuun miidhaa akka dhaqqabsiisuu fi fi itti gaafatamummaa seeraa kan hordofsiisu ta'uu hubachiisuun gochaa ragaa dhugummaa hin qabnee kenuurraa akka of-qustan isaan taasisa.
6. Mariilee garagaraa Abbootii Gadaa, jaarsolii biyyaa, haadhota siinqee, abbootii amantaa, hayyoota fi dargaggoota hirmaachise qopheessuun uuwwisa miidiya kennuufiidaan ilaalchi hawaasaa akka jijiiramu taasisuun murteessaadha.
7. Maxxansaalee garagaraa kan akka bulletinii fi gaazaxaatti fayyadamuun miidhaa ragaa dhugummaa hin qabne kenuu, itti-gaafatamummaa ragaa sobaa kenuun hordofsiisu (murtiilee ragaa sobaa irratti kennaman akka fakkeenyaaatti fayyadamuun) fi maloota ittiin

to'atan hawaasa bal'aa, dhaabbilee ragaa kennanii fi ragaa madalan hubannoo isaan gama kanaan qaban gabbisuun barbaachisaa dha

8. Adabbii nama ragaa sobaa kennuu irratti murtaa'e midiyaalee hawaasummaa fi miidiyaalee idileen tamsaasuun akkasumas addabaabayii ummanni walghutti maxxansuudhaan itti-gaafatamummaa fi salphina ragaa sobaa kennuu hordofsiisu hawaasni akka hubatu taasisuu

3.1.2. Sirni Haqa Aadaa Sirna Seera Akka Deeggaru Taasisuu

1. Bu'uura caaseffama mootummaan yookaan caaseffama hawaasummaa Sirna Gadaatiin jaarsolii biyyaa nageenya naannoo isaanii tksuu keessatti shoora qabaatan akka ijaaraman deeggarsa gochuun barbaachisaa dha
2. Biiroo Aadaa fi Tuurizimii Oromiyaa, Gumiin Abbootii Gadaa Oromiyaa, Mana Hojii Abbaa Alangaa Waliigalaa fi Komishiniin Poolisii Oromiyaa waliin ta'uun jaarsoliin biyyaa akka ijaaramanii deeggarsa taasisuu qabu
3. Biiron Aadaa fi Turizimii Oromiyaa fi Gumiin Abbootii Gadaa Oromiyaa Sirna Gadaa fi jaarsummaa Oromoo giddu-galeessa godhachuun sirna filannoo jaarsolii fi hojmaata jaarsolii biyyaa diriirsuun barbaachisaa dha
4. Yakkootni ciccimoon yeroo raawwataman poolisiin jaarsolii naannoo dubbisuun haala raawwii yakkichaa fi namoota raga-baatuu ta'uu danda'an akka eeran gochuu qabu
5. Amanamummaa namoota waajjira poolisiitti ragaa bahanii ilaachisee gaaffin yoo ka'u seenaa (amalaa) raga-baatotaa fi dhimmicha quba qabaachuu isaanii irratti jaarsoliin yaada akka kennan taasisuu
6. Yakkoota qorattootni poolisii ragaa irratti hin arganne ilaachisee jaarsoliin biyyaa bu'uura aadaa kakuu jiruun dhugaa akka baasan gochuu

3.1.3. Qabiinsaa fi Kenniinsa Ragaalee Fooyyessuu

1. Dhaabbileen, mootummaas ta'ee kan dhuunfaa haala ergamaa fi mul'ata mana isaanii irratti hundaa'un gochoota ragaa sobaa ittisuu fi adabuu kan isaan dandeessisu, dambii itti bulmaataa fi naamusaa baafachuutu irraa eegama.
2. Dambii ba'u gochoota dhugummaa ragaa miidhan ittisuu fi adabuuf xiyyeffannoo akka kenu akkasumas sirnaan hojjirra akka oolu qaamoleen dagaagina naamusaa fi qindoomina humna namaa dhaabbilee mootummaa fi dhuunfaa irratti hojjetan kan akka Komishinii naamusaa fi Farra Malaammaltummaa, Biiroo siviil sarvisii, Biiron Dhimma Hojjetaa fi hawaasummaa fi kkf qindoominaan hojjechuu qabu.

3. Manneen hojii dambii kana sirnaan hojiirra oolchanii raawwii isaa qaama itti waamama qabuuf gabaasuutu irraa eegama.

3.2. Ragaa Dhugummaa Hin Qabne To'achuu

3.2.1. Qorannoo Yakkaa

1. Maanuwaalii qorannoo yakkaa qopheessuun adeemsa fi akkaata qorannoona yakkaa itti gaggeefamu irratti sirna diriirsuun barbaachisaa dha. Manuuwaalii kana keessatti adeemsoota qorannoo yakkaa guutuu ta'e teechisuun hojii hunda keessatti akka raawwatamu taasisuu. Maanuwaalii gaggeessa qorannoo (sassaabbii fi madaallii ragaa, akkaataa qorannoo iddooyakki itti raawwate deemuun godhamu (crime scene investigation)) keessattuu, yakkota walxaxoo fi ciccimoo kan akka ajjechaa irratti qopheesuun qorattootni bu'ura kanaan akka qorannoo gaggeessan gochuu
2. Sirna fo'annaa leenjifamtoota qorattoota yakkaa dandeettii fi sadarkaa barnootaa bu'uura kan godhate diriirsuun hanqina gama danddeettiin mudatu fooyyeessuu
3. Hojiin qorannoo yakkaa dambii naamusaa qorattoota fi hojii qorannoo yakkaa qajeelchun akka gaggeeffamu gochuun barbaachisaa dha.
4. Leenjii hojii irraa yeroo gabaabaa fi carraa barnootaa qorattoota poolisiif kenuun akkasumas muuxannoo wal-jijiirraa uumuu fi muuxannoo gaggaarii babal'isuun gahumsa qorattoota poolisii gabbisuu
5. Hojii qorannoo yakkaa teekniikaa fi taaktikaa haala ammayyaan gaggeessuu meeshaalee fi gummaa dandeessisan horachuu
6. Qorannoo yakkaa bakka yakki itti raawwate deemanii gaggeessuun barbaachisaa dha; keessattuu qorannoo yakkaa falmisiisoo fi xaxamoo bakka yakki itti raawwatame daamanii qulqulleessuun ragaa dhuga-qabeessu walitti qabuuf murteessaa dha.
7. Haala gaggeessa qorannoo yakkaa bakki yakki itti raawwatame daamanii qorachuu ilaachisee komishiin poolisii fi Manni Hojii A/Alangaa oggeessoota waliin yeroo yeroon irratti hojjachuun barbaachisaa dha
8. Hojiin qorannoo yakkaa hundi sirnaan galmaa'ee haala tutuqqaa irraa bilisa ta'een ragaa hammaya'a ta'e qabachuu irratti hojimaata jiru fooyyeessuu
9. Seera deemsa falmii yakkaa bu'uura godhachuun hojii qorannoo dursaa (preliminary inquiry) xiyyeeffannoo itti kenuun akka gaggeeffamu taasisuu.
10. Mijaa'ina naannoo hojii (kuta qorannoo keessatti gaggeessan) dabaluu

11. Harcaatiin eeruu qorannoo yakka ragaa sobaa akka hin mudannetti Manni Hojii Abbaa Alangaa Waliigalaa fi Komishiniin Poolisii kallattii hojii yeroo yerootti kaa'uu fi hordoffii taasisuu
12. Hojii idilee abbaa alangaa fi mana murtii keessatti yakki ragaa sobaa fi odeeffannoo dogoggorsiisoo yoo raawwataman qorannoona yakkaa akka irratti gaggeeffamutti eeruun kennamuu qaba
13. Poolisiin hojii isaa keessatti ragaan sobaa ykn odeeffannoona sobaa kennamuu haalonni shakkisiisan yeroo argamanitti kaka'umsa dhuunfaa isaatiin qorannoo akka eegaluu taasisuu
14. Dhimmoota qorannoo yakkaa fi haala ragaalee dhugummaa hin qabne ittiin to'atan ilaachisee qorattoota poolisii, Abbaa Alangaa fi Abbootii seeraatiif leenjii ogummaa fi dandeettii cimsuu kennuu
15. Sirna eeruun yakkaa itti kennamuu fi fuudhamu dhaqqabamaa fi iccita kan eeggate akka jiraatu taasisuuf eeruu qaamaan kennamu irratti dabalataan eeruun saanduqaan, poostaan, Imeeyilii (email) fi k.k.f akka kennamuu danda'uuf haala mijeessuu. Saanduqoota kanaaf oolan naannoo waajjiraalee poolisii, A/Alangaa fi manneen murtii ol-kaa'uun tajaajila akka kennan taasisuu
16. Galmeewan yakka ragaa sobaatiin walqabatan himatamaa fi ragaan dhabamuun akka addaan hin cinneef Poolisii fi Abbaan Alangaa xiyyeffannoo olaanaa itti kennuu akka hojjatan gochuu fi deggersaa hojii taasisuu

3.2.2. Himanna

1. Dhugummaa ragaalee dhiyaatan himata hundeessuun dura quqlulleessuu
2. Abbaan Alangaa dhiibbaa tokko malee hojii isaanii akka hojjatan taasisuuf bilisummaa hojii abbaa alangummaa kabajuu
3. Ajajaa fi qajeelfamni hojii abbaa alangummaa irratti kennamu iftoominaa fi itti-gaafatatummaa bifa hordofsiisuun akka kennamu taasisuu
4. Dandeettiin adabsiisuu abbootii alangaa adeemsa seeraa hordofuu fi ragaa dhuga-qabeessa irratti hunduun hojii raawwatamuu fi safaramu taasisuu

3.2.3. Dhagaha dhimmaa fi madaallii ragaa

Manneen murtii keessatti ragaalee dhiyaatan akkaataa qajeelfama dhaddachaatiin akkasumas haala qabatamaa aadaa fi amantii naannichaa bu'uura godhatanii kaksiisuu dhabuu, jiimlaan walitti qabanii kaksiisuu, akkaataa seera deemsa falmii yakkaa irra taa'een ijoon ragaa A/Alangaa ifatti akka qabsiifamu gochuu dhabuu, yeroo tokko tokko immoo ijoon osoo hin

qabamin falmii gaggeessuu, ijoo hin barbaachifne qabachuu, ijoo qabame dhiisuun ijoo biraa xiinxaluu fi dhimmoota yeroo gahaa fudhatanii dhugaa baasuuf yaaluu irratti rakkoo jira.

Madaalliin ragaa qulqullina hin qabne ykn dadhabaa ta'e murtiin kennamu ragaa dhugummaa hin qabne bu'uura kan godhate akka ta'u taasisa. Kanaafu murtiwwan kennaman ragaa fi sababa gahaan deeggaramanii kennamuu qau. Hata'u malee, madaalliin ragaa manneen murtii keessatti gaggeeffamu tooftaawan beekamoo dhugummaa ragaa qulqulleessuuf garaaran bu'uureffatee gaggeeffamaa kan jiru miti. Gama biraatiin, seerri qinda'aa ta'ee fi ogeessota qaamolee haqaa qajeelchuu danda'an jiraachuu dhabuun madaallii ragaa ogummaa taasifamu irratti hanqinoonni gargaraa akka uumaman taasisaa jira. Manneen murtii keenya maloota dhugummaa fi sirrummaa (credibility and validity) ragaa ogummaa mirkanoeffachuuf mana murtii waliigala federaalaa dhaddacha ijibbaataan fi muuxannoon biyyoota biroo keessatti barataman sirnaan hojiirra oolchuun dhugummaa ragaa ogummaa mirkanoeffachuun barbaachisaa dha.

1. Madaallii ragaa namaa irratti manuwaalii qabxiwwan dhugummaa ragaa namaa adda mirkaneessuu dandeessisan baasuun hojiirra oolchuu
2. Manneen Murtii dhagaha dhimmaa keessatti raga sobaa dhiyaatu to'achuuf seeroota deemsa falmii fi qajeelfama dhaddachaa Mana Murtii waliigala Oromiyaa guutummaan hojirra oolchuu
3. Manneen Murtii dhimmoota hariiroo hawaasaa fi yakkota sasalphaa eeruu dhuunfaan dhiyaatan irratti abbootiin dhimmaa dhimma isaanii araaraan ykn jaarsummaan akka xumuratan jajjabeessuu
4. Manneen murtii sirna kakuu haala qabatama amantaa fi aadaa naannoo tilmaama keessa galche raawwachuu; ragoota dhiyaatan hundaa bakka tokkotti kakachiisuu irra tokkoo tokkoo ragootaa dhuunfaatti akka kakatan taasisuu
5. Abbaan Alangaa qophii dhaddachaaf akka tolutti dhagaha dhimmaa dura tarree ragaa ittisaa himatamaa beekuu hojmaata itti danda'u diriirsuu
6. Gareewan wal-falmitootaa ijoo ragaa ifa ta'e akka qabsiifatan taasisuun falmii gaggeessuu akka gaggeessan gochuu
7. Abbaan seeraa ijoo roogummaa qabuu fi ifa ta'e qabachuu qaba
8. Gaaffilee duraa, qaxaamuraa, keessa deebii fi gaaffii manni murtii gaafatu adda baasuun bifaa iftoomina qabuun galmeessuu
9. Dhagaha ragaa keessatti gaaffilee manni murtii raga-baatota gaafatu gartummaa akka hin agarsiifnetti of-eeggannoon taasisuu

10. Hojimaatni gaafii qulqulleessaa jechuun erga gareen wal-falmitootaa gaafiiwan isaanii xumuraniin booda irra deebiin gaafachuu hafee Abbaan seeraa sadarakaa gaafilee hunda keessatti akka barbaachisumaa isaatti gaaffii gaafachuu isaa hordofuu fi mirkaneessuu
11. Hojii simannaa fi madaallii ragaa falmitootaa irratti ajajni abbaan seeraa kenuu sirnaan galmaa'uu fi dhabuu isaa mirkaneessuuf oolmaa dhaddachaa waraabbii suursagaleen deeggaruu
12. Ragootni miira sodaarraa fi doorsifamuurraa bilisa ta'anii jecha ragummaa isaanii akka kennaniif abbootiin seeraa naamusa dhaaddachaa gahumsaan kabachiisuu qabu
13. Simannaa, dhagahaa fi madaallii raga irratti leenjii dandeettii ogummaa Abbootii
Seeraa cimsuu itti fufiinsaan kennuu
14. Dhimmoota yakkaa irratti himatamtoota abukaattota dhuunfaa dhiyeefchuu hin dandeenyeef tajaajila uwusaa fi qulqullina abukaattoo bilisaa kennamu dabaluu
15. Madaallii ragaa namaa irratti maanuwaalii hojii kan tooftaalee dhugummaa ragaa namaa madaaluuf gargaaru qabu qopheessuun hojiirra akka oolu taasisuu
16. Ragaa ogummaan ilaachisee hiikkoo ogeessaa fi sirna madaallii ragaa ogummaa irratti maanuwaalii hojiin baasuun dhugummaan ragaa ogummaa bifa wal-fakkaatuun akka madaalamu taasisuu

3.3. Dandeettii raawwachisummaa fi Itti-gaafatamummaa qaamolee ragaa kennanii fi madaalanii cimsuu

Qaan ni ykn namni ragaa dhugummaa hin qabne qopheesse ykn gara qaamolee haqaa dhiyeessuun tajaajila haqaa kennamu akka jallis gochu keessatti hirmaate bifa addaan gaafatamaa ta'a. Gaafatamni kun bu'uraan seera yakkaa fi seerota biroo roogummaa qabaniin qajeelfama. Seerrii yakkaa walfamitoota qaama murtii laatu ykn mana murtii fuuldura dhiyaatanii beekaa ragaa sobaa yoo kennan kan adabaman ta'uu kaa'a. Haaluma walfakkaatuun raga baatotni ykn ogeessonni akkasumas kanneen ragaa mana murtii dhiyaatu hiikan beekaa ragaa sobaa kennan akka adabaman tumameera. Ragaaleen sobaa kunneenis barreeffamoota, sanadoota abbaa mirgummaa ibsanii fi falmii mana murtiitiif dhiyaachuu danda'an, mallattoo fi chaappaa nama biraa ibsan, mallattoowaan dogoggorsuuf tolfaman, gocha qabiyyee sanadaa haquun, itti dabaluun yookaan dogoggorsuuf hojiin raawwatamu ni adabama. Ragaa sobaa murtii haqaa jallise kennun gaafatamummaa yakkaa qofa otoo hin taanee kan hariiroo hawaasaas ni hordofsiisa. Abukaatoon tajaajila kennuu keessatti badiiwwaan naamusaa adda addaa yommuu raawwatu gaafatamaa ta'uun isaa beekamaa dha;

badii naamusaa sana keessaa tokkoo ragaa dhugummaa hin qabnetti fayyadamuu fi maddisiisuu dha. Badiiwan raawwatu ilaachisee abukaattoon itti-gaafatamummaa bulchiinsaa, siivilii fi yakkaa ni qabaata. Hata'u malee, itti-gaafatamummaa gama kanaan jiru mirkaneessuu keessatti qaawwi hojmaataa bal'aatu jira.

1. Manni Hojii Abbaan Alangaa Waliigala fi Komishiniin Poolisii Oromiyaa yakka ragaa sobaa adabsiisuu irratti karoora tarsimawaa waliin baafachuun raawwii isaa hordofuu qabuu
2. Qorannoo Yakkoota ragaa sobaa harcaatiin eeruu akka hin uumamneef Abbaan Alangaa fi poolisiin xiyyeffannoo akka itti kennamuuf yeroo yeroon kallattii hojii kaa'uu fi hordoffii taasisuu
3. Namootni sababa raga sobaatiin miidhaan irra ga'e falmii hariiroo hawaasaatiin beenyaa gaafachuu kan danda'an ta'uu hubannoo kennuu fi namootni miidhaan irra ga'eef deeggarsa ogummaa kennuu
4. Dhimma yakkaa keessatti qaama yookan nama gocha ragaa sobaa raawwachuu miidhaa geessise beenyaa akka kanfalu abbaan alanagaa himannaakka dhiyeessu taasisuu
5. Falmii fi dhagaha dhimmaa keessatti abbootiin seeraa kennamuu ragaa sobaa yoo hubatan qaama qorannoo yakkaa gaggeessuutti eeruu kennuu kan isaan dandeessimu hojmaata diriirsuu
6. Hojii ooditii gal mee gahumsaa fi yerootti gaggeessuun abbootiin seeraa ijoo falmii sirnaan adda baasuu fi tooftaalee madaallii ragaatti fayyadamuun dhugummaa ragaa mirkaneeffamuu qulqulleessuu
7. Ragooni doorsifamanii sodaa irraan kan ka'e ragaa sobaa akka hin baaneef eegumsa barbaachisaa taasisuu
8. Sirna odiitii gal mee murtiin boodaa cimsuun itti gaafatamummaa abbootii seeraa (gama madaallii ragaa gahumsaan gaggeessuun) mirkaneessuu
9. Ragaan sanadaa ykn ragaan ogummaa kan kennae qaama mootummaa biraa yoo ta'e tarkaanfiin bulchiinsaa namoota badii sana dalagan irratti akka fudhatamuu taasisuu fi raawwii isaa irratti hordoffii taasisuu
10. Poolisiin hojii isaa keessatti ragaan sobaa ykn odeeffannoob sobaa kennamuu haalonni shakkisiisan yeroo argamanitti kaka'umsa dhuunfaa isaatiin qorannoo akka eegalu taasisuun hordoffii taasisaa deemuu

11. Murtii yakkamtoota irratti kenname uummataaf beksisaan akka ibsamu ajaja kenuun barbaachisaa dha. Beeksisichas addabaabayii ummanni walgahutti maxxansuudhaan, yookiin malawwan sabqunnamtii ummataa biroo kamiiniyyuu tamsasuun hojiirra oolchuun hawaasni akka baratu taasisuu
12. Bu'aa odiitii gal mee fi fedhii leenjii abbootii seeraa bu'uureffachuun keessumattuu tooftaalee madaallii ragaa irratti walitti fufiinsaan leenjii ogummaa cimsu
13. Abbootii Alangaa, Abukaattota seeraa fi Abbootii seeraaf kennuu murteessaa dha.
14. Himannaan ragaalee dhuga-qabeessa ta'an qofa irratti hundaa'ee akka dhiyatu mirkaneessuu; ogeessota dhugummaa ragaalee adeemsa barbaachisaa ta'een osoo hin qulqulleesin himata bu'uressan irratti tarkaanfii sirreeffamaa akka fudhatamu taasisuu
15. Dhimmoota qorannoo yakkaa fi seerota ragaa sobaan wal qabatan irratti ogeessota poolisii, Abbaa Alangaa fi Abbootii seeraatiif leenjii ogummaa fi dandeettii cimsuu kennuu
16. Galmeewan yakkoota ragaa sobaatiin walqabatan himatamaa fi ragaan dhabamuun akka addaan hin cinneef Poolisii fi Abbaan Alangaa xiyyeffannoo olaanaa itti kenuun akka hojjetan taasisuun hojii deggersaa fi hordoffii cimaa taasisuu
17. Adabbiawan hidhaa fi/ykn maallaqaan alatti adabbiawan dabalataa mirga yakkamchaa mulqan akkataa seeraatiin hojiirra oolchuu. Haaluma kanaan mirga hawaasummaa isaa, keessumattuu mirga filachuu, mirga filannoo tokko keessatti hirmaataa ta'uufi hojii tajaajila ummataaf filatamuu irraa yookiin gonfaaf filatamuu irraa, sanada yookiin waliigaltee irratti ragaa yookiin wabii ta'uun irraa, hojii murtiif ogeessa adda yookiin ragaa ta'ee mirga hojjechuu irraa mulquun hawaasnus gochicha irra akka baratu taasisuu
18. Abukaattotni dhuunfaa dhugummaa himata hundeessanii fi ragaa dhiyeessanii akka qulqulleeffataniif Manni Hojii Abbaa Alangaa Waliigalaa, Mana Murtii Waliigalaa, Komishinii Poolisii fi waldaa abukaattotaa waliin ta'uun hojjechuun itti gaafatamummaa isaanii mirkaneessuu qaba.

3.4. Qaamolee Garagaraa Waliin Hojjechuu

3.4.1. ILHQSO

Rakkoowan qabatama hojii dhimma ragaa keessa jiran akka waliigalaatti irra jiru adda baafachuun leenjii dandeettii fi naamusaa cimsu Abbootii seeraa, Abbootii Alangaa

kennuufiin barbaachisaadha. Leenjii hojiin duraa irrattis dhimmoota tooftaawwan madaallii ragaa ilaachisee leenjii dandeettii cimsuu bala'aa ta'e kenuun barbaachisaadha.

Maanuwaalota qorannoo yakkaa, tooftaalee dhugummaa ragaa ittiin mirkaneessanii fi dhimmoota madaallii ragaa keessatti tilmaama keessa galuu qaban ilaachisee qopha'an qabaachuun barbaachisaa yeroo ta'u maanuwaalota qopha'an kana keessatti qooda fudhachiisuun waliin hojjechuun murteessaa dha. Akkasumas dhimmoota ragaan wal qabatan irratti yeroo yeroon sakatta'a gaggeessuun bakkeewwan rakkoon mul'atanitti qorannoowwan garagraa gaggeessuun kallattii agarsiisaa deemuun barbaachisaa ta'a.

3.4.2. Komishinii Farra malaammaltummaa Oromiyaa

Ragaa sanadaa sobaa qopheessuu fi sanada qabiyyee jijiiruu keessatti hirmaannaan qaamolee mootummaa olaanaa dha. Gochaawanun kunneen biyya keenya keessatti yakkoota malaammaltummaa yeroo ta'an gochootni kunneen akka hin raawwatamneef hubannoo umuu fi leenjiin naamusaa walitti fufiinsa qabu kenuun barbaachisaa dha. Komishiniin farra malaammaltummaa Oromiyaa dhimma kanatti xiyyeffannoo kenuun barnootaa fi leenjii garagaraa akka kenuun taasisuun murteessaa dha.

3.4.3. Biiroo Eegumsa Fayaa Oromiyaa

Dhimmoota fayyaan wal qabatee ragaa ogummaa gama ogeessota fayya hospitaalotaa fi buufataalee fayyaatiin kennamu ilaachisee dhimmoota fayyaaddaa baasuun eenu ragaa kenuu akka danda'u, akkamiin akka kennamu, ragaa kenuu keessatti naamusnii fi gaheen ogeessa fayya maal akka ta'uu qabu adda baasuun maanuwali hojii gama kanaan jiru qajeelchu qopheessuun barbaachisaa dha. Akkasumas dhimmoota ragaa ogummaa mana yaalaa qaamolee haqaan wal qabatu irratti qaama kana waliin ta'uun leenjiwwaan garagaraa ogeeyyi fayyaaf kenuun barbaachisaa dha.

3.4.4. Biiroo Lafaa Oromiyaa

Naannoowwan sanada sobaa itti qophaa'uu fi manneen murtiitti dhiyaatanii rakkoo uumaa jiran keessaa tokko ragaalee qabiyyee lafa baadiyyaa fi magaalaa irratti kennamani dha. Maddi rakkooowwan kanaa hanqina naamusaa ogeessotaa, dandeettii raawwachiisumaa fi qabiinsaa fi keniinsa ragaalee irraa kan dhufu dha. Gama kanaan rakkooowwan jiran furuuf leenjiwwan dandeettii fi naamusaa cimsan kenuu fi haalli qabiinsaa fi keniinsa ragaa jiru hammayya'aa akka ta'u taasisuun hojii murteessaa dha.

3.4.5. Bulchiinsa Magaalotaa fi Aanaalee

Ka'umsi ragaa sanadaa sobaa hedduu waajjiraalee gandaa ta'uun ni hubatama. Waraqaa eenyummaa dhugummaa hin qabne kennamuun ragaaleen sanadaa dhugaa hin taane akka kennamaniif ka'umsa ta'u. Maddootni rakkoo kanaa hanqina naamusaa waajjiraalee gandaa keessa jiranii fi haalli qabiinsaa fi kenniins ragaa duubatti hafaa ta'uun isaati. Waan ta'eef rakkowwan kana fooyyessuuf qaamolee kana waliin ta'uun leenjii barbaachisu kennuu fi hubanna uumuun barbaachisaa dha.

3.4.6. Biirroo Aadaa fi Tuurizimii Oromiyaa

Babal'achuu ragaa sobaaf ka'umsa kan ta'e tokko aadaa, duudhaa fi safuu uummataa dagatamaa deemuu isaati. Kana malees aadaa, duudhaa fi safuu uummataa sirna seeraa hammayyaa keessatti hammatamuun dhabuun isaa amantaa uummanni sirna seeraa biyyattii irraa qabu guutuu akka hin taane taasisee jira. Kanaafiyuu aadaa, duudhaa fi safuu uummataa sirna seeraa naannoo keenyaa keessatti akka hammatamu taasisuuf qorannoo fi sakatta'iinsi garagaraa taasisuun barbaachisaa dha. Kana malees Aadaa, duudhaa fi safuu uummataa dhimma ragaa sobaa wal qabsiisee jiru maal akka fakkaatu qorachuun aadaa fi duudhaan uummataa akka babal'atuu fi guddatu taasisuun murteessaa dha.

3.4.7. Miidiyaalee mootummaa fi dhuunfaa

Rakkoowwan hawaasa keessa jiran hiikuu keessattii fi hubanna hawaasaa gabbisuu keessatti gaheen miidiyaan qabu kan tuffatamu miti. Miidiyaaleen badiiwwan garagaraa hawaasa keessatti uumamanii fi qaamolee mootummaa keessatti dalagaman saaxiluu keessatti gahee olaana taphatu. Hojiwwan hubanna hawaasaa cimsuu keessatti hojjetaman hawaasa bala'aa bira akka gahuu fi qaqqabamaa akka ta'uuf uwvisa miidiyaa akka argatu taasisuun hedduu barbaachisaa dha. Akkasumas murtiwwan barsiisoo yakkoota ragaa sobaa irratti kennaman irraa hawasni akka baratuuf karaa miidiyaalee garagaraa tamasaasuun murteessaa dha. Kanaafuu bu'a qabeessummaa hojii kanaaf miidiyaalee mootummaa fi dhuunfaa garagaraa waliin hojjechuun dhimma xiyyeffannoon itti kennamuu qabu dha.

3.4.8. Qaamolee Biroo

Qaamolee biroon ragaalee qaamolee haqaatti dhiyaachuun mirga kennuu, dirqama kennisiisuu, bilisummaa namaa sarbisiisuu ykn ittigaafatamummaa jalaa karaa hin malleen nama baasisuu danda'an qopheessanii fi kennan biroo akkuma barbaachisumaa isaatti waliin ta'uun hojjechuunis barbaachisaa dha. Qaamolee kunneen keessaa' muraasni:-

- Ejensii galmeessa bu'uura Hawaasummaa Oromiyaa fi caasaa isaa gadi jiru

- Abbaa taayitaa geejjiba Oromiyaa
- Manneen qopheessaa bulchiinsota magaalotaa
- Biirroo Konistiraakshinii Oromiyaa
- Mana Hojii Abbaa Alangaa Oromiyaatti adeemsaa mirkaneessaa fi galmeessa raga
- Seektara barnoota

3.5. Hordoffii fi Gamagama Tarsimichaa

Tarsimoon kun galma kaa'ame akka gahuuf qaamni abbummaan hojiwwan abbootii hirtaan hojjetaman qindeessuu fi gamagamu jiraachuu qaba. Gama kanaan, filannoo lamatu jira.

Filannoon inni duraa, ijaarama amma jiruu fi galma tarsimoo ragaa sobaa ittisu qabameen wal tumsu waliin atoomsuun tarsimoo ragaa sobaa sagantaa dabalaataa ijaaramichaa gochuu dha. Gama kanaan koreen fooyya'iinsa sirna haqaa hojii qaamoleen sirna haqaa hojjetan wayyeessuu akka ta'e beekamaa dha. Hojiin fooyya'iinsa sirna haqaa irratti hojjatamu immoo ragaa sobaa ittisu fi to'achuu waliin akkaan wal qabata. Kanaaf, tarsimoo ittisa ragaa sobaa kana toora fulleffanaa koree sirna haqaa gochuun koricha gaafatama dabalataa kanas akka bahuu danda'utti cimsanii ijaaruun gaarii dha. Filannoon ijaarama kana fayyadamu muuxannoo gaarii akka ijaaramaatti ture cimsuu fi hanqinoota mudataa turan maksuuf ni fayyada. Dabalataan, adeemsa yeroo ammaa mootummaan ijaarsa qaamolee mootummaa xiqqeessuun raawwii isaanii cimsuu hordofaa jiruun kan wal simuu dha. Filannoon kana yoo gargaaramne qaamoleen miseensa korichaa hin taane garuu raawwii tarsimoo ragaa sobaatiif barbaachisaa ta'an haala haaraan hirmaachisuu gaafata.

Filanno inni lammataa immoo ijaarama haaraa hundeessuu dha. Kunis tarsimoon ragaa sobaa qaamolee mootummaa fi mit-mootummaa hedduu kan hirmaachisu waan ta'eef, akkasuma hojichi of dand'ee xiyyeffannoo addaan hojjetamu qaba jedhamee kan amanamu taanan qaama tarsimicha qindeessu haaraa hundeessuun ni danda'ama. Gama kanaan workishooppii dhiyeessa wixinee tarsimoo kanaa irratti yaadonni hirmaattotaan ka'an hedduun filanno kana kan deeggaranii dha. Wantootni akka sababaatti dhiyaatan immoo irra caalmaan koreen fooyya'iinsa haqaa galma ofii qabate irrattiyyuu bu'aqabeessa hin taane kan jedhuu dha. Walumaagalatti qaama olaantummaan tarsimicha qindeessuu fi hordofu faayidaa fi miidhaa ijarama dura turee fi haaraa hundeessuun qabu irratti hundaa'uun filanno lamaan keessaa tokkotti dhimma bahuun ni danda'ama.